İMPARATORLUKTAN CUMHURİYETE

AZINLIKLAR



ÖNDER KAYA

Kronik

ÖNDER KAYA

İmparatorluktan Cumhuriyete

AZINLIKLAR

Kronik

İmparatorluktan Cumhuriyete
AZINLIKLAR

—

ÖNDER KAYA

KRONİK KİTAP: 34
Osmanlı Tarihi Dizisi: 12

YAYIN YÖNETMENİ
Adem Koçal

EDİTÖR
Can Uyar

KAPAK TASARIMI
CUMBA.CO

MİZANPAJ
Kronik Kitap

1. Baskı, Kasım 2017, İstanbul

ISBN
978-975-2430-22-8

KRONİK KİTAP
Balçık Sk. No6, Gümüşsuyu
İstanbul - 34327 - Türkiye
Telefon: (0212) 243 13 23
Faks: (0212) 243 13 28
kronik@kronikkitap.com

Kültür Bakanlığı Yayıncılık
Sertifika No: 34569

www.kronikkitap.com
kronikkitap

BASKI VE CİLT
Pasifik Ofset Ltd. Şti.
Cihangir Mah. Güvercin Cad. No: 3/1
A Blok Kat: 2 Haramidere/İstanbul
Telefon: (0212) 412 17 77
Matbaa Sertifika No: 12027

ÖNDER KAYA

---

13 Aralık 1974'te İstanbul'da doğdu. 1997 yılında Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nden mezun olan Kaya, aynı yıl Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı'nda yüksek lisansını Eyyubiler üzerine yaptı. Yazar, 17 seneden beri çeşitli özel okullarda tarih öğretmenliği yapmaktadır. Tarih alanında 13 kitabı olan ve bunlardan beşinde İstanbul'u konu alan Önder Kaya'ya, Türkiye Yazarlar Birliği tarafından 2008 yılında şehir kitapları ödülü verildi. Önder Kaya'nın *Hürriyet Tarih, Radikal İki, Şalom, 1453, Kültür, Gezgin, Toplumsal Tarih, Mostar, Paros, Müteferrika* gibi gazete ve dergilerde yayınlanmış yazıları bulunmaktadır.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ

Azınlıklar konusu eskiden beri ilgimi çeken bir alan. Bunda belki de en önemli etken doğup büyüdüğüm Suriçi İstanbul'unun ortamı. İlginçtir ki muhafazakar kimliği ile ön plana çıkan Fatih ilçesinin Fener, Balat, Edirnekapı, Ayvansaray, Samatya, Kumkapı gibi semtlerini dolaşırken kendimi başka bir iklimin içinde bulurum. Samatya ve Kumkapı'da Ermeni, Fener ve Edirnekapı'da Rum, Balat'ta Yahudi kimliğini hemen kendini belli eder.

Hayatımın farklı dönemlerinde farklı dinsel cemaatlere mensup pek çok güzide insanla tanışmam bu alana ilgimi daha da arttırdı. Habib Gerez, Eti Varon, Georgi Kostandov, Jan Acemoğlu, Vagharshag Seropyan, Kostas Eftemiyadis ve daha pek çok değerli dost, çalışmalarım sırasında aklıma takılan soruların cevaplanmasında ya da belli konularda yol gösterme hususunda hep yanımda oldular. Bir yandan araştırdım, bir yandan yazdım, bir yandan öğrendim. *Şalom, Paros* gibi Türkiye'deki etnik azınlıklar üzerine odaklanan dergi ve gazetelerde yazmam, çalışmalarımı daha da derinleştirmeme ortam hazırladı.

Elinizdeki çalışma büyük oranda ilk baskısı 2004'te yapılan ve sonrasında da iki baskı daha yapan "Tanzimat'tan Lozan'a Azınlıklar" adlı çalışmanın gözden geçirilmiş ve genişletilmiş halidir. İlk baskıdan itibaren aradan geçen 13 yıllık zaman diliminde çıkan literatur yeniden gözden geçirilmiş, bu alanla ilgili yaptığım çalışmaların birikimi de elverdiğince metne aktarılmıştır. Kitabın bu baskısında Osmanlı İmparatorluğu'nda klasik millet sistemi içinde

yer alan Ermeni, Rum ve Yahudi cemaatleri ile daha detaylı bilgiler verilmesine gayret edildi. Çalışmanın önceki baskılarında kitabın neredeyse üçte ikisi Tanzimat sonrası döneme ayrılmıştı. Oysa bu çalışmada Tanzimat öncesi dönem de hayli geniş tutuldu. Hâliyle bu durum çalışmaya yeni bir isim verilmesini zorunlu kıldı.

Elinizdeki kitabın okuması ve tashihini yapan değerli dostum Şaban Özdemir'e teşekkürü bir borç bilirim. Çalışmam sırasında bana maddi-manevi açıdan her türlü desteği temin eden eşim Nejla ve oğlum Erdem'e her zaman minnettarım.

Önder Kaya
Fatih – Ekim 2017

GİRİŞ

Azınlık kelimesi Latincede "küçük, az" anlamlarına gelen "minör" kelimesinden türetilmiştir[1]. Nitekim Anadolu'ya verilen "Asia Minor" yani "Küçük Asya" nitelemesi de buradan gelir.

Azınlık denince içinde yaşadığı toplumun genel yapısından ırk, dil, din, kültür olarak ayrılan ve genel nüfusa oranla küçük bir kamu vicdanında şekillenmiş topluluklar akla gelmektedir[2]. Diğer yandan azınlık kavramı: "Bir toplulukta herhangi bir nitelik bakımından ayrı ve ötekilerden sayıca az olan", "Bir ülkede egemen ulusa göre ayrı soydan ve sayıca az olanlar" şeklinde de ifade edilmektedir[3]. Bazı tanımlarda ülkedeki çoğunluk eliyle baskı gören ya da baskı görme ihtimali olan toplumlar için de kullanılır. Tabii baskı sadece çoğunluk eliyle olmayabilir. Örneğin Güney Afrika'da uzun bir süre iktidar sürmüş olan Beyazların Apartheid rejimi, azınlığın çoğunluğa tahakkümünün en somut örneklerinden birini teşkil eder[4]. Dolayısıyla azınlık kavramı toplumdan topluma, durumdan duruma farklılık gösterebilen bir ifadedir.

Azınlıklar konusunda önemli çalışmalara imza atmış olan Samim Akgönül de bir grubun azınlık sayılabilmesi için beş kritere

1 Ürer; *Azınlıklar ve Lozan Tartışmaları*, s. 11.

2 Vahapoğlu; *Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları*, s. 15.

3 Çavuşoğlu; "Azınlık Nedir?", s. 95; Eyyupoğlu; "Tanzimat'tan Birinci Dünya Savaşına Kadar Osmanlı Devleti'nde Azınlık Problemi", s. 247; Aysu; "Türkiye'de Yabancı Okullar Üzerine Yapılan Çalışmalar", s. 207.

4 Oran; "Lozan'ın Azınlıkların Korunması Bölümünü Yeniden Okurken", s. 284; Ürer; *Azınlıklar ve Lozan Tartışmaları*, s. 12.

uygunluk göstermesi gerektiği kanısındadır ki bunlar: "Birçok alanda çoğunluğa kıyasla farklılıklar sergilemek, bir ülke içerisinde sayıca az olmak, siyasi ya da iktisadi açıdan başat olamamak, ilgili devletin vatandaşı olmak ve belli bir azınlık bilincine sahip olmak"tır[5].

Modern anlamda azınlık hakları ile ilgili gelişmeler Avrupa kültürü ile ilişkilendirilir. Bu kavramın köklerini çoğu araştırmacı 1648 Vestfalya Anlaşması'na kadar götürür. Bu anlaşmaya taraf olan devletler, ülkeyi yöneten hükümdarın mezhebi ne olursa olsun Katolik ya da Protestan tebaaların inanç haklarına saygı göstermeyi taahhüt ediyorlardı.[6] İkinci önemli gelişme ise 1815 Viyana Kongresi sonrasında olacaktır. Napolyon Bonapart'ın tasfiyesi sonrasında Avrupa'nın alacağı yeni çehreyi belirlemek için tertiplenen bu konferansın, milliyetçilik rüzgarlarının estiği bir çağda kararlar aldığı biliniyor. Napolyon, uzun süren savaşlar sırasında Avrupa'daki fetihlerini kolaylaştırmak için başka bir devletin egemenliği altında yaşayan farklı etnisiteleri özgürleştirme vaadinde bulunmuştu. Her ne kadar giriştiği uygulamalar bunun tam tersini işaret etse de (kardeşlerini belli yerlere kral tayin etmesi gibi) son kertede milliyetçilik ve özgürlük rüzgarlarının Avrupa'da esmesine sebep olmuştu. Fransa karşısında galip gelen devletlerden Rusya ve Avusturya çok uluslu monarşiler oldukları için ihtilalin fikirlerini başlangıçta görmezden gelme yoluna giderler. Bu durum 1830 ve 1848'de Avrupa'da bir dizi isyanın çıkmasına sebebiyet verir. Bu isyan dalgaları da azınlık haklarını tekrar gündeme getirir. Avrupa'nın büyük devletleri rakiplerinin azınlık unsurlarını birbirlerine karşı kullanır bir politik tutum takınmaya başlayacaklardır. Nitekim 1831'deki Polonya Ayaklanması sonrasında Fransa, Polonya'daki Katolikler için bir dizi hak talebinde bulunmak üzere devreye girer. Fransa'nın sadece insani beklentiler içinde olmadığı, bu vesile ile Rusya'yı frenleme ve Polonya meselesine dahil olma yoluna gittiği de çıkarsanabilir[7]. Kendi tebaası olan azınlıkların haklarını gözetme konusunda hiç de istekli olmayan Rusya'nın,

5 Akgönül; *Azınlık Türk Bağlamında Azınlık Kavramına Çarpraz Bakışlar*, s. 115.

6 Ürer; *Azınlıklar ve Lozan Tartışmaları*, s. 39.

7 Ürer; *Azınlıklar ve Lozan Tartışmaları*, s. 49.

1821'de başlayan Yunan İhtilali sırasında ateşli bir şekilde bu davanın savunucusu olduğu da malumdur.

Halihazırda ülkemizde azınlık olarak telakki edilen grupların tanımlaması Lozan Anlaşması baz alınarak yapılmıştır. Bu bağlamda Türkiye Cumhuriyeti'nde azınlık denilince Rum, Yahudi ve Ermeni cemaatleri akla gelmektedir. Ancak bu kategori içerisine girmeyen Süryaniler, gayrimüslim oldukları halde Lozan'daki haklardan istifade konusunda ciddi sıkıntılar yaşamaktadır. Öte yandan Avrupa Birliği'ne giriş sürecinde de Lozan'daki tanım beraberinde birtakım sorunları getirmektedir. Mesela Avrupa Birliği kriterlerine göre Kürt toplumu ya da Alevi toplulukları da azınlık kavramı içinde değerlendirilmesi gereken unsurlardır[8]. Bu bağlamda Kürt toplumuna ana dilini geliştirme için gerekli imkanlar verilmeli, sayıları yaklaşık 12 milyon olarak gösterilen Alevi kökenli yurttaşlar için de bazı haklar tanınmalıdır. Bu haklar arasında cemevlerine ibadethane statüsü verilmesi, burada görevli olan din adamlarına maaş tahsisi, Alevilikle ilgili bazı ifade ve ibarelerin ders kitaplarında yeniden gözden geçirilmesi, Alevilere din dersinin zorunlu olmaması olacaksa da ayrı bir müfredatın sunulması gibi hususlar gelmektedir[9].

Gelgelelim elinizdeki çalışmada klasik Osmanlı toplumunda yer alan ve millet sisteminin çekirdeğini teşkil eden üç cemaat baz alınacaktır. Çalışmanın ilk kısmında da öncelikle bu cemaatler hakkında detaylı bilgi verilecektir.

İslam dini, ilk ortaya çıktığı andan itibaren farklı unsurlarla bir arada yaşama konusunda birtakım kıstaslar belirlemiş, bu kıstaslar zamana ve mekana göre değişiklikler göstererek, geliştirilerek Osmanlı Devleti'nde "Millet Sistemi" adı verilen uygulamanın doğmasına yol açmıştır[10]. Bu sistem Osmanlı Devleti'nde, azınlıklarla bir arada yaşama tecrübesi konusunda, zamanında pek çok ihtiyaca cevap vermiş

8 Bu konu hakkında bkz. Oran; "Lozan'ın Azınlıkların Korunması Bölümünü Yeniden Okurken", s. 299.

9 Gökçenay; "Lozan Anlaşması'ndan Avrupa Birliği Sürecine Türkiye'de Azınlık Hakları", s. 153.

10 Olgun; *Osmanlı Son Dönemi Yahudilik ve Hahambaşılık*, s. 13; Barsoumian; *İstanbul'un Ermeni Amiralar Sınıfı*, s. 23.

fakat bilhassa 18. yüzyıldan sonra Batı'da hızla gelişen fikri ve sınai, gelişmelerin etkisine, Osmanlı Devleti'ndeki statikliğin de eklenmesiyle yetersiz kalmıştır. Bu yetersizlik Batılıların "Doğu Sorunu"[11] adını verdiği, Osmanlı Devleti'nin nasıl ve ne şekilde paylaşılacağı meselesi ile birleşince ortaya Osmanlı iç işlerine müdahalenin en kestirme yollarından biri olan "Azınlıklar Meselesi" çıkmıştır. Batılı devletler, mezhepdaşlarını koruma gerekçesiyle (ki mezhepdaşları yoksa bile misyonerler vasıtasıyla edinme yoluna gidiyorlardı) Osmanlı coğrafyası üzerindeki isteklerini gerçekleştirme yoluna gitmişlerdir.

Osmanlı Devleti'nin söz konusu gelişmeler karşısında sessiz ve umursamaz bir tavır içerisine girdiği de düşünülmemelidir. Fakat siyasi arenada zayıf bir devletin uluslararası ilişkilerde sesini gerektiği gibi duyurabilmesi pek de mümkün değildir. Osmanlı Devleti, dış baskıların etkisiyle azınlık statüsündeki vatandaşlarının durumunu yeniden gözden geçirme yoluna gitmiş, Tanzimat ve Islahat fermanları da bunun bir neticesi olarak doğmuştur.

Bununla beraber elinizdeki çalışmada da gösterilmeye çalışıldığı üzere fermanların ilanı, sorunun çözümü anlamına gelmemektedir. Uygulama safhalarında pek çok problemle karşılaşılmıştır. Bu problemlerin başında, mevcut yapı değişikliğine ne gayrimüslimlerin ne de Müslümanların hazırlıklı olmaması ve her iki zümre arasında birtakım ciddi hoşnutsuzlukların oluşması geliyordu. Bir diğer problem, tepeden inme bir usul ile uygulanmaya çalışılan bu fermanlara, işin içinde olan bazı devlet ricalinin dahi inanmamasıydı. İlginçtir ki Osmanlı Devleti'nde var olan tepeden inme "Reform! Hemen şimdi" mantığı günümüz siyasetçilerince de eğitim, ekonomi, uluslararası ilişkiler gibi konular bağlamında aynen tatbik edilmeye çalışılıyor. Hayati meseleleri uzun periyotlara yayarak uygulamaya geçirmek yerine, yıldırım hızıyla kararname yayınlayıp emrivaki yapmakla yetinme yoluna gidiyoruz. Üçüncü ve belki de en önemli problemse azınlık statüsündeki vatandaşlara nasıl ve ne ölçüde haklar tanınacağının belirlenmesiydi. Zira "Doğu Sorunu"nun bir sonucu olarak "Batı"nın baskısı ile tanınan haklar, çoğu zaman özerkliğe, ardından

11 Ürer; *Azınlıklar ve Lozan Tartışmaları*, s. 114.

bağımsızlığa kadar gidebilmekteydi. Bu durum Osmanlı yönetimini Batı güdümlü reform taleplerine karşı tepkili hale getirmişti. Söz konusu durumun izlerini günümüzde de görebilmek mümkün.

Fermanların ilanını takiben Babıâli'nin bu konu hakkında giriştiği ikinci büyük yapılanma hareketi ise klasik millet sistemini ilga ederek onun yerine daha seküler bir sistemin kurulması ve din adamlarına dayalı eski usul yerine cemaatlerin kültürlü, nüfuzlu ve önde gelen laik kesimlerini devreye sokmak şeklinde olmuştur[12]. Bu suretle Osmanlı Devleti, cemaat sorunlarının daha kolay çözümlenebileceğini ummuş ancak yeni sistemde nüfuz sahibi olan yöneticilerin pek çoğunun, Batı kültürü içinde yetişip özellikle "İhtilal-i Kebir" olarak adlandırılan Fransız İhtilali'nin milliyetçilik fikrinden etkilenmiş olduklarını layığıyla hesaba katmamıştır. Sonuçta problemler daha da artarak devam etmiştir ki bu durumu Meclis-i Mebusan kayıtlarından da takip edebilmekteyiz. Özellikle Hıristiyan gayrimüslim mebusların dil, kültür, eğitim gibi konulardaki geniş özerklik talepleri, meclisteki Müslüman mebuslar tarafından "Cümlemiz Osmanlı iken bu tür ayrı gayrılıklar Devlet-i Âliyye'ye zarar verir, toparlayalım dediğimiz devleti dağıtırız" şeklinde görüşler ileri sürülerek reddedilmiştir.

Diğer yandan Avrupa'nın büyük devletleri, kapitülasyonlar vasıtasıyla hareket sahasını tamamen daralttıkları ve 1856 Paris Konferansı ile büyük ölçüde denetim ve gözetim altına aldıkları Osmanlı İmparatorluğu'nun daha uzun bir süre yaşayabileceğine inanmıyor ve ondan kalacak mirasa göz dikiyorlardı. Ancak düvel-i muazzama bu mirasın paylaşımında aralarında ciddi anlaşmazlıklar çıkabileceğinin bilincinde oldukları için "şimdilik" kaydıyla Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğüne dokunmadan daha az tehlikeli metotlarla hedeflerine ayrı ayrı yollardan varmayı tercih ettiler.

Konumuzun daha iyi anlaşılabilmesi açısından Tanzimat Dönemi öncesindeki azınlık kavramı üzerinde durmak; bu kavramın İslam ve Türk tarihi boyunca izlediği seyri ana hatlarıyla da olsa açıklamak gerekmektedir.

---

12 Benlisoy; "Millet-i Rum'dan Helen Ulusuna (1856-1922)", s. 368.

I

İSLAM HUKUKUNDA VE OSMANLI ÖNCESİ TÜRK-İSLAM DEVLETLERİNDE AZINLIKLARIN DURUMU

İSLAMİYET'İN İLK YILLARINDA GAYRİMÜSLİMLERİN DURUMU

Osmanlı İmparatorluğu bilindiği gibi içinde barındırdığı unsurların farklılığı nedeniyle de "imparatorluk" statüsünde idi. Bununla beraber hukuki açıdan İslam dininin getirdiği şer'i kurallar hayatın hemen her alanında kendini hissettirmiş olup bu durum azınlıkların statüsüne de yansımıştır. Dolayısıyla İslamiyet'in gayrimüslimler konusundaki yaklaşımını bilinmeden, Osmanlı Devleti'nde yaşayan azınlıkların durumu layığıyla kavranamaz. Bu nedenle İslamiyet'in gayrimüslimlere bakış açısına bir göz atmakta fayda var.

İslam Hukukunda Gayrimüslimlerin Hukuki Durumu

İslam hukuku gayrimüslimler konusunda oldukça ayrıntıya girmiştir. Müslümanlarla gayrimüslimler arasındaki hukuki münasebetlerin başlangıcı, 622 yılında Hz. Muhammed'in Medine'ye göç etmesi ve buradaki Yahudi topluluğu ile temasa geçmesi ile başlar[1]. Mekke döneminde Müslümanların müşrikler karşısında herhangi bir siyasi hakimiyeti bulunmadığından bu konudaki hükümler Medine devresinde şekillenmiştir[2]. Bu devrede Yahudilerle Müslümanlar arasında yapılan bir düzenleme durumundaki "Medine Vesikası" adlı belge, ilk sistematik temas örneğini teşkil eder. İslam tarihindeki ilk yazılı anlaşma olan bu belgeye göre Medine Yahudileri, Hz. Muhammed'i Medine'nin lideri olarak tanımayı kabul ediyorlar bunun karşılığında da kendi aralarındaki davaları kendi hukuk kurallarına

1 Fayda; "Zimmî", s. 428; Kenanoğlu; *Osmanlı Millet Sistemi*, s. 11.

2 Kenanoğlu; *Osmanlı Millet Sistemi*, s. 5.

göre görme ve ayinlerini icra etme hakkı elde ediyorlardı. Yahudiler, isterlerse davalarını Hz. Muhammed'e de götürebilirlerdi. İlerleyen yıllarda bir Müslüman ile bir gayrimüslim arasındaki davalara kadılar tarafından bakıldığını görürüz[3]. Dolayısıyla İslam hukukundaki "zımmî" statüsünün temelleri bu dönemde atılmış oluyordu[4]. Baştan belirtelim ki İslam hukukunda Müslim ile gayrimüslimin eşitliği diye bir durum söz konusu değildir. Son din olan İslam, kendisini ilahi vahyin nihai ve gerçek halkası olarak kabul eder[5].

Kur'an'da da gayrimüslimler çeşitli sıfatlarla anılırlar. Bunlar arasında hem kafir hem de çoğulu olan kefere, küffâr, kafirûn gibi kelimeler hemen dikkat çeker. "Kâfir" kelimesinin anlamı "küfr" içerisinde olandır. Bunun dışında Yahudiler "Yehûd", Hıristiyanlar "Nasranî" kelimeleri ile anılırlar. Her iki grup da "Ehl-i Kitap"tır[6]. Ancak bunlardan farklı olarak putperestler, şirk kökünden üretilen "müşrik" kelimesi ile tanımlanırlar[7].

Gayrimüslimler aralarında müşrikler ve ehl-i kitap olanlar şeklinde iki zümreye ayrılırlar. Bir de bu iki ayrım arasında kendilerine kitap indirilip indirilmediğinden şüphe duyulan birkaç unsur daha vardır. Ehl-i Kitap kavramı, kendilerine Allah tarafından peygamber ve kutsal kitap gönderildiğine inanılan dini topluluklara verilir ki bunlar Hıristiyanlar ve Yahudilerdir[8]. Ancak zamanla birtakım

3 Arslantaş; *Hz. Muhammed Döneminde Yahudiler*, s. 126-137.

4 Kenanoğlu; *Osmanlı Millet Sistemi*, s. 8-9; Akyılmaz; "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Hukuki Statüsü", s. 172; Hamidullah; "Müslümanların, Gayrimüslimlerle Münasebetleri", s. 199.

5 Kenanoğlu; *Osmanlı Millet Sistemi*, s. 4; Ortaylı; *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 21.

6 Ben-Naeh; *Sultanlar Diyarında Yahudiler*, s. 104; Somel; "Osmanlı Reform Çağında Osmanlılık Düşüncesi (1839-1913)", s. 89; Augustinos; *Küçük Asya Rumları 19. Yüzyılda İnanç, Cemaat ve Etnisite*, s. 58; Shaw; *Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Yahudiler*, s. 17.

7 Özel; "Gayri Müslim", s. 418.

8 Rozen; *İstanbul Yahudi Cemaati'nin Tarihi*, s. 18; Akyılmaz; "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Hukuki Statüsü", s. 171; Gürkaynak; "Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi ve Yahudi Milleti", s. 277; Hamidullah; "Müslümanların, Gayrimüslimlerle Münasebetleri", s. 199; Düzenli; *Gayri-Müslimlere Dair Fetvalar*, s. 17.

hukuki muamelat gereği bu hususun dışında kalan Sâbiîler ve Mecusiler de bazı ulema tarafından Ehl-i Kitap zümresine dahil edilmişlerdir[9]. Bu kavram döneme göre daha da genişleyen bir içeriğe kavuşmuş ve sonuç olarak Sâbiî ve Mecusilerin yanı sıra Samiriler[10], Budistler, Hindistan ve Çin'de yaşayan çeşitli din ve mezhep mensuplarını da kapsar bir hale gelmiştir[11]. İşte İslam dininin esas olarak kendisine muhatap kabul ettiği azınlık kesim bu Ehl-i Kitaplar'dır[12].

Gayrimüslimler, Müslümanlarla ilişkileri bakımından da "Ehl-i Harp" ve "Ehl-i Ahd" olmak üzere ikiye ayrılırlar. "Ehl-i Harp" Müslümanlarla savaş içinde olan gayrimüslimlerdir. "Ehl-i Ahd" ise Müslümanlarla anlaşma yapmış olan gayrimüslim topluluklardır. Bunlar İslam hukukunda "Zımmiler", "Muahedler" ve "Müstemenler"[13] şeklinde üç gruba ayrılır. Zımmiler, bir İslam devletinin himayesi altında yaşamayı kabul eden ve sürekli olarak bu devletin topraklarında oturanlar, muahedler ise kendilerine bir yıldan az olmamak üzere geçici oturma izni verilenlerdir[14]. Müstemenler, kendilerine ticari ahidname bahşedilmiş olan gayrimüslim tüccarlardır ki bu kesimin kanunları çiğnemedikleri müddetçe can ve mallarının güvenliği İslam devletinin garantisi altındadır. Tespit edilen gümrük vergisi dışında bu kesimden herhangi bir maddi talepte bulunulmaz[15].

---

9 İslam hukukuna göre Sâbiîler ve Mecusilerin de kutsal kitaba sahip oldukları ancak bu kitapların zaman içinde kaybolup hükümlerinin unutulduğu kabul edilir. Bu konuda bkz. Yurdaydın; "İslam Devletlerinde Müslüman Olmayanların Durumu", s. 97.

10 Samiriler hakkında bkz. Arslantaş, *İslam Dünyasında Samiriler.*

11 Fayda; "İslam Tarihinin İlk Dönemlerinde Gayr-i Müslimler", s. 33; Kurat; "Çok Milletli Bir Ulus Olarak Osmanlı İmparatorluğu", s. 217.

12 Mazaheri; *Ortaçağ'da* Müslümanların Yaşayışları, s. 148; Ercan; "Türkiye'de XV. ve XVI. Yüzyıllarda Gayr-i Müslimlerin Hukuki, İctimaî ve İktisadi Durumu", s. 1125; Düzenli; *Gayri-Müslimlere Dair Fetvalar*, s.17.

13 Özel; "Müstemen", s. 140; İpşirli; "Osmanlı Devletinde Eman Sistemi", s. 3; Gürkaynak; "Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi ve Yahudi Milleti", s. 279; Ürer; *Azınlıklar ve Lozan Tartışmaları*, s. 117.

14 Bozkurt; "İslam Hukukunda Zımmilerin Hukuki Statüleri", s. 115-117; Kurat; "Çok Milletli Bir Ulus Olarak Osmanlı İmparatorluğu", s. 217.

15 İpşirli; "Osmanlı Devletinde Eman Sistemi", s. 4; Kütükoğlu; "Tanzimat Devrinde Yabancıların İktisadi Faaliyetleri", s. 91.

İslam hukukuna göre gayrimüslimler hakimiyetini kabul ettikleri İslam devletiyle yaptıkları anlaşma sonucu "zımmî teba" statüsüne kavuşurlardı[16]. Dolayısıyla kendi dinlerini değiştirmeden bir İslam devletinin korumasından yararlanan Ehl-i Kitap topluluklara zımmî denildiği söylenebilir[17]. Zimmet kelimesi İslam'ın egemenliğini tanımak şartıyla Müslümanların diğer semavi din mensuplarına sağladığı süresiz koruma imkanıdır[18].

Zımmilerin güvenliğinin sağlanması Müslümanların görevi olup bu durumun gerçekleştirilememesi halinde zımmîlik durumu sona ererdi[19]. İslam tarihinde 636 yılında cereyan eden bir hadise bu konuya güzel bir örnek teşkil eder. Bu tarihte Humus'ta bulunan İslam müfrezesi, Bizans İmparatoru Heraklios'un büyük bir ordu ile üzerlerine yürüyeceği haberini almış ve karşısında duramayacakları bu ordunun önünden çekilerek şehri boşaltmaya karar vermişlerdi. Bu nedenle müfrezenin komutanı, şehir halkından zımme karşılığı topladığı cizyeyi, zımmenin gereklerinden biri olan güvenliği sağlayamadığı için iade etmiştir[20]. Söz konusu tutum Humus halkında Müslümanlara karşı bir güven duygusunun oluşumuna ortam hazırlamış ve bunun neticesinde yerli halk, Müslümanlar lehine Bizans ordusuna karşı casusluk faaliyetinde bulunmuştur[21]. Zımminin Müslüman olması, başka bir ülkeye taşınması ya da isyan etmesi durumunda ise zımmilik statüsü sona ererdi[22].

İslam hukukçuları zımmîlerin kamu hizmetinde çalıştırılmalarında bir sakınca görmemiştir. Devlet başkanlığı, ordu komutanlığı

16 Nedkoff; "Osmanlı İmparatorluğu'nda Cizye", s. 601-603.

17 Bozkurt; *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*, s. 8; Aysu; "Türkiye'de Yabancı Okullar Üzerine Yapılan Çalışmalar", s. 208; Ürer; *Azınlıklar ve Lozan Tartışmaları*, s. 118.

18 Kenanoğlu; *Osmanlı Millet Sistemi*, s. 11; Karataş; *Gayrimüslimlerin Toplumsal Hayatı (Bursa örneği)*, s. 20; Shwarz; "İslâm'ın Doğuşunu İzleyen Yıllarda Arap Toprakları'ndaki Yahûdilerin Durumu", s. 473.

19 Karataş; *Gayrimüslimlerin Toplumsal Hayatı (Bursa örneği)*, s. 23.

20 Fayda; "İslam Tarihinin İlk Dönemlerinde Gayr-i Müslimler" s. 33.

21 Fayda; "Zimmî", s. 428.

22 Karataş; *Gayrimüslimlerin Toplumsal Hayatı (Bursa örneği)*, s. 25.

ve hakimlik gibi en yüksek derecedeki siyasi görevler hariç[23], gayrimüslimler herhangi bir idari göreve tayin edilebilir ve kendilerine Müslüman memurların maaşlarına eşdeğer ödeme yapılırdı. Bakan olarak atanmaları da meşru görülmüştür[24]. Yeri gelmişken belirtmekte fayda var ki Hz. Muhammed zamanında gayrimüslimlerin devlet görevlerinde istihdam edildiklerine dair somut bir veri bulunmamaktadır. Ancak zaman zaman zımmîlerin tecrübelerinden geçici de olsa faydalanma yoluna gidilmiştir. Hz. Ömer zamanında binlerce gayrimüslim maliyede ve diğer bazı devlet görevlerinde istihdam edilmişlerdi[25].

Emeviler ve Abbasiler zamanında ise uygulama büyük ölçüde değişmiştir. Belki de bu durumun en temel nedeni söz konusu devletlerin emperyal bir özellik göstermeleriydi. Mesela Muaviye'nin özel doktoru olan İbn Usal bir Hıristiyan'dı. Abbasiler zamanında ise bir kısmı ihtida etmiş bir kısmı inancını aynen korumuş bazı kişiler vezirliğe kadar yükselebilmişlerdi. Yine ilerleyen yıllarda Osmanlılar tarafından hayata geçirilecek olan millet sisteminin somutlaşmış örneğini Abbasiler'de görmek mümkündür. Abbasi İmparatorluğu içinde yaşayan gayrimüslim toplulukların ruhani reisleri bulunuyordu ve bu ruhani reisler göreve Abbasi halifesinin onayından sonra resmen başlayabiliyorlardı[26]. Bununla beraber Emeviler zamanında Ömer b. Abdülaziz'in, Abbasiler döneminde de halife el-Mütevekkil'in gayrimüslimlere devlette hizmet yasağı getirdikleri de bilinir[27].

Fatımi Devleti'nde ise vezirlerin önemli bir kısmı Hıristiyanlardan olup, bunların bazıları "Seyfülislam" yani "İslam'ın kılıcı"

---

23 Bununla beraber gayrimüslimlerin başbakanlığına (bundan kasıt vezirlik olsa gerek) cevaz veren İslam hukukçuları da vardır bkz. Hamidullah; "Müslümanların, Gayrimüslimlerle Münasebetleri", s. 202.

24 Eryılmaz; "Osmanlılarda Millet Sistemi", s. 229; Karataş; *Gayrimüslimlerin Toplumsal Hayatı (Bursa örneği)*, s. 23.

25 Hamidullah; "Müslümanların, Gayrimüslimlerle Münasebetleri", s. 202; Kırmızı; "Osmanlı Bürokrasisinde Gayrimüslim İstihdamı", s. 295.

26 Kenanoğlu; *Osmanlı Millet Sistemi*, s. 19.

27 Mazaheri; *Ortaçağ'da Müslümanların Yaşayışları*, s. 153; Kırmızı; "Osmanlı Bürokrasisinde Gayrimüslim İstihdamı", s. 295.

gibi unvanlar alabiliyorlardı[28]. Halife Aziz zamanında Şam valisi bir Hıristiyan'dı[29]. Zımmilerin katip olarak hizmet vermesi Eyyubiler zamanında da devam etti. Bu dönemde zımmîlere uygulanan kılık kıyafet sınırlamaları sıkı bir denetime tabi tutuldu[30]. Bu durumun temel nedenini, Selahaddin Eyyubi'nin mesaisinin büyük bölümünü Haçlılarla mücadeleye sarf etmesine bağlamak sanırım yanlış olmaz. Oldukça çetin mücadelelerin yaşandığı bir coğrafyada kimin hangi inanca mensup olduğunun bilinmesi önemsenmiş olmalıdır. Söz konusu tutum, belki de olası casusluk faaliyetlerini en alt seviyeye indirme düşüncesinden kaynaklanmıştı. Nitekim bunun bir sonucu olarak Yahudiler omuzlarına kırmızı ya da sarı şeritler koymak, Hıristiyanlar da bellerine zünnar denilen bir ip bağlayıp boyunlarına haç asmak zorunda bırakıldılar. Memluklar zamanında ise Mısır'da kalabalık bir cemaate mensup olan Kıpti kilisesinin ruhani önderini belirlemesine izin verilmişti. Ayrıca Kudüs ve çevresinde yaşayan Samiri ve Karai Yahudilerinin de kendi ruhani liderlerini seçme hakkı bulunuyordu[31].



Selahaddin Eyyubi

Zımmiler, Müslüman olmadıkları için onlara şer'î hükümler uygulanmazdı. Müslümanlardan farklı yönetildikleri gibi, farklı

28 Fayda; "Zimmî", s. 431-432.

29 Kenanoğlu; *Osmanlı Millet Sistemi*, s. 20.

30 Kenanoğlu; *Osmanlı Millet Sistemi*, s. 21.

31 Olgun; *Osmanlı Son Dönemi Yahudilik ve Hahambaşılık*, s. 32-33.

hukuka tabîdirler. İslam topraklarında yaşayan zımmîlere sosyal alan ve dini hayatları ile ilgili konularda kendi yaşamlarını düzenleme hakkı tanınmıştır[32]. Özel hukuk açısından ise kendi topluluklarının özel hukukuna bağlıydılar. Bununla beraber özel hukuk alanında gayrimüslim topluluklara bazı kısıtlayıcı müeyyideler getirildiği de unutulmamalıdır. Bunların başlıcaları; zımmî erkeklerin Müslüman kadınla evlenememeleri, gayrimüslimlerin Müslümanlarla karıştırılmamaları için belli renk ve işaretler taşıyan elbiseler giymek zorunda olmaları[33], vaşak, su samuru, kakum gibi hayvanların kürklerini giyememeleri[34], kaliteli elvan sof, şali ve al çuka çakşır kullanamamaları[35], görkemli mezarlar inşa ettirememeleri[36], köle edinememeleri[37], hamamlarda ve berberlerde Müslümanlara verilen havlu

32 Bozkurt; *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*, s. 8-9.

33 Bora; *İzmir Yahudileri Tarihi 1908-1923*, s. 79. Bu husus aynı zamanda casusluk faaliyetlerini önleme amacına da hizmet eder. Mesela 1616'da Pera'da yaşayan Frenklerin Batı dünyasına istihbarat taşımasından endişe edildiğinden kıyafet konusundaki uygulama tekrar titizlikle uygulamaya sokulmuştu. Bu konu hakkında bkz. Gürkan; *Sultanın Casusları 16. Yüzyılda İstihbarat, Sabotaj ve Rüşvet Ağları*, s. 226.

34 Bir fetva örneği için bkz. Düzenli; *Gayri-Müslimlere Dair Fetvalar*, s. 40. Zımmilerin düşük statülerinin giyim kuşama yansıması da bir zaruret olarak kabul ediliyor ve zaman zaman bu konuya değinen fermanlar kaleme alınıyordu. Bkz. Rozen; *İstanbul Yahudi Cemaati'nin Tarihi*, s. 22; Barkey; *Farklılıklar İmparatorluğu Karşılaştırmalı Tarih Perspektifinden Osmanlılar*, s. 164. Bununla birlikte Ermeni aristokratları olan amiralardan bir kısmının kendi cemaatleri içindeki saygın durumlarını göstermek için devletten aldıkları izinle ata bindikleri de bilinir bkz. Barsoumian; *İstanbul'un Ermeni Amiralar Sınıfı*, s. 67.

35 Refik; *Eski İstanbul*, s. 124. Gayrimüslimler içindeki bazı ayrıcalıklı kişiler için bu kuralın dikkate alınmadığı malumdur. Mesela Ermeni amira sınıfına mensup olanlar kürklü elbiseler giyme, sınıflarına ait bir çeşit kavuk takma ayrıcalığına sahiptiler bkz. Barsoumian; *İstanbul'un Ermeni Amiralar Sınıfı*, s. 66.

36 Bu tarz mezarlar zaman zaman Müslümanların tahribatına maruz kalabiliyordu. Bkz. Refik; *Onuncu Asr-ı Hicri'de İstanbul Hayatı*, s. 53.

37 Yahudi ve Nasranilerin (Hıristiyanlar) ellerindeki kölelerin sayımının yapılarak alınması ve bu kölelerin Müslümanlara devredilmesi hakkında bkz. Refik; *Onuncu Asr-ı Hicri'de İstanbul Hayatı*, s. 43-44. Bununla beraber zaman zaman gayrimüslimleri onore etmek amacıyla köle edinmelerine izin verildiği de

ve peştamalları kullanamamaları[38], evlerinin Müslüman evlerinden yüksek olamaması[39], Müslümanlar tarafından kutsal kabul edilen (Mekke, Medine, Eyüp Sultan Türbesi civarı gibi) mekanlara yerleşememeleri[40], ata binme[41] ve silah taşımalarının yasaklanması, şayet ata

olurdu. Mesela Divan-ı Hümayun tercümanı Panoyoti Nikosios Efendi'nin Gürcü köle bulundurmasına izin verilmiştir. Bkz Orhonlu; "Osmanlı Devletinde Tercümanlık", s. 16; Sözen; *Fenerli Beyler*, s. 48; Balcı; *Osmanlı Devleti'nde Tercümanlık ve Bab-ı Ali Tercüme Odası*, s. 59.

38 Kenanoğlu; *Osmanlı Millet Sistemi*, s. 282; Ben-Naeh; *Sultanlar Diyarında Yahudiler*, s. 110.

39 Şeni; "İstanbul Mahallesi ve Venedik Gettosu; Yerinde Bir Karşılaştırma mı?" s. 156-157; Ben-Naeh; *Sultanlar Diyarında Yahudiler*, s. 105. Bununla beraber bazı zımmîlere padişahın bir çeşit lütf-ı şahanesi olarak görkemli saraylar yapma izni veriliyordu. Mesela Yahudi hekimlerden Musa b. Hamun ve aynı cemaatin zenginlerinden Yosef Nasi bu tarz bir ayrıcalığı daha 16. yüzyılda elde etmişlerdi. Bkz. Rozen; *İstanbul Yahudi Cemaati'nin Tarihi*, s. 20; And; *16. Yüzyılda İstanbul*, s. 267; Shaw; *Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Yahudiler*, s. 135-136; Güleryüz; *Toplumsal Yaşamda Türk Yahudileri*, 86-87. Ayrıca Musa b. Hamun hakkında bkz. İzgöer; *16. Yüzyıl Osmanlı Tabibi Musa bin Hamon ve Diş Tababetine Katkısı*; Shaw; "Osmanlı Yahudilerinin Altın Çağı", s. 13; Baer; "17. Yüzyılda Yahudilerin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Nüfuz ve Mevkilerini Yitirmeleri", s. 206; Meral; *İbrahim Müteferrika Öncesi İstanbul'da Yahudi Matbuatı (1493-1729)*, s. 37-38.

40 Bu konu hakkında yayınlanan bir ferman için bkz. Refik; *Onuncu Asr-ı Hicri'de İstanbul Hayatı*, s. 52; Karataş; *Gayrimüslimlerin Toplumsal Hayatı (Bursa örneği)*, s. 24. Bunun dışında gayrimüslimler, güvenlik gerekçesiyle kale bölgesine de yerleşemezlerdi. Bkz. Thevenot; *Thevenot Seyahatnamesi*, s. 114.

41 Bu konu hakkında bir fetva örneği için bkz. Düzenli; *Gayrimüslimlere Dair Fetvalar*, s. 45. Ayrıca bkz. Okutan; *Tek Parti Döneminde Azınlık Politikaları*, s. 32. Yosef Nasi gibi bazı zımmîler bu konuda da birtakım ayrıcalıklar elde etmeyi başarmışlardı. Rozen; *İstanbul Yahudi Cemaati'nin Tarihi*, s. 22. Ayrıca tabip Mosi'nin beygire binmesi ve samur kalpak kullanabilmesine dair izin hakkında bkz. Refik; *Onikinci Asr-ı Hicri'de İstanbul Hayatı*, s. 20. Yine Divan-ı Hümayun tercümanlarından Panoyoti Nikosios Efendi'nin sakal bırakmasına ve ata binmesine izin verilmiştir. Bkz. Sözen; *Fenerli Beyler*, s. 58. Öte yandan Bizans zamanında da Yahudilerin ata binemediklerini ancak ayrıcalıklı olanların bu hakka sahip olduğunu öğreniyoruz. Bkz. Sivrioğlu; *Bizans İmparatorluğu'nda Yahudiler (M.S. 330-1453)*, s. 122.

bineceklerse eyersiz ata binmeleri, üç çifte kayığa sahip olamamaları[42], kilise inşası ve tamiri için devletten özel izin alma zorunluluğu[43], çan çalmama[44] ve yüksek sesle ibadet etmeme[45], gösterişli cenaze törenleri düzenlememe[46], var olan kilise ya da havralarını sultandan izinsiz yenileyememe ya da yeni bir mabed inşa etmeme[47], genel yer-

42 Refik; *Eski İstanbul*, s. 125.

43 Buna örnek olarak Yahudi cemaatinin Balat'ta yangıdan zarar gören Ahrida, Karaferiye ve Yanbol sinagoglarının yeniden tamirinde bir sakınca olmadığına dair padişah fermanı için bkz. Refik; *Onikinci Asr-ı Hicri'de İstanbul Hayatı*, s. 10. Bu konudaki her başvurunun kesin olarak kabul gördüğü de sanılmamalı. Mesela 18. yüzyılda bir yangına maruz kalan ve bazı kısımları yanan Fener Patrikhanesi'nin "zinhar ve zinhar" tamir ettirilmemesi, tamirine gidilecek olursa sorumlularının en sert şekilde cezalandırılması ile ilgili olarak bkz. Refik; *Onikinci Asr-ı Hicri'de İstanbul Hayatı*, s. 139-140.

44 Bulunur; *Osmanlı Galatası (1453-1600)*, s. 63; Akman; "Kilise ve Havraların İslâm-Osmanlı Hukuk Tarihindeki Yeri", s. 137. Bununla beraber nüfusun büyük kısmını Hıristiyanların oluşturduğu Sakız Adası'nda 17. yüzyılda Hıristiyan ahali çanlarını açıkça çalabiliyorlardı bkz. Thevenot; *Thevenot Seyahatnamesi*, s. 127. Bunun mümkün olmadığı yerlerde ise bazen dört ya da beş parmak genişliğinde bir tahta lata tutarak yine bir tahta tokmakla buna vuruyor ve inananları ibadete çağırıyorlardı. Tournefort; *Tournefort Seyahatnamesi*, I, s. 109.

45 Bununla beraber küçük istisnalar da yok değildir. Mesela Fransız seyyah Thevenot, Sakız Adası hakkında bilgi verirken ada ahalisinin ibadetlerini açıktan yapabildiklerini, Hz. İsa figürlerini ayin sırasında sokaklarda rahatça gezdirebildiklerini ancak bunun Sakız'a özgü bir durum olduğunu bildirir bkz. Thevenot; *Thevenot Seyahatnamesi*, s. 122.

46 Ben-Naeh; *Sultanlar Diyarında Yahudiler*, s. 111.

47 Söz konusu yasak 19. yüzyılda Darphane Amirliği gibi kritik bir vazifeyi üslenen Düzyan ailesinin sonunu getirmişti. Aile büyükleri Kuruçeşme'deki yalılarının altına bir Katolik şapeli inşa edince gazaba gelen Sultan II. Mahmut tarafından cellada teslim edildiler. Zira Sultan'ın izni olmadan değil bir kilise yapmak, var olan kiliselere tamirat maksatlı çivi çakmak dahi yasaktı. Bununla beraber aile üyelerinin bir kısmı sonradan affedilmiş ve sahip oldukları mal varlıklarının bir bölümüne tekrar kavuşmuşlardır bkz. Dadyan; *Osmanlı'nın Gayrimüslim Tarihinden Notlar*, s. 103. Kınaylı; "Düzoğulları", s. 4836; Yarman-Aginyan; *Sultan II. Mahmud ve Kazaz Artin Amira*, s. 51; Papazyan; *Eşsiz Hayırsever Harutyun Bezciyan'ın Yaşam Öyküsü*, s. 51; Barsoumian; *İstanbul'un Ermeni Amiralar Sınıfı*, s. 77 ve 94; Pamukciyan; *İnciciyan'ın Boğaziçi adlı Eseri ve Emirgân Hakkında Yazdıkları*, s. 61. Ayrıca Balat kapısı dışında bir evin

lerde şarap içmeme[48], haç ve domuz göstermeme, saç kesimlerini Müslümanlara benzetmeme gibi uygulamalar sayılabilir[49]. Bunların yanı sıra zımmîler, Ramazan ayında Müslümanların önünde yiyip içemezler, meclislerde başköşeye oturamazlar, birbirleriyle grup halinde ve yüksek sesle konuşamazlar, bir Müslüman selam vermeden ona selam veremezler. Hanefilere göre bir zımmî cami ziyaretinde bulunabilir. Fakat Maliki mezhebine göre eğer camide görülen bir mahkemeye zımmî davet edilmişse camiye girebilir. Aksi halde bu mümkün değildir[50]. Yasaklamaların belli dönemlerde en sert şekliyle uygulandığı biliniyor. Bu devreler genellikle Osmanlılar açısından Avrupalı devletlerle yaşanan sürtüşmelerde yenilgiye uğranıldığı dönemler ya da ekonomik açıdan ciddi sorunların yaşandığı zamanlara tesadüf eder. 17. yüzyılda Kadızadeliler hareketi sırasında yine şeyhülislamlardan Feyzullah Efendi ve Vanî Mehmet Efendi'nin görev zamanlarında bu kuralların gayet katı biçimde uygulandığı biliniyor[51].

Söz konusu yasaklamalardan özellikle gayrimüslimlerin Müslümanlardan ayrı renkte kıyafetler giymeleri kuralına ayrı bir itina gösterilmiştir. Bu tarz bir sınırlandırmanın ne zaman başladığı konusu tartışmalıdır. Hz. Muhammed ve Dört Halife döneminde

---

kiliseye çevrilmesi ve bu yapının derhal yıkılması ile ilgili olarak bkz. Refik; *Onuncu Asr-ı Hicri'de İstanbul Hayatı*, s. 44.

48 Sadece genel yerlerde şarap içmek değil, şarabı taşımak da zaman zaman yasaklanmıştır. Mesela Galata İskelesi'ne yanaşan gemilerdeki şarap fıçılarını muhtemelen ağır olduğu için tulumlara boşaltan ve bu şekilde taşıyan bazı zımmî meyhaneciler, geçerken Müslümanların elbiselerine sürtünmüş ve kirlenmelerine sebebiyet vermiştir. Galata kadısına gönderilen hükümde bu tarz taşımalara eman vermemesi ve gereğini yapması bildirilmektedir. Bkz. Refik; *Onuncu Asr-ı Hicri'de İstanbul Hayatı*, s. 48.

49 Yurdaydın; "İslam Devletlerinde Müslüman Olmayanların Durumu", s. 99-100; Türköne; "Osmanlılarda Islahat ve Teceddüt", s. 91; Kurat; "Çok Milletli Bir Ulus Olarak Osmanlı İmparatorluğu", s. 217; Rodrique; "Osmanlı İmparatorluğu'nda Sefardiler", s. 131.

50 Yurdaydın; "İslam Devletlerinde Müslüman Olmayanların Durumu", s. 100.

51 Ben-Naeh; *Sultanlar Diyarında Yahudiler*, s. 115-117; Şişman; *Suskunluğun Yükü*, s. 57.

gayrimüslimlerin kılık kıyafetleri ile ilgili böylesi bir sınırlandırma olduğuna dair somut bilgi bulunmamaktadır. Bazı kaynaklarda Hz. Ömer zamanında gayrimüslimlerin Müslümanlardan farklı olarak bellerine kuşak yerine kalın ipten yapılma zünnar takmak zorunda oldukları kayıtlıdır[52].

Bu kurallara zaman zaman Osmanlı İmparatorluğu'nun klasik döneminde uyulmuştur. Fakat bu kuralın benimsenmesinde birtakım pratik amaçlar da gözetilmiştir. Bazen Müslümanlar gayrimüslim kılığına girerek içki içmek, hırsızlık yapmak gibi kanunsuz işlere girişebiliyorlardı. Bununla ilgili olarak 26 Şubat 1556 tarihinde "kâfir suretine girüb şapka ve kâfir libasiyle" hırsızlık yaparken yakalanan üç Müslüman'ın idam cezası ile cezalandırıldıklarını belirtmekte fayda var. Yine bu yöntemle gayrimüslimlerin Müslümanlara mahsus yerlere rahatça girip çıkmak suretiyle casusluk yapmalarının önünün alınması da amaçlanmıştır. Söz konusu uygulamanın özellikle gayrimüslimler açısından oldukça pratik faydaları da olmuştur. Bu suretle kendi kültürlerine has giysileri giymek durumunda kalan gayrimüslimler bir yerde kültürel kimliklerinin devamlılığına da ortam hazırlamışlardır[53]. 16. yüzyılda Yahudiler kırmızı bir ferace, siyah ayakkabı ve içlerine mor entari giyerlerken; Ermeniler mavi bir iç elbisesi kürklü veya kısa kollu ferace, siyah ayakkabı giyerler ve başlarına mavi, siyah ve turuncu renklerde çizgili sarıklar sararlardı. Yine Yahudi hekimlerin kırmızı bir kaftan giymeleri de adettendi[54].

Gelgelelim bazı gayrimüslimlere, bu tarz yasakların (en azından bir kısmının) uygulanmadığı bilinir. Bunlar bir şekilde padişahtan ilgili konuya yönelik ferman almayı başarabilen zımmîlerdir. Mesela sarayla bağlantılı tabip, cerrah, mimar, balıkçı taifesinden bazı kişilere bu tarz ayrıcalıklar tanınır ve kendilerine "Sen samur kalpak giyersin ve beygire binersin. Kimse bundan dolayı seni rencide etmeye!" şeklinde izin belgeleri verilirdi. III. Ahmet'in mimarbaşısı Dimitri'nin cizyeden affedildiği biliniyor. Sarayla irtibatlı

52 Özel; "Gayri Müslim", s. 425; Fayda; "Zimmî", s. 431.

53 Yurdaydın; "İslam Devletlerinde Müslüman Olmayanların Durumu", s. 106.

54 Dirimtekin; *Ecnebî Seyyahlara Nazaran XVI. Yüzyılda İstanbul*, s. 62.

bazı hekimler de "kupa" adı verilen arabaları kullanma, yanlarında "âlât-ı harbi" denilen ateşli silah bulundurabilme ve koruma edinebilme gibi haklara sahip olabilirlerdi. Ancak kendilerine sorulduğunda ayrıcalıkla ilgili bu belgeleri göstermek için yanlarında taşıma zorunlulukları vardı[55].

Bununla beraber "giyim" hususundaki bu gibi müeyyideler İslam'ın her devrinde uygulanmamıştır. Fatımi halifeliği zamanında bir dönem söz konusu yasaklar katı olarak uygulanırken[56], özellikle Türk-İslam toplumlarında belli dönemler dışında neredeyse hiç dikkate alınmamıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nda da bu gibi kısıtlamalara nadir rastlanır[57]. Lakin kısıtlamaların örneği yok değildir. Mesela II. Selim'in saltanatı zamanında (1566-1574), gayrimüslimlerin kıyafetleri ile ilgili şu ibarelere yer veren bir ferman yayınlanmıştır: "Yahud ve Nasara avrat ve erlerinin saçaklı alâ çuhalar giyip, alâ tülbentler alıp sipah ve sair taife gibi atlas ve kutnî kumaş kaftanlar, alâ çakşırlar ve Müslümanların giydiği pabuç ve paşmak ile dolaşmaları" yasaklanmıştır[58]. III. Murat devrinde Yahudilerin cariye satın almalarına yasaklanma getirilmek istenmiş[59], III. Mehmet zamanında ise gayrimüslimlerin belli şartlara bağlı kalmak şartıyla köle ve cariye satın almaları serbest bırakılmıştır[60].

Öte yandan II. Ahmet zamanında (1691-1695), İstanbul kaymakamı olan Kalaylıkoz Ahmet Paşa, bu dönemde İstanbul'da meydana gelen kargaşa ve serkeşliği önlemek amacıyla bir dizi tedbir almış ve bu meyanda gayrimüslimlerin renkli çuhalar, değerli elbiseler, samur kalpaklar ve sarı pabuç mest giymemeleri; hamama

---

55 Refik; *Eski İstanbul*, s. 127-128.

56 Kenanoğlu; *Osmanlı Millet Sistemi*, s. 20; Shwarz; "İslâm'ın Doğuşunu İzleyen Yıllarda Arap Toprakları'ndaki Yahûdilerin Durumu", s. 479.

57 Ercan; "Türkiye'de XV. ve XVI. Yüzyıllarda Gayrimüslimlerin Hukuki, İctimaî ve İktisadî Durumu", s. 1138-1139.

58 Sakaoğlu; *Bu Mülkün Sultanları*, s. 171. Bu yasakların benzeri şekilde Avrupa'daki örnekleri için bkz. Shaw; *Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Yahudiler*, s. 9.

59 Sakaoğlu; *Bu Mülkün Sultanları*, s. 188.

60 Sakaoğlu; *Bu Mülkün Sultanları*, s. 200. Yine 17. yüzyılda benzeri ferman örnekleri için bkz. Refik; *On Birinci Asr-ı Hicri'de İstanbul Hayatı*, s. 20 ve 98.

girdiklerinde nalın kullanmayıp ayak bileklerine çıngırak bağlayarak ehl-i İslam olmadıklarını belli etmeleri gibi gülünç kısıtlamalar getirme yoluna gitmiştir[61].

Yeri gelmişken belirtmekte fayda var ki Osmanlı İmparatorluğu zamanında gayrimüslimleri kitlesel olarak zorla din değiştirmeye zorlama gibi bir husus, devşirme sistemi bir tarafa bırakılırsa görülmemiştir. Bunda Kur'an'daki açık hükümler bir yana, maddi menfaatlerin de etkili olduğu söylenebilir. Zira Osmanlıların Balkanlarda yaşayan gayrimüslimleri zorla Müslümanlaştırması demek cizye, haraç ve diğer bazı vergilerden feragat edilmesi anlamına geliyordu. Bunu açık bir örnekle ifade edecek olursak 16. yüzyılda kayda geçen yaklaşık 900.000 Hıristiyan'ın imparatorluğa ödediği vergi 2800 kilo altına denk geliyordu[62].

İslam Hukukunda Gayrimüslimlerin Ödemekle Mükellef Oldukları Vergiler

Gayrimüslimler "cizye" denilen ve İslam devleti tarafından korunma ve himaye edilmeleri karşılığında kendilerinden alınan vergiyi düzenli olarak ödedikleri takdirde kendi özel hukuklarını uygulayabiliyorlardı[63]. Bizans İmparatorluğu zamanında da Yahudilerden kelle vergisi olarak bir nevi cizye vergisi tahsil edilmekteydi[64].

61 Sakaoğlu; *Bu Mülkün Sultanları*, s. 336. Bu konu hakkında bir fetva örneği için bkz. Düzenli; *Gayrimüslimlere Dair Fetvalar*, s. 35. Benzeri bir uygulama Almanya'da biraz değişik bir şekilde uygulanıyordu. 1418'de bazı bölgelerde Yahudi kadınların eteklerine zil takmaları zorunlu tutulmuştu. Shaw; *Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Yahudiler*, s. 10. Yine 1215'te IV. Lateran konsilinde alınan kararlar çerçevesinde Yahudi kıyafetlerinin Hıristiyan giysilerinden fark edilmesi için bir takım yaptırımlar getirilmişti. Laqueur; *Hüve'l-Baki İstanbul'da Osmanlı Mezarları ve Mezar Taşları*, s. 138; Şeni; "İstanbul Mahallesi ve Venedik Gettosu; Yerinde Bir Karşılaştırma mı?" s. 162.

62 Kurat; "Çok Milletli Bir Ulus Olarak Osmanlı İmparatorluğu", s. 218.

63 Erkal-İnalcık; "Cizye", s. 42-43; Rozen; *İstanbul Yahudi Cemaati'nin Tarihi*, s. 17; Olgun; *Osmanlı Son Dönemi Yahudilik ve Hahambaşılık*, s. 145; Barkey; *Farklılıklar İmparatorluğu Karşılaştırmalı Tarih Perspektifinden Osmanlılar*, s. 170.

64 Sivrioğlu; "Bizans İmparatorluğu'nda Yahudiler (M.S. 330-1453)", s. 123.

Osmanlılar zamanında cizye vergisi zaman zaman bir bölgeden topluca tahsil edilebiliyordu. Mesela Osmanlı egemenliği altında özerk bir yapıya sahip olan Eflak ve Boğdan'ı idare eden yöneticiler, belirlenen cizye vergisini toplu olarak İstanbul'a gönderir sonrasında kendi halklarına saldıkları vergiler üzerinden bu gideri tahsil ederlerdi[65].

Cizye vergisi yoluyla aynı zamanda gayrimüslimler, Müslümanlara göre düşük konumda olduklarını da kabul etmiş oluyorlardı[66]. Gayrimüslimler cizye ile her ne kadar bir koruma elde etmiş olsalar da değişen rüzgara göre yine sıkıntılı bir duruma maruz kalabilirlerdi. Nitekim İstanbul Yahudileri arasında yaygın olan Ladino lisanındaki bir atasözü şöyle der: "Turko no aharva cidio, ma si aharvo?" (Türk Yahudi'ye vurmaz ama ya vurursa?)

Cizye, kaynağını Kur'an-ı Kerim'deki şu ayetten alır: "Kendilerine kitap verildiği halde Allah'a ve ahiret gününe inanmayan Allah'ın ve Resul'ünün haram ettiğini haram tanımayan ve Hak dini (İslam) din edinmeyen kimselerle, alçalmış oldukları halde cizyeyi kendi elleriyle verinceye kadar harp edin"[67]. Bu vergi eli silah tutabilecek durumdaki her gayrimüslimden alınırdı. Kadın, çocuk, ihtiyar, sakat, kör, deli, felçli, acizlerin yanı sıra din adamları ve eli silah tutmayanlar ise bu vergiden muaftı[68]. Cizye vergisi ilk olarak Hz. Muhammed zamanında alınmıştır. Hz. Muhammed, Yemen'de bulunan Muaz b. Cebel'e mektup yazarak ergenlik çağına gelen her zımmîden kişi başına bir dinar veya bunun karşılığı aynî oranda bir vergi almasını istemiştir ki bu, kaynaklarda ulaşılabilen ilk cizye

---

65 Karasu; "XVI.-XIX. Yüzyıllarda Eflâk ve Boğdan", s. 444.

66 Ben-Naeh; *Sultanlar Diyarında Yahudiler*, s. 109.

67 Tevbe Suresi, 29. ayet.

68 Nedkoff; "Osmanlı İmparatorluğu'nda Cizye", s. 608; Hamidullah; *el-Vesaiku's Siyasiyye, Hz. Peygamber Dönemi Siyasi-İdari Belgeleri*, s. 414-415; Karataş; *Gayrimüslimlerin Toplumsal Hayatı (Bursa örneği)*, s. 25; Ürer; *Azınlıklar ve Lozan Tartışmaları*, s. 120.

uygulamasıdır[69]. Bununla beraber söz konusu uygulamanın kökenlerinin Roma, Bizans ve Sasani devletleri zamanına kadar çıktığı da unutulmamalıdır. Dolayısıyla cizye, uluslararası hukukta eski zamanlardan beri bilinen bir uygulamadır[70].

Cizyesini ödeyen gayrimüslimlerin can, mal ve iman hürriyetleri dışarıdan veya içeriden gelebilecek her türlü tecavüze karşı devlet tarafından güvence altına alınırdı. Hatta gayrimüslim tebaya yönelik dışarıdan gelen bir baskı, savaş sebebi bile sayılırdı. Devlet, herhangi bir sebeple bu emniyeti sağlayamadığı takdirde Müslüman olmayanlardan cizye toplama hakkını kaybederdi[71].

Bununla beraber özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nda gayrimüslim tebanın bazı durumlarda cizye vergisinden muaf tutuldukları da olurdu. Mesela geçit yerlerinde, kalelerde, adalarda ve sınır boylarında bulunan gayrimüslimler coğrafi konum ve bu yerlerde gördükleri hizmetler nedeniyle cizye ve diğer vergilerden muaf tutulur ya da çok az vergi öderdi. Bu duruma bir misal olarak 1523 yılında Çukurova'yı Orta Anadolu'ya bağlayan Gülek Kalesi'nde ikamet eden Ermeniler (165 hane 50 mücerred, yaklaşık olarak 875 kişi), kale hizmetlerinde çalıştıkları için bazı vergilerden muaf tutulmuşlardı[72].

Diğer yandan uclarda bulunan kalelerin onarım ve yapımında çalışan, madenlerde çalışan, Müslümanlara ait bir kuruma vakfedilen topraklar üzerinde yaşayan, vergi toplanmasına yardım eden, zımmî iken Müslüman olan, verimsiz topraklarda oturan, çalışamayacak kadar yaşlanan zımmîlerden durumlarına göre kısmen ya da tamamen vergi alınmazdı. Yine Osmanlı Devleti'nde yerel idareci konumundaki kinez, pirimkür, teklic, biro ve voyvoda unvanları ile adlandırılan görevlilerin yanı sıra[73] ordu

69 Eroğlu; *Osmanlı Devletinde Yahudiler*, s. 7.
70 Tuğ; *İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*, s. 85.
71 Gülsoy; *Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni*, s. 13.
72 Göyünç; *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, s. 51.
73 Voyvodaların yetki ve nüfuzları hakkında bkz. Tournefort; *Tournefort Seyahatnamesi*, I, s. 131.

hizmetinde yer alan martoloslar[74], voynuklar[75] ve eflaklar da vergiden muaftılar[76].

Cizye vergisi ilk bakışta gayrimüslim tebanın ekonomik açıdan zararına gibi görünse de Müslümanlar, ülkenin korunması için askere giderlerken zımmîler ticaretle meşgul olup, kazanç elde etme imkanına sahip olmuşlardı. Pek fazla gelir sağlamayan devlet memurluğunun ve hemen hiçbir getirisi olmayan askerlik mesleğinin gayrimüslimlere kapanması, onlara ticaretin kapısını açmıştır ki bu durum pek çok İslam devletinde ve son olarak Osmanlı İmparatorluğu'nda maddi gücün hatırı sayılır bir ölçüde gayrimüslimlerin elinde toplanmasını beraberinde getirmiştir. Nitekim ehl-i zimmet her türlü tehlike ve gelir getirmeyen görevden korunmuş olarak güven içinde ticaret ve sanatla uğraşmış ve bu suretle içinde yaşadıkları İslam devletinin iktisadî hayatında çok önemli bir

---

74 Bosna, Dalmaçya, Sırbistan, Hırvatistan, Macaristan ve Arnavutluk havalisinden toplanan martoloslar, genelde Hıristiyan ahaliden oluşurlardı. Ancak az da olsa Müslümanlardan oluşan martolos kıtalarının varlığı bilinmektedir. Martolosların başında "Ağa-i Martolos" bulunur, daha alt kademelerde yüzbaşı, odabaşı gibi rütbeliler yer alırdı. Kılıç, balta ve mızrak ile savaşan martoloslar, Osmanlı Devleti'nin hizmetinde yükseliş döneminde öncü kuvvet olarak hizmet etmişlerdir. Jandarma ve kale muhafızlığı görevlerini de yerine getiren martoloslar, iç bünyelerindeki teşkilatın bozulması sonucu önce geri hizmete alınmışlar daha sonra da Sultan III. Ahmed'in 1721 yılındaki fermanı ile lağv edilmişlerdir. Irmak; "Osmanlı İmparatorluğu'nda Martolos Teşkilatı Hakkında Bir Çalışma", s. 185-190. Martoloslar hakkında daha fazla bilgi için bkz. Anhegger; "Martoloslar Hakkında", s. 282-320; Vasiç; "Osmanlı İmparatorluğu'nda Martoloslar", s. 47-64; Keser; "Osmanlı İmparatorluğu'nda Martolos Teşkilatı", s. 267-276. Martolosların görev sahaları arasında casusluk faaliyetleri de yer alıyordu. Bu konu hakkında bkz. Gürkan; *Sultanın Casusları 16. Yüzyılda İstihbarat, Sabotaj ve Rüşvet Ağları*, s. 184.

75 Bu konuda bkz. Ercan; *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bulgarlar ve Voynuklar*, ve yine aynı müellifin "Voynuklarla İlgili Kaynaklar ve Araştırmalar", s. 271-284. Ayrıca voynuklar hakkında bkz. De Nicolay; *Muhteşem Süleyman'ın İmparatorluğunda*, s. 223-225.

76 Ercan; "Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimlerin Ödedikleri Vergiler ve Bu Vergilerin Doğurduğu Sosyal Sonuçlar", s. 377-378.

konuma gelmişlerdir[77]. Özellikle Müslümanların ticarete rağbet etmemesi bu durumu daha da perçinlemiştir. Zira Robert Mantran'ın ifadesiyle: "Türk, düşmanının ayağına barış halinde bile olsa mal satmak için gitmez. Osmanlı zihniyeti içinde kafir, onun ülkesinde ticaret yapabilmek için yalvarmakta ve Türk, yüceliği içinde ona bu işi yapabilme imkanı bahşetmektedir."[78]

Diğer yandan ticaretle uğraşan Türkler de ticaretin gereklerini yerine getirmenin hayli uzağındadır. Edmondo de Amicis bu durumu şu kelimelerle dile getirir: "Rum tüccar, biraz daha azametli bir tavırla seslenir; aynı derecede hilekâr ama daha mütevazı görünen Ermeni, mübalağalı bir hürmetle sizi celbetmek ister; Yahudi, satacağı şeyleri kulağınıza fısıldar; dükkanının eşiğinde bir mindere bağdaş kurarak oturan Türk ise ancak gözleri ile davet eder ve işi kadere bırakır."[79]

Bu zihniyetin yanı sıra İslam dininin getirdiği bir dizi prensibin sonucu olarak gayrimüslimlere devlet idaresi ve askerlik gibi kritik noktalarının tesliminin hoş karşılanmaması ve buraların onlara kapalı tutulması da gayrimüslimlerin dikkatlerini ticarete yoğunlaştırmalarına yol açmıştır. Dini bütün bir Müslüman'ın uzak duracağı işlerin başında zaten gayrimüslimlerle alışverişi gerektiren her türlü iş gelmekteydi. Bu durum zamanla diplomasi, ticaret ve bankacılık gibi alanlarda gayrimüslimlerin hayli kabarık bir orana ulaşmalarına neden olmuştur. Hatta dünyanın pek çok yerinde itibar konusu olan zanaatkarlık, altın ve gümüş ticareti gibi meslekler dini bütün bir Müslüman'ın gözünde ruhun ölümsüzlüğünü tehlikeye atan, ahlakça düşkün olan işlerden görülmüştür[80]. Tüm bu nedenlerle ticari hayat önemli oranda gayrimüslimlerin kontrolüne girmiştir. Bu nedenle cizye, zamanla gayrimüslimlerden alınan bir askerlik bedeli olarak düşünülmeye başlanmış ve bu durum 1856 Islahat Fermanı ile resmileşmiştir[81].

77 Ercan; "Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimlerin Ödedikleri Vergiler ve Bu Vergilerin Doğurduğu Sosyal Sonuçlar", s. 372-373.

78 Mantran; *XVI.-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu*, s. 77.

79 De Amicis; *İstanbul*, s. 93.

80 Lewis; *İslam Dünyasında Yahudiler*, s. 40.

81 Eryılmaz; *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi*, s. 47.

İslam tarihine genel olarak bakıldığında cizye miktarında standart bir uygulama görülmez. Bazen cizye kişiler üzerinden bazen de topluca bölge üzerinden tahsil edilirdi. Mesela İslam'ın ilk yıllarında Yemen'deki zımmîlerden yılda bir dinar ya da buna denk Yemen elbisesi tahsil edilirken Eyle halkı ile yıllık üç yüz dinar üzerinden bir anlaşma yapılmıştı[82].

Esasen cizye vergisi mükelleflerin mali durumlarına göre farklı miktarlarda alınmaktaydı. Ancak Osmanlı maliyesi 17. yüzyılın sonlarında gerek Avrupa'daki ticari gelişmelerin ve değerli maden oranının artması ve gerekse de fetihlerin azalması neticesinde maddi bir kriz içine girince çözüm yolu olarak bir dizi reforma başvuruldu[83]. Bu reform sürecinden cizye vergisi de etkilenecektir. Bu bağlamda Osmanlı Devleti'nde cizye mükellefleri üç ana kısma ayrılacaktır. Bunlar alâ, evsat ve edna şeklinde isimlendirilmişlerdir[84]. İslamiyet'in ilk yıllarında cizye vergisinde alâ mükelleflerinden 48, evsattan 24, ednadan ise 12 dirhem alınması karara bağlanmıştı. Bununla beraber cizye toplanan bölgenin ekonomik durumuna göre, alâ üzerinden cizye alınmadığı ya da cizyenin herkesten eşit miktarda toplandığı da görülmüştür[85]. Cizye vergisi bu usuller üzerinden "cizyedar" denilen görevliler tarafından tahsil edilmiştir[86]. Pek çok alanda olduğu gibi cizye vergisinin toplanması işinde de en mükemmel usul Osmanlı İmparatorluğu'nun Klasik Devri'nde uygulanmıştır. Bu verginin toplanmasına büyük önem veren devlet, cizyedarlarını özenle seçmiş ve bu kişilerin rüşvet veya iltimasa tenezzül edecek kişilerden olmamasına dikkat etmiştir. Cizyedâr, vergi toplayacağı yerde önceden mükelleflerin bir sayımını yapar ve

82 Fayda; "Zimmî", s. 429.

83 Bölükbaşı; *18. Yüzyılın İkinci Yarısında Darphâne-i Âmire*, s. 7.

84 Doğan; *Hahambaşılık Müessesesi*, s. 64; Augustinos; *Küçük Asya Rumları 19. Yüzyılda İnanç, Cemaat ve Etnisite*, s. 108.

85 Ubucini; *Osmanlı'da Modernleşme*, s. 204. Ayrıca bu konuda bir fetva örneği için bkz. Düzenli; *Gayrimüslimlere Dair Fetvalar*, s. 101.

86 Ercan; "Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimlerin Ödedikleri Vergiler" s. 373.

elde ettiği sonucu İstanbul'a bildirirdi. Çıkan sonuçla daha önceki yıllarda elde edilen mükellef sayısı arasında bir orantısızlık varsa bu durum araştırılır, akabinde de vergi tahsiline geçilirdi. Toplanan paralar cizye defterine işlendikten sonra cizyedar tarafından imzalanır ve para, torbalara doldurularak mühürlendikten sonra İstanbul'a gönderilirdi[87].

Zımmilerden alınan vergilerden bir diğeri de "haraç" idi. Bu vergi İslam toplumunda toprak sahibi zımmîlerden alınıyordu. Hz. Ömer zamanına kadar gayrimüslimlerden ele geçirilen topraklar Müslümanlar arasında dağıtılıyordu. Ancak bu durum hem gayrimüslim halkı topraksız bırakıp köleliğe itiyor hem de zamanla devlete karşı bir güç olarak ortaya çıkabilecek toprak aristokrasisinin doğmasına zemin hazırlıyordu. Bu nedenlerle Hz. Ömer, gayrimüslimlerden ele geçirilen toprakların yine onların elinde bırakılmasını, bunun karşılığında da haraç adıyla belli bir miktar vergi alınmasını karara bağlamıştır[88]. Bununla beraber haraç vergisinin kökenlerini Hz. Peygamber dönemine kadar götürmek de mümkündür. Hayber Seferi esnasında bu kalede yaşamakta olan Yahudi halk yerlerinde bırakılacak, malları elinden alınmayacak, bunun karşılığında da elde ettikleri mahsulün yarısını Müslümanlara vereceklerdi[89].

Müslüman toprak sahiplerinden alınan öşür vergisine karşılık gayrimüslimlerden de haraç vergisi alınıyordu. Gayrimüslimlerin ödedikleri haraç vergisi iki şekilden birine uyularak tahsil ediliyordu. Eğer vergilendirme yapılırken toprağın yüzölçümü dikkate alınırsa buna "Harac-ı Mukata'a", topraktan elde edilen ürünün geliri dikkate alınırsa buna da "Harac-ı Mukaseme" adı veriliyordu[90].

87 Ercan; "Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimlerin Ödedikleri Vergiler" s. 374-375.

88 Fayda; *Hz. Ömer Zamanında Gayr-i Müslimler*, s. 63.

89 Yurdaydın; "İslam Devletlerinde Müslüman Olmayanların Durumu", s. 97.

90 Ercan; "Türkiye'de XV. ve XVI. Yüzyıllarda Gayr-i Müslimlerin Hukuki, İctimaî ve İktisadî Durumu", s. 1148-1149.

ANADOLU SELÇUKLULARI VE BEYLİKLER DÖNEMİNDE GAYRİMÜSLİMLERİN DURUMU

Gayrimüslimlerin klasik İslami dönemdeki hukuki statüleri hakkında verilen bu malumattan sonra, Anadolu'da Osmanlı Devleti'nden önce kurulmuş olan Anadolu Selçukluları ve Beylikler döneminde gayrimüslimlerin durumu üzerinde de kısaca durmakta fayda var.

Selçuklu Türkleri Anadolu'yu kendilerine yurt edinmek maksadıyla bu bölgeye akınlar düzenledikleri andan itibaren Doğu Anadolu'da yaşamakta olan Ermeni toplumu tarafından olumlu karşılanmışlardır. Özellikle Bizans'ın, Ermenileri Ortodoks Patrikhanesi'ne bağlama siyaseti izleyerek asimile etmeye çalışması, Ermenilerin Türklere sempatiyle bakmasına sebep olmuştur[91]. Selçuklu fethinden önce Anadolu'nun doğusunda iki Ermeni prensliği bulunuyordu. Bunlarda biri Bagrat hanedanının idaresinde olan Ani Ermeni Prensliği, diğeri ise Van ve çevresinde yer alan Vaspuragan Ermeni Prensliği idi[92]. Her iki prenslik de Bizans İmparatorluğu'nun Türk akınlarına karşı bir güvenlik bölgesi oluşturma politikasının sonucu olarak bu devlet tarafından ortadan kaldırılmıştır. Her iki prensliğin de ahalisi Anadolu'nun orta kesimlerine sürülür[93]. Bizans imparatorlarından II. Basil ve IX. Konstantin Manomak'ın Ermenilere karşı takındıkları sert tutum ve Ermenileri Trakya'nın yanı sıra Anadolu'nun çeşitli bölgelerine tehcir etme siyaseti bu toplumu adeta Türklerle ortak hareket etmeye itmiştir[94].

Selçuklu egemenliği zamanında zımmî statüsünde yer alan gayrimüslimere görece iyi bir şekilde muamele edildiği bilinir. Urfalı Metteos, Sultan Melikşah'ın gayrimüslimlere karşı bir baba kadar müşfik olduğundan bahseder. Yine onun zamanında Ani'deki

91 Turan; *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*, I, s. 147; Ersan; *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, s. 7; Kürkçüoğlu; *Roma'dan Selçuklu İdaresine Ermeniler*, s. 149.

92 Ersan; *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, s. 4.

93 Yinanç; "Selçuklular ve Osmanlıların İlk Dönemlerinde Ermeniler", s. 68-69.

94 Yuvalı; "Tarihî Devirlerde Ermenilerin İdarî Statüleri", s. 129.

Ermeni ruhani reisi vergilerin çokluğundan şikayet için İsfahan'a gittiğinde, Melikşah kendisine bir dizi vergi muafiyeti tanımıştı[95].

Anadolu Selçuklu hükümdarları zaman zaman tebaaları olan gayrimüslim halkı onore etmekten geri kalmamışlardır. Bir örnek olması açısından II. Kılıçarslan ile Malatya Süryani Patriği Mihael arasındaki ilişki burada zikredilebilir. II. Kılıçarslan, Bizans'a karşı kazandığı Miryakefalon Zaferi sonrasında Patrik Mihael'e gönderdiği bir mektupta, zaferi patriğin duaları sayesinde kazandığını belirtmiş, ruhanilere mahsus asanın yanı sıra bir miktar altın göndermiş ve böylece Malatya'daki Süryani cemaatinin gururunu okşamayı bilmiştir[96].

Yine İslam hukukunda gayrimüslimlerin yeni bir mabet tesisine hoş bir nazarla bakılmadığı halde, Anadolu Selçuklu sultanları Hıristiyan zümrenin yeni kiliseler inşa etmesine izin vermişlerdir[97]. Bunun yanında Anadolu Selçuklu hükümdarları, Hıristiyan tebaaları tarafından mukaddes kabul edilen mekanları onore etmeyi de ihmal etmemişlerdir. Buna bir örnek olarak Süryaniler tarafından kutsal kabul edilen Barsuma Manastırı'nı Anadolu Selçuklu sultanlarının ziyaret etmesi ve buraya tahsisat bağlamaları gösterilebilir[98]. Yine Abbasiler ve Büyük Selçuklu İmparatorluğu dönemlerinde önem verilen gayrimüslimlerin değişik renkte kıyafet giymeleri ve çan çalmamaları gibi yasaklamaların da Anadolu Selçukluları devrinde dikkate alınmadığını bilmekteyiz[99].

Diğer yandan Anadolu Selçukluları'nın başkenti Konya'da sayıları az da olsa bir Ermeni cemaatinin varlığı malumdur. Genellikle ticaret ile uğraşan bu zümre, kasaplık gibi ağır işleri de yapıyordu. "Ermenhane" denilen ve 15-20 odalı hanlarda ikamet eden bu

---

95 Fayda; "Zimmî", s. 433.

96 Turan; *Selçuklular ve İslamiyet*, s. 77; Şeker, "Türkiye Selçuklularında Bir Arada Yaşama Tecrübesi Müslüman-Gayr-i Müslim İlişkileri", s. 206; Fayda, "Zimmî", s. 433; Akyol; *Türkler ve Ermeniler*, s. 19.

97 Yasa; "Anadolu Selçukluları Dönemi Hoşgörü Ortamında Müslim-Gayr-i Müslim İlişkileri", s. 424.

98 Turan; *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi*, II, s. 159.

99 Yurdaydın; "İslam Devletlerinde Müslüman Olmayanların Durumu", s. 104.

kesimin yanı sıra Konya'da hatırı sayılır bir Rum nüfusun varlığını Tuncer Baykara'dan öğrenmekteyiz[100].

Anadolu Selçuklu hükümdarları Hıristiyan kadınlarla evlenmekte de bir sakınca görmemişlerdir. Bazı kaynaklarda I. Gıyaseddin Keyhüsrev ve II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in annelerinin Rum olduğu kayıtlıdır[101].

Alaaddin Keykubad, Alanya Kalesi'ni fethettikten sonra buranın hakimi olan Kirfard'ın Hıristiyan olan kızı ile evlenmiştir. Türk tarihinde Huant Hatun adıyla anılan bu hanım sultan, evlendikten bir müddet sonra Müslümanlığı kabul etmiştir. II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in Gürcü kraliçesinin kızı olan hanımı ise evlendikten sonra da inancını muhafaza etmiş ve kendisi için sarayda yapılan küçük bir kilisede ibadetini sürdürmüştür[102].

Selçuklu egemenliği altında yaşayan belki de en önemli gayrimüslim topluluk Rumlardı. Gerasimos Augustinos'un da belirttiği gibi Rum cemaati içindeki değişim Anadolu'nun her yerinde aynı şekilde olmamıştır. Batı ve Kuzeydoğu Anadolu Rum cemaatleri görece Ortodoks kimliklerini korumada daha başarılı olurken iç kesimlerde yaşayan Rum topluluklarının dinsel merkezlerle irtibatları büyük oranda koptu. Cemaat mensupları büyük ölçüde popüler dinsel imgeler üzerinden kimliklerini korumaya çalıştı. Bu arada Anadolu'ya giren Türklerin de önemli bir kısmı İslam öncesi inançlarla, İslami öğretileri harmanlayan bir dinsel anlayışa sahip oldukları için zamanla bazı ortak aziz kültleri gelişmeye başladı. Yine bu süreçte pek çok Rum ihtida etme yani din değiştirme yoluna gidecektir. Bu durumun nedenlerinin başında öncelikle vergiden muaf olma düşüncesi gelmekte idi. İkinci bir neden de kaybedilen toprakların etkisiyle kilise hiyerarşisinin Selçuklu egemenliği altındaki topraklarda eski işlerliğini koruyamamasıdır. Cemaati örgütleyecek bir hiyerarşi, artık Anadolu'nun iç kesimlerine sokulamamaktadır[103].

---

100 Baykara; "Selçuklu Çağında Konya'da Türkler ve Ermeniler", s. 76-77.

101 Ball; *Roma'nın Sultanları Türklerin Dünyaya Yayılışı*, s. 95.

102 Yasa; "Anadolu Selçukluları Dönemi Hoşgörü Ortamında Müslim-Gayr-i Müslim İlişkileri", s. 428.

103 Augustinos; *Küçük Asya Rumları 19. Yüzyılda İnanç, Cemaat ve Etnisite*, s. 35.

Anadolu Selçuklu Devleti'nde gayrimüslim kökenli devlet adamları önemli hizmetlerde bulunmuşlardır. Bunlar arasında Alaaddin Keykubad dönemi komutanlarından Emir Komnenos'u örnek gösterebiliriz. Ayrıca II. Kılıçarslan döneminde Tabip Hasnon ve Alaaddin Keykubad döneminde Tabip Vasil'in hükümdarların doktorluğunu yaptığı da bu bağlamda zikredilebilir[104].

Beylikler döneminde ise özellikle Karamanoğulları ve Ramazanoğulları beyliklerinin idaresi altında azımsanmayacak derecede Ermeni nüfus yaşarken Osmanoğulları, Germiyanoğulları ve Candaroğulları da önemli oranda bir Rum topluluğu bünyelerinde barındırıyordu. Bilhassa Kilikya Ermeni Baronluğu topraklarında kurulmuş olan Ramazanoğulları Beyliği ayrı bir önem arz eder. Zira özellikle Anadolu'nun fethinden sonra son Ani Ermeni Prensi II. Gagik'in soyundan gelen Rupen, Oşin ve Hetum gibi Ermeni prensleri Kozan (Sis), Kadirli ve Adana çevresini kontrolleri altına almışlar ve bunların bölgede süren uzun hakimiyet dönemleri boyunca önemli sayıda Ermeni bu çevreye gelip yerleşmiştir. 1360 yılında Kilikya Ermeni Baronluğu'nun Kozan (Sis) dışında kalan bütün toprakları Memluklar tarafından ele geçirilmişti. Kilikya Ermeni Baronluğu'na son darbe 1375 yılında yine Memluklar tarafından indirilmiştir[105]. İlerleyen yıllarda bölgenin Türkleşmesinde Ramazanoğulları Beyliği önemli roller oynayacaktır[106].

Osmanlılar, Bizans sınırında teşekkül ettikleri için daha ilk yıllardan itibaren Rum nüfus ile yakın ilişkiler kurmuşlardı. Öyle ki Osmanlı Devleti'nin kurucusu olan Osman Bey, aşiretiyle beraber yaylaya çıkarken eşyalarını Bilecik'teki gayrimüslimlere emanet eder dönüşte de onlara yağ, peynir, halı gibi hediyeler verirdi. Yine Osman Bey, komşusu olan Bizans tekfurlarının düğünlerine katılmakta ve onlara hediye vermekte bir sakınca görmemekteydi[107].

---

104 Cahen; *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, s. 247.

105 Ersan; *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, s. 230; Bournoutian; *Ermeni Tarihi Ermeni Halkının Tarihine Kısa Bir Bakış*, s. 114.

106 Yinanç; "Selçuklular ve Osmanlıların İlk Dönemlerinde Ermeniler", s. 71-73.

107 Eryılmaz; *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebanın Yönetimi*, s. 27-28.

Orhan Gazi zamanında Hıristiyanlara karşı takınılan tutum ile ilgili olarak Osmanlılara esir düşen Selanik Başpiskoposu Gregory Palmas'ın mektubu önemli bir belge durumundadır. Bu mektupta başpiskopos, Osmanlı ülkesindeki Hıristiyanları tam bir serbestî içinde gördüğünü, Orhan'ın oğlu Süleyman Paşa'nın bizzat kendisine Hıristiyanlıkla ilgili sorular sorduğunu ve Orhan Gazi'nin de dini münazaralardan zevk aldığını ifade eder[108]. Yine Orhan Gazi zamanında Anadolu'ya gelen ünlü seyyah İbn Batuta, Anadolu ile ilgili bilgiler verirken Türklerle gayrimüslimlerin sosyal hayatın her alanında beraber çalıştıklarını fakat gayrimüslimlerin özellikle ticaret alanında etkin olduklarını belirtir. Aynı müellif, Anadolu'da gayrimüslimlerin genellikle ayrı mahallelerde oturduklarını bu nedenle adet, gelenek ve göreneklerini de bozulmadan koruduklarını sözlerine ekler[109].

Gayrimüslimlerin ayrı mahallelerde oturması geleneği sonraki yıllarda da devam edecektir. Ancak dinsel açıdan karışık mahallelerin de olduğunu hemen belirtelim. Bu durum özellikle 19. yüzyılda yani Osmanlı Devleti'nin Batılılaşma evresinde daha somut biçimde gözlemlenebilir. Mesela Trabzon söz konusu olduğunda Ayvasil, Tuzluçeşme, Protestan mahallesi, Frenkhisar gayrimüslim mahalleleri olarak ön plana çıkarken İskenderpaşa, Aya Filibo, Yeni Cuma, Çarşı, Boztepe mahalleleri Müslim-Gayrimüslim nüfusun karışık olarak yaşadıkları mahallerdi[110].

108 Eryılmaz; *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebanın Yönetimi*, s. 28-29.

109 Şeker; *İbn Batuta'ya Göre Anadolu'nun Sosyal, Kültürel ve İktisadi Hayatı ile Ahîlik*, s. 34-35.

110 Yılmaz; *Tanzimat Döneminde Trabzon*, s. 65-69.

II

TANZİMAT'A KADAR OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA AZINLIKLAR

Osmanlı İmparatorluğu esas olarak daha kuruluşunun ilk yıllarından itibaren Rum nüfusun yoğun olarak yaşadığı bir coğrafyada teşekkül ettiği için çok erken tarihlerde başka din ve milletten azınlık gruplarla temas içine girmiştir. Bu durum, bilhassa I. Murat'la beraber başlayan Balkanlara yerleşme ve tutunma siyasetinin başarısı sayesinde iyice belirginleşecektir. Osmanlı Beyliği'nin zamanla devlete ve ardından imparatorluğa dönüşmesi sonucu, içinde barındırdığı gayrimüslim unsurları da gittikçe farklılık arz eder olmuştur. Tarihsel süreçte Osmanlı İmparatorluğu'nun bünyesinde yer alan belli başlı azınlık gruplar şu şekilde sıralanabilir: Katolik mezhebine mensup olan Ermeniler, Gürcüler, Latinler, Süryaniler, Keldaniler, Maruniler, Kıptiler ve Rumlar; Ortodoks mezhebinden olan Pavlakiler, Selikian ve Bogomiller; Gregoryenler, Nesturiler, Yakubi Süryaniler, Melkitler; Rabanik, Karai ve Samiri Yahudiler; Sâbiîler[1]. Dünya üzerinde bu denli farklı unsurları bünyesinde barındıran devlet sayısı oldukça azdır.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki bu çok ulusluluğun en güzel ifadelerinden birini ünlü İtalyan seyyahı ve edibi Edmondo De Amicis'in[2] 19. yüzyılın üçüncü çeyreğinde İstanbul'a dair yazdığı gezi

1 Ercan; "Türkiye'de XV. ve XVI. Yüzyıllarda Gayr-i Müslimlerin Hukuki, İctimaî ve İktisadî Durumu", s. 1127.

2 Edmondo De Amicis, 1846 yılında İtalya'nın Oneglia şehrinde doğmuş ve 1908 yılında aynı ülkede Bordighera'da ölmüş bir İtalyan seyyah ve edibidir. Subaylık vazifesi de yapan de Amicis, gerek görev icabı gerekse de şahsî

notlarındaki şu ifadelere buluruz: "Pire limanından bindiğim geminin baş tarafından, beyaz sarıklarının kenarına gümüş ışıklar takan, mehtaba karşı uzanıp yatan ve uhrevi bir saadetle nargile içen Türkler; kıç tarafında ise gemiye Pire'den binmiş aç bîilaç bir Rum tiyatro kumpanyasının bulunduğu yetmiş iki buçuk milletten insan vardı. Bir küçük Rus kızı ise annesine sorduğu soruya tatminkar cevabını alamamış olmanın şaşkınlığı içindeydi. Bir tarafımda, devrilmiş bir boruyu andıran serpuşuyla iri ve pis bir Rum papazı elindeki dürbünle Marmara takımadalarını arıyor; öbür taraftan üç gündür ağzından laf çıkmayan ve kimsenin yüzüne bakmayan sert ve heykel gibi soğuk bir İngiliz din adamı duruyor; önümde ise küçük kırmızı bereli, uzun saç örgülü iki güzel Atinalı kız var, ikisi birden yüzlerini denize çevirip kendilerini profilden gösteriyorlar. Daha ötede, tespih çeken Ermeni bir tacir, eski tarz kıyafetlerini giymiş bir Yahudi kalabalığı, beyaz etekli Arnavutlar, hüzünlüymüş gibi duran bir Fransız muallime, ne memleketi ne de işi bilinebilen beyaz ne siyah birkaç yolcu ve bütün bu insanların içinde, fesli bir baba, peçeli bir ana ve şalvarlı iki küçük kızdan ibaret bir Türk ailesi, dördü de bir çadırın altında ıvır zıvır, çeşit çeşit, renk renk eşyanın ortasında çömelip oturmuşlar"[3].

Aynı müellif, Galata Köprüsü'nü tavsif ederken de bu kozmopolit yapıyı yine aynı canlılıkla gözler önüne serer: "...koskoca yüklerin altında iki büklüm olmuş, koşarak geçen bir sürü Türk hamalın arkasında etrafa kaçamak bakan bir Ermeni kadınının bindiği sedef ve fildişi kakmalı bir tahtırevan ilerler; yanda beyaz burnuslu bir Bedevi ile ipek sarıklı ve mavi kaftanlı ihtiyar bir Türk'ün yanı sıra peşinde işlemeli bir ceket giymiş tercümanıyla genç bir Rum atının üstünde geçer ve önünde sırma şeritli bir vardacının koştuğu Avrupalı bir sefirin arabasına yol vermek için mahrutî, koca külahlı, deve tüylü, hırkalı bir derviş kenara çekilir.

merakını tatmin için pek çok ülkeyi gezmiştir ki bu ülkeler arasında Hollanda, Fransa, İngiltere, Fas ve Osmanlı İmparatorluğu yer alır. Hayatı hakkında daha geniş bilgi için bkz. De Amicis; *İstanbul*, s. III-IV.

3 De Amicis; *İstanbul*, s. 4.

(…) Daha geriye dönmeden kendinizi kocaman astragan kalpaklı bir sürü İranlının ortasında bulursunuz, bunların arkasında iki yanı yırtmaçlı harar gibi sarı bir cübbe giymiş bir Yahudi çıkagelir; sırtındaki çuvalda çocuğunu taşıyan saçı başı dağınık bir Çingene karısı, asası ve dua kitabıyla bir Katolik papazı, Rum, Türk, Ermeni kalabalığın arasında "Destur" diye bağıran bir harem ağası görebilirsiniz. (…) Beyaz etekli, kuşağı piştovlu bir Arnavut, koyun postuna sarılmış bir Tatar'ın yanından geçer; yaya Müslüman, kırmızı bereli, uzun saç örgülü Rum…"

Osmanlı Devleti'nde bu denli çeşitli olan söz konusu azınlık unsurlarını kabaca üç başlık altında inceleyerek Rum, Ermeni ve Yahudi cemaatleri üzerinde duracağım ki esasen klasik dönem Osmanlı millet sisteminde de bu üç cemaatin varlığı söz konusudur[4].

Osmanlı İmparatorluğu'nda azınlıkları incelemeye başlamadan önce, bu denli çeşitli unsurları yüzyıllarca yönetebilmesinin altında yatan en önemli unsur durumundaki "Millet Sistemi" kavramının üzerinde durmakta fayda var.

"Millet" kelimesi Kur'an-ı Kerim'de farklı yerlerde geçer ve "din" anlamında kullanılır. Osmanlı İmparatorluğu'nda ise millet, genel itibariyle dini cemaatleri ifade etmek için kullanılan bir terimdir[5]. Bu kelimenin yerine Osmanlı belgelerinde "cemaat-i muhtelife, tebaa-i gayrimüslime, milel-i muhtelife, milel-i saire" gibi ifadelerin kullanıldığı da vakidir[6]. Öte yandan kelimenin etimolojik anlamı hakkında hayli geniş malumat veren İlber Ortaylı, bu kelime hakkında şunları söyler: "Millet" Arapçadan evvel İbranice bir kelimedir. Kökeni ise Aramcadan gelmekte olup "söz" demektir. Burada bir metafor söz konusudur. Söz, kelamın ta kendisidir. Yani logostur ve Allah'ın sözü etrafından toplanan bir komüniteyi, bir cemaati,

4 Akyılmaz; "Osmanlı Devletinde Gayrimüslimlerin Hukuki Statüsü", s. 172; Gürkaynak; "Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi ve Yahudi Milleti", 276; Okutan; *Tek Parti Döneminde Azınlık Politikaları*, s. 32.

5 Saydam; "Trabzon Şer'iye Sicillerindeki Fermanlara Göre Katolik Ermeniler ve Mezhep Değiştirme Yasağı", s. 4; Ürer; *Azınlıklar ve Lozan Tartışmaları*, s. 115; Atalar; "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Hastaneleri", s. 179.

6 Gürkaynak; "Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi ve Yahudi Milleti", s. 276.

bir inançlılar kitlesini, bir inancı ifade etmektedir. Onun için bizim anladığımız millet budur."[7]

Yalnız burada dikkat edilmesi gereken husus, söz konusu ifadenin bugünkü anlamda "ulus" kavramına değil dinsel cemaat kavramına işaret ettiğidir. Mesela Ortodoks Rum milleti dendiğinde bundan kasıt sadece Ortodoks inancına mensup Rumlar değil, bu mezhebi benimsemiş olan Sırplar, Bulgarlar, Arnavutlar, Romenler, Araplar ve Ulahlar'dır aynı zamanda[8]. Gelgelelim dikkat edilmesi gereken husus bununla da sınırlı değildir. Osmanlılar millet sistemini pratik bir idari düzen olarak tasarladıkları için Süryani Yakubileri, Kıbtîleri ve Habeşistan Kilisesi'ni de Ermeni Patrikliği'ne bağlamakta bir sakınca görmemişlerdir. Bunları bir araya getiren belki de en önemli unsur "monofizit" inanca mensup oluşlarıdır[9]. Yani Hz. İsa'nın hem insani hem de tanrısal özellikleri bir arada, kendi bünyesinde topladığına inanırlar. Ancak ibadet dillerinde ve ritüellerinde farklılıklar bulunmaktadır. Osmanlı Devleti işlerin belli bir düzende yürümesi için İstanbul'daki Ermeni patriğini bu kiliselerin temsili konusunda da yetkilendirmekte bir sakınca görmemiştir.

Osmanlı Devleti'nde millet sistemi içinde Rum milleti, Ermeni milleti ve Yahudi milleti vardır. Rumlar, Bulgarlar, Sırplar eğer Ortodoks dinine mensup iseler Rum milletinden sayılırken Ermeniler Protestan ya da Katolik oluşlarına göre 19. yüzyıldan itibaren farklı milletlerden sayılır olmuşlardır. Yukarıda adı geçen üç farklı millet dışında kalan Türkler, Arnavutlar, Boşnaklar, Kürtler ve Araplar esasen devletin gerçek sahipleri (millet-i hakime) olarak kabul ediliyorlar ve kendilerini Osmanlı olarak adlandırıyorlardı. Tabii ki devşirme kökenli olan unsurlar da millet-i hakimenin bir parçasıydı[10]. Nitekim Osmanlı Devleti'nde sadaret mevkiini işgal eden Mahmut Paşa, Rum Mehmet Paşa, Hersekzade Ahmet Paşa, Cagalazade Sinan Paşa, Gedik Ahmet Paşa, Pargalı İbrahim Paşa gibi simalar farklı etnik kökenlere mensup olsalar da Müslüman olduktan sonra

---

7 Ortaylı; "19. Asra Kadar Osmanlı Millet Sistemi ve Bâb-ı Âli", s. 19.

8 Kenanoğlu; *Osmanlı Millet Sistemi*, s. 33.

9 Kenanoğlu; *Osmanlı Millet Sistemi*, s. 105.

10 Akgönül; *Azınlık Türk Bağlamında Azınlık Kavramına Çarpraz Bakışlar*, s. 118.

devlet mekanizmasına eklemlenmiş olmanın en somut örneğini teşkil ederler[11]. Her üç milletin de başında doğrudan doğruya Osmanlı padişahına bağlı bulunan din adamları bulunuyordu ki Osmanlı Devleti, söz konusu milletle ilgili herhangi bir konuda öncelikle bu kişiyi muhatap kabul ediyordu[12].

Osmanlı Devleti, toplum üzerindeki yetkilerini yönetim, maliye ve askerlik konuları üzerine yoğunlaştırmıştır. Bunların dışında kalan eğitim, haberleşme, sosyal güvenlik, adalet, nüfus ve dini işler gibi günümüz devletlerinin temelini teşkil eden oluşumlar, millet teşkilatları kanalıyla reayaya veya bunların kurmuş oldukları vakıflara bırakılmıştır. Bu cümleden olarak gayrimüslimlerin kendi aralarındaki nikah akdi, çeyiz, nafaka, veraset ve vasiyetle ilgili işleri kendi mahkemeleri tarafından görülmekte idi. Patrikhane mahkemesi suçluları yalnız yargılamakla kalmıyor, bazen sürgüne gönderip bazen de kürek cezasına mahkum edebiliyordu[13]. Ancak hemen belirtmekte fayda var ki bu cezaların yerine getirilebilmesi için Osmanlı resmi makamlarınca onanma zarureti bulunuyordu[14]. Yani bu anlamda gayrimüslimlerin Osmanlı'dan bağımsız ya da tümüyle özerk bir hukuklarının olduğundan bahsetmek mümkün değildir. Yahudi mahkemeleri için de aynı şey geçerli idi. Bu mahkemeler daha çok evlilik ve dini geleneklerle ilgili konulara bakıyordu[15].

---

11 Adıyeke; "Islahat Fermanı Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi ve Gayrimüslimlerin Yaşantılarına Dair", s. 255; Kırmızı; "Osmanlı Bürokrasisinde Gayrimüslim İstihdamı", s. 296.

12 Millet sistemi hakkında daha geniş bilgi için bkz. Bozkurt; *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*, s. 9-11; Eryılmaz; *Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi*; Kenanoğlu; *Osmanlı Millet Sistemi.*

13 Şahin; *Fener Patrikhanesi ve Türkiye*, s. 75.

14 Kenanoğlu; *Osmanlı Millet Sistemi*, s. 28.

15 Gelenek deyip geçmemek lazım. Bunlar arasında yakın zamana kadar yaşayan hayli ilginç gelenekler var. Mesela Aşkenaz Yahudilerinde kişi, ebeveynleri yaşıyorsa mezarlık ziyareti yapamaz. Hatta anne babasından birini kaybetse dahi diğeri yaşadığı sürece mezarlığa gidemez. Yine Aşkenaz Yahudilerinde bir erkek, annesi ile aynı ismi taşıyan bir kadınla evlenemez. Önce evleneceği kadının ismini değiştirtir sonra evlilik seremonisi gerçekleştirilir. Bkz. Fridman; "Çocukluğumdaki Aşkenazlar", s. 7. Ayrıca Seferadlarla olan başka farklılıklar

Ancak cezaya maruz kalan kişi yargıyı kadı efendiye taşıyacak olursa bazı hallerde kendi lehine bir sonuç alma durumu olabiliyordu[16]. Özellikle boşanma davalarını çabuk sonlandırmak isteyen Yahudiler, İslam mahkemelerini tercih ediyorlardı. Zira Yahudi inancındaki boşanma prosedürleri, ilgili kişiye ağır gelebilmekteydi. Ayrıca hahamlar boşanmaya sıcak bakmıyor, mümkün olduğunca tarafları barıştırma yoluna gidiyorlardı. Gelgelelim hahamların elinde de aforoz dışında ciddi bir yaptırım mekanizması bulunmuyordu[17].

Osmanlıların uyguladığı millet sistemi her şeyden önce farklı din ve mezhepler arasında çatışmayı önleyen güçlü bir merkezi devlet mekanizmasına bağlıydı. Osmanlılar, bu şarta bağlı olarak millet sistemini incelikle uygulamışlar ve uzun ömürlü bir devletin temel dayanağı haline getirmişlerdir. Bu yapı, farklı kültürlerin bir baskıya maruz kalmadan yaşamasına ve gelişmesine hizmet etmiş ve Osmanlı hakimiyeti bu sayede gayrimüslimler arasında rızaya dayalı bir kabul görmüştür[18]. 19. yüzyıldan itibaren Batı kanalıyla "azınlık" tabiri Osmanlı toplumunda kullanılır olmuştur. Osmanlılar bu tabir yerine "ekalliyet" kelimesini ikame etmeye çalışmışlardır ki kelimenin anlamı ekseriyet (çoğunluk) teşkil etmeyen demektir[19].

Kökleri Fatih Sultan Mehmet zamanına kadar uzanan millet sisteminin unsurlarını aşağıda biraz daha ayrıntılı biçimde inceleyelim.

RUMLAR

Osmanlı egemenliği altında azınlık statüsünde yaşayan en kalabalık ve en ayrıcalıklı milleti Rumlar oluşturuyordu[20]. Rumlar diğer milletlere göre önceliğe sahip olup bu durum Osmanlı belgeleri ile de tasdik olunmuştur. Daha kuruluş döneminden itibaren pek çok

---

için de bkz. Shaw; *Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Yahudiler*, s. 72-73.

16 Ben-Naeh; *Sultanlar Diyarında Yahudiler*, s. 244.

17 Ben-Naeh; *Sultanlar Diyarında Yahudiler*, s. 309.

18 Türköne; "Osmanlılarda Islahat ve Teceddüt", s. 95.

19 Akgönül; *Azınlık Türk Bağlamında Azınlık Kavramına Çarpraz Bakışlar*, s. 121.

20 Okutan; *Tek Parti Döneminde Azınlık Politikaları*, s. 33.

Rum, Osmanlı Devleti'nin bünyesinde yer almıştı. Osmanlı Devleti'nin Anadolu'daki ilerleyişi ve Rumeli'deki Bizans topraklarını kontrol altına alması ile Rumlar için iki seçenek gündeme geldi: Ya Osmanlı Devleti'nin mevcut bünyesi içerisinde zımmî statüsünde yer alacak ya da son kale durumundaki İstanbul'a sığınacaklardı.

Rum Millet Sisteminin Kuruluşu: Patrik ve Patrikhane

İstanbul'u kontrolü altına alan Fatih Sultan Mehmet, Osmanlı Devleti'nde mevcut olan töre ve nizamnamelerin bir derlemesi durumundaki "Fatih Kanunnamesi"nin yapıcısıdır. İstanbul'un fethinden kısa bir müddet sonra Fatih, gayrimüslim tebaanın idaresi meselesi ile ilgilenmeye karar verir. Esasen gayrimüslim nüfus Yavuz Selim zamanında Mısır ve Suriye fethedilene kadar imparatorluk içinde muhtemelen çoğunluğu oluşturuyordu. Dolayısıyla bugün kullandığımız "azınlık" tabiriyle bu durum bir paradoks teşkil eder[21]. Fethin üçüncü gününde İstanbul'da yer alan bütün cemaat başkanları Fatih'i ziyaret ederek itaat arz ettikleri halde, Ortodoks Rum cemaatinin başkanı olan patriğin gelmeyişi üzerine durumu tahkik ettiren padişaha, Rum ileri gelenleri fetihten önce Patrikhane üzerindeki tazyik karşısında[22] patriğin makamını terk ettiğini ve 6 aydan beri bu makamın boş olduğunu beyan ettiler[23]. Bunun

---

21 Braude; "Millet Sisteminin İlginç Tarihi", s. 245.

22 Bizans'ın son imparatorları gittikçe aratan Türk baskısı karşısında oldukça bunalmışlar ve bu nedenle de Roma Kilisesi'nden yardım isteme yoluna gitmişlerdir. Roma Kilisesi, Doğu ve Batı Hıristiyan kiliselerinin Roma Kilisesi'nin egemenliği altında birleştirilmesi karşılığında yardıma hazır olduğunu beyan etmiş ve sonuçta Ortodoks ruhani grubunun aşırı tepkisine rağmen Bizans imparatoru, Ayasofya Kilisesi'nde yapılan dini ayinin akabinde 6 Temmuz 1452 tarihinde Katolik ve Ortodoks kiliselerinin resmen birleştiğini ilan etmiştir. Bu tavır Ortodoks din adamlarının sert tepkisi ile karşılaşmış ve bunun sonucunda Bizans'ın son patriği Gregoras Mammas görevinden istifa etmiştir. Bu makam, II. Mehmet'in emri ile yeni patriğin seçimine kadar yaklaşık bir yıl boş kalmıştır. Parmaksızoğlu; "Patrikhane", s. 437; Eliot; *Avrupadaki Türkiye*, II, s. 48.

23 Karataş; *Gayrimüslimlerin Toplumsal Hayatı (Bursa örneği)*, s. 27. Bazı kaynaklarda ise patriğin, şehir düştükten sonra hayatını kaybedenler arasında olduğu bilgisi vardır. Bkz. Mirmiroğlu; "Fatih ve Patrik Yenadios", s. 14.

üzerine bu makama Fatih, Ortodoks geleneğine göre yeni bir patrik seçilmesini emretmiştir. Toplanan Ortodoks Ruhani Meclis, Katolik ve Ortodoks kiliselerinin birleşmelerine karşı olan[24] Manastırlı Georgios Skolarios'u II. Gennadios unvanıyla patrik seçmiştir[25]. Patrik, 1454 yılında Ereğli piskoposu tarafından icra edilen dini törenle takdis edilmiş ve göreve başlamıştır[26].

Yeni patrik, Fatih Sultan Mehmet tarafından kabul edilmiş ve çeşitli iltifatlara mazhar olmuştur[27]. Padişah öğle yemeğini patrikle yiyerek onu onore etmiş ve Patrikhane'ye gönderirken yine egemenlik sembolü olarak bir kır ata binmesine izin vermiştir[28]. Bazı kaynaklarda ifade edildiğine göre Fatih, patriğe bazı vergilerden muafiyetini gösteren bir de ferman bahşetmiştir ki bu fermanda Ortodoks din adamlarının da bu muafiyetin kapsamında olduğu vurgulanmıştır[29]. Aynı fermana göre Ortodoksları kimse rahatsız etmeyecek, kiliseler belli durumlar haricinde cami olmayacak, evlenme, boşanma, gömülme gibi dinsel ibadetler serbestçe yapılabilecek, Paskalya Yortusu tam bir özgürlük içinde kutlanacak ve üç bayram gecesi

24 İki kilise arasındaki ihtilaflar için bkz. Taşcan; "Tarihi Süreç İçerisinde İstanbul-Roma Kiliseleri Arasındaki Çekişmeler ve 1054 Krizi", s. 91-100.

25 Babinger; *Fatih Sultan Mehmed ve Zamanı*, s 105; Osmanağaoğlu; *1862 Rum Patrikliği Nizamatı Çerçevesinde Fener-Rum Ortodoks Patrikhanesi*, s. 28; Ortaylı; "19. Asra Kadar Osmanlı Millet Sistemi ve Bâb-ı Âli", s. 20. Esasen yukarıda da belirtildiği gibi Roma Kilisesi ile Patrikhane'nin birleşmesinin karşısında yer alan Gennadios, Fatih'e olan yakınlığı ile de gündeme gelmiştir. Nitekim o, Fatih tarafından 1453, 1462 ve 1464 yıllarında üç kez bu makama seçilmiştir. Bkz. Ercan; "Türk-Yunan İlişkilerinde Rum Patrikhanesi'nin Rolü", s. 201; Eliot; *Avrupa'daki Türkiye*, II, s. 49; Haydaroğlu; *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, s. 6; Macar; *Cumhuriyet Döneminde İstanbul Rum Patrikhanesi*, s. 39; Türköne; "Osmanlılarda Islahat ve Teceddüt", s. 95; Sakaoğlu; *Bu Mülkün Sultanları*, s. 100; Mirmiroğlu; "Fatih ve Patrik Yenadios", s. 14; Ortaylı; *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 63.

26 Parmaksızoğlu; "Patrikhane", s. 437.

27 Çark; *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler*, s. 5-6.

28 Ortaylı; "19. Asra Kadar Osmanlı Millet Sistemi ve Bâb-ı Âli", s. 20.

29 Augustinos; *Küçük Asya Rumları 19. Yüzyılda İnanç, Cemaat ve Etnisite*, s. 60; Macar; *Cumhuriyet Döneminde İstanbul Rum Patrikhanesi*, s. 39; La Gorce; *Çağlar Boyu Yunanlılar*, s. 264.

Fener semtinin kapıları açık kalacak, piskopos ve metropolitler[30] yargı ayrıcalıklarına sahip olacaklardı[31]

Tüm bunlardan hareketle patriklere devlet nezdinde çok saygın bir konum verildiği düşünülmemeli. Zira bir İslam devleti olan Osmanlıların gözünde öyle ya da böyle gayrimüslümler düşük bir konumda yer alıyordu. Bu durum yazışmalara da yansır. Patriğe herhangi bir saygı unvanın kullanılmadığı ve sadece "Ermeni patriği" demekle yetinildiğini görürüz[32]. Öte yandan zaman zaman



Fatih Sultan Mehmed, Patrik Gennadius'a patriklik beratını verirken

30 Patriğin hemen altında yer alan ve ruhani açıdan bir eyalet olarak nitelendirilebilecek geniş bir sahanın idareciliği üstlenen kişi. Bkz. Kenanoğlu; *Osmanlı Millet Sistemi*, s. 150.

31 Üçok; "Osmanlı İmparatorluğu ve Rum-Ortodoks Kilisesi", s. 191; Aysu; "Türkiye'de Yabancı Okullar Üzerine Yapılan Çalışmalar", s. 209.

32 Kenanoğlu; *Osmanlı Millet Sistemi*, s. 161.

zımmîlerin inancını tahkir edici bazı ifadeler de kullanılırdı. Misalen 17. yüzyılda kaleme alınan bir fermanda Ortodoks Rumların ayininden "ayin-i batıla" olarak bahsolunur[33]. Yahudiler için de çoğu kez aşağılamak amacıyla "çıfıt" tabiri kullanılmıştır. Müslümanlar ve Yahudilerin kullandıkları ortak isimlerin karıştırılmaması için de Yusuf yerine Yasef, Süleyman yerine Salomon, İbrahim yerine Abraham yazılmasına dikkat edilmiştir[34]. Zımmilerin ölülerinden bahsedilirken "laşe" yani "leş" kelimesi çeşitli belgelerde zikredilir[35].

Fatih, İstanbul'daki Çukaliça, Aya Lips (Bugün İstanbul Aksaray'daki Molla Fenari İsa Camii), Kiramarta ve Aleksi manastırlarını doğrudan patriğe bağlamıştır[36]. Yine Fatih, patriğin adını taşıyan ve Rumlarla meskûn bir mahallenin kurulmasına da müsaade etmiştir[37].

Seçilen patriğin hazineye "pişkeş" ödemesi adettendi. Bazı tarihçiler pişkeşin klasik bir vergi olmayıp, bir nevi zorunlu hediye olduğu görüşündedir[38]. Özellikle patriğe karşı cemaat içi muhalefetin yükseldiği durumlarda üst düzey bir ruhani daha yüksek pişkeş

---

33 Refik; *On Birinci Asr-ı Hicri'de İstanbul Hayatı*, s. 44.

34 Bora; *İzmir Yahudileri Tarihi 1908-1923*, s. 10.

35 Ben-Naeh; *Sultanlar Diyarında Yahudiler*, s. 108.

36 Tekindağ; "Osmanlı İdaresinde Patrik ve Patrikhane, I", s. 53. Bununla beraber fetihten hemen sonra Fatih Sultan Mehmet'in orta derecedeki kiliselerin bir kısmını camiye çevirmeleri için kendi emirleri arasında dağıttığı ve böylece şehirdeki Rum nüfusun büyük ölçüde azalmış olması nedeniyle cemaatsiz kalan bu mabetlerin tekrar şenlendirilmesini amaçladığı da bilinmektedir. Bkz. Ergin; "İstanbul'un Fethinden Sonra Şehir Nasıl İmar ve İskan Edildi?", s. 2354.

37 Ergin; "İstanbul'un Fethinden Sonra Şehir Nasıl İmar ve İskan Edildi?", s. 2355.

38 Kenanoğlu; Osmanlı *Millet Sistemi*, s. 187. Öte andan pişkeş sadece gayrimüslim din adamlarınca Osmanlı yetkililerine karşı yapılan bir uygulama değildi. Devlet kademesinde alt rütbede olan pek çok memur da üst rütbede bulunanlara çeşitli vesilelerle pişkeş verirdi. Mesela III. Ahmet'in annesi Rabia Gülnuş Emetullah Sultan'a sadrazam, yeniçeri ağası, defterdar, mirahur çeşitli vesilelerle pişkeş gönderirlerdi. Bkz. Argıt; *Rabia Gülnuş Emetullah Sultan 1640-1715*, s. 58. Pişkeş sadece din adamlarına özgü bir vergi olmayıp bazı Eflâk voyvodaları ve Boğdan haspodarları örneklerinde olduğu gibi bazı idareciler de bu vergiyi ödemekle mükellefti. Bkz; Karasu; "XVI.-XIX. Yüzyıllarda Eflâk ve Boğdan", s. 445.

ödemek şartıyla bu makama talip olurdu[39]. Pişkeşin geliri, patriğin toplamakla mükellef olduğu birtakım vergilerden temin edilirdi[40]. Pişkeş temini, gayrimüslim tebaa açısından ayrı bir yük anlamına geliyordu. Dahası piskoposlar da göreve getirildiklerinde patriğe ve Kutsal Sinod üyelerine birtakım hediyeler sunmak zorundaydı ki haliyle bunun bedeli piskoposluk bölgesinde bulunan Hıristiyan halktan çıkarılıyordu[41]. Ruhani sınıfının en alt tabakasını teşkil eden köy papazlarının durumu ise içler acısıydı. Çoğu papaz köy cemaatinin kendisine verdiği aynî yardımla yani tarımsal ya da hayvansal ürünlerle veya sadaka ile geçinmek zorunda kalıyordu. Hatta bu papazların bazıları köylülerle beraber bir arazide çalışarak nafakasını sağlamaya çalışıyordu. Papazların tek geçim kaynağı arada sırada yaptıkları vaftizlerden ya da nikahlardan aldıkları bedeldi ki bunların da bir kısmı piskoposlara gönderiliyordu[42].

Osmanlı tarihinde birden fazla kez patriklik makamına getirilen ruhaniler de mevcuttur. Mesela I. Kyrilos bu göreve tam yedi kez getirilmişti[43]. Osmanlı tarihinde 101 patrik toplamda 162 kez bu görevi ifa etmişti[44]. Patrikler hakkında bir şikayet olması durumunda

---

39 Ermeni cemaati içinde pişkeş, cemaat içindeki amira unvanı taşıyan güçlü ailelerin rekabet alanlarından biri konumundaydı. Pek çok amira ailesi kendi patrik adayını pişkeş açısından destekler, bu sayede cemaat üzerinde destek verdiği patrik vasıtasıyla nüfuz elde etmeye çalışırdı. Bu konu hakkında bkz. Yarman-Aginyan; *Sultan II. Mahmud ve Kazaz Artin Amira*, s. 39.

40 Augustinos; *Küçük Asya Rumları 19. Yüzyılda İnanç, Cemaat ve Etnisite*, s. 60; Stepanyan; *Ermenilerin Osmanlı İmparatorluğu'na Katkısı*, s. 20.

41 Augustinos; *Küçük Asya Rumları 19. Yüzyılda İnanç, Cemaat ve Etnisite*, s. 164.

42 Augustinos; *Küçük Asya Rumları 19. Yüzyılda İnanç, Cemaat ve Etnisite*, s. 165.

43 Hatta bu görevlerden biri ciddi bir skandalla başlamıştı. Kendisinden bir önceki patrik Timotheos, Hollanda elçisi Cornellius Haga'nın verdiği bir yemekte zehirlenerek hayatını kaybetmiş ve yerine Kyrillos seçilmiştir. Bu ölüm, o devrede Katoliklere olan hasmane tutumu ve Protestanlara olan yakınlığı ile tanınan yeni patrik hakkında birtakım şayiaların yayılmasına sebebiyet verecektir. Frazee; *Katolikler Sultanlar Kilise ve Osmanlı İmparatorluğu 1453-1923*, s. 99. Yine yeri gelmişken hemen belirtelim ki Ermeni patrikleri arasında da defalarca patriklik makamına gelen isimlere rastlanır. Bu konu hakkında bkz. Stepanyan; *Ermenilerin Osmanlı İmparatorluğu'na Katkısı*, s. 26.

44 Kenanoğlu; *Osmanlı Millet Sistemi*, s. 152.



Patriklerin inzivaya çekildiği Aynaroz

soruşturma başlatılır ve gerekli görülürse patrik azledilirdi. Azledilen patrikler genellikle terk-i dünya ederek yani her türlü dünyevi ihtirastan vazgeçerek Aynaroz bölgesindeki manastırlardan birine çekilirlerdi[45]. Bazen de tam tersi bir şekilde, yapılan tahkikat neticesinde patrik haklı bulunur ve şikayeti yapanların derdest edilmesine, patriğe de ilişilmemesine karar verilirdi[46].

Aynı şekilde patriğin verdiği kararlar da müracaat edilmesi halinde kadılar tarafından incelenmekte ve gerekirse aksi yönde hükümler çıkarılabilmekteydi[47]. Patriklerin aforoz[48], exkominikas[49],

45 Kenanoğlu; *Osmanlı Millet Sistemi*, s. 174. 16. yüzyılda bu duruma enteresan bir örnek Üsküdar kadısına yazılan hükümde mevcuttur. Patrik Yeremya, Üsküdar'da yaşayan kendisinden bir önceki patriğin cemaat içinde fitne çıkardığından şikayet etmiş, bunun üzerine padişah tarafından söz konusu sabık patriğin derhal Aynaroz'a sürgün edilmesi yönünde emir sadır olmuştur. Bkz. Refik; *Onuncu Asr-ı Hicri'de İstanbul Hayatı*, s. 49. Yine buraya sürgün edilen eski patriklerden Kiryakos'un başka bir yere gitmemesi ve kendisine göz kulak olunması konusunda yazılan bir diğer ferman içn bkz. Refik; *Onikinci Asr-ı Hicri'de İstanbul Hayatı*, s. 44.

46 Bu şekilde bir karar örneği için bkz. Refik; *On Birinci Asr-ı Hicri'de İstanbul Hayatı*, s. 44.

47 Kenanoğlu; *Osmanlı Millet Sistemi*, s. 167.

48 Hem dünyevi hem de uhrevi açıdan lanetlenme, cemaatten tard edilme.

49 Ayinlere katılma hakkının kişinin elinden alınması.

sürgün, kalebend etme[50], küreğe vurma, manastırbend etme[51] gibi cezaî yetkileri vardı ancak bunlar devletin izni ile uygulanabilir ve cezaya çarptırılan kişi gideceği yere resmi görevlilerce götürülürdü[52]. Mesela 17. yüzyılda dönemin Rum patriği tarafından Rodos'ta sürgün olan eski patriğin birtakım fesat işlerine karıştığı ve bu sebepten dolayı da Tur-ı Sina Manastırı'na sürülmesi için izin istendiğine dair bir arşiv belgesi bulunmaktadır. Meseleyi tahkik ettiren padişah, patriği haklı bularak sürgün kararını onaylar ve bu konu hakkında Kudüs kadısına bir hüküm gönderir[53]. Aynı yüzyılda bir başka belgede patrik, cemaat içinde fesat karıştırdığı gerekçesiyle dört ruhaninin Rodos'a sürgün edilmesini talep eder ki bu istek saray tarafından kabul edilerek onaylanacaktır[54].

Bunun dışında Ermeni ve Rum patrikleri gerektiğinde falakaya yatırma cezası da verebilirlerdi. Görüldüğü üzere kişinin yaşam alanında ciddi sınırlamalar taşıyan cezalar ancak Osmanlı Devleti'nin onamasından sonra hayata geçirilebiliyor, basit cezalar ise doğrudan uygulanabiliyordu.

Fetihten sonra Fatih Sultan Mehmet'in Patrikhane'yi yeniden ihya etmesinin birkaç nedeni vardır. Bunların başındada çeşitli merkezlerde yer alan dağınık durumdaki Ortodoks kiliselerini, aynı zamanda başkent olan İstanbul'da toplayarak tek bir merkezden yönetme düşüncesi gelir. Zira bu dönemde din olgusu halk üzerindeki en etkili olguların başında gelmektedir. İkinci olarak Ortodoks Kilisesi'ne sahip çıkılmak suretiyle bu kilisenin Katolik dünyası ile birleşmesi ve dolayısıyla Hıristiyan dünyasının tek bir çatı altında toplanması önlenmiştir. Unutulmamalı ki Fatih'in Trabzon'u fethettikten sonra karşısında duran rakiplerinin hemen tamamı Katolik'ti. Bunlar Venedik, Papalık, Macaristan ve Kutsal Roma Germen İmparatorluğu idi. Haliyle bu devletlere karşı Ortodoks tebaanın organize edilmesi ve itaatlerinin temini önemliydi[55]. Son olarak patrikhane kurumunun yeniden ihyası

50 Bir manastır kulesinde yaşamaya mecbur bırakma.

51 Bir manastıra kapanmaya mahkum etme.

52 Kenanoğlu; *Osmanlı Millet Sistemi*, s. 224-237.

53 Refik; *On Birinci Asr-ı Hicri'de İstanbul Hayatı*, s. 24-25.

54 Refik; *On Birinci Asr-ı Hicri'de İstanbul Hayatı*, s. 29.

55 Augustinos; *Küçük Asya Rumları 19. Yüzyılda İnanç, Cemaat ve Etnisite*, s. 58; Kurat; "Çok Milletli Bir Ulus Olarak Osmanlı İmparatorluğu", s. 218.

sayesinde Ortodoks mezhebi mensuplarının devlete bağlılığı sağlanmıştır. Bu durum Ortodoks cemaatin uzun yıllar Osmanlı Devleti'ne kendi devletleri gibi sahip çıkmasında da etkili olmuştur[56].

Patrik, bugünkü Fatih Cami'nin yerinde bulunan On iki Havari Kilisesi'nde ikamete başlamış, fakat buranın Fatih tarafından kendi adını taşıyacak olan cami inşasına tahsis edilmesi nedeniyle, 1455 yılında bugünkü Çarşamba semti civarındaki Pammakritos Manastırı'na taşınmıştır[57]. Burasının Şeyhülislam Çivicizade Mehmet Efendi'nin fetvasıyla Fethiye adıyla camiye çevrilmesi üzerine patriklik makamı önce 1597 yılında Balat'taki Aya Dimitri Kilisesi'ne ve son olarak 1602 yılında bugünkü patriğin de makamı olan Fener semtindeki Aya Yorgi Kilisesi'ne yerleşmiştir[58]. Bu mekan 1720 yılında Patrik Yeraminos tarafından eklenen binalarla büyük bir yapı kompleksine dönüşmüştür[59].

Fatih zamanında ilk Rum patriği olan Gennadios, bu makamda sadece iki yıl kalmasının akabinde 1456 yılında istifa ederek önce Aynaroz'daki Vatopedi Manastırı'na gitmiş burada bir müddet kaldıktan sonra, Serez yakınlarındaki Prodromos Manastırı'nda inzivaya çekilmiştir[60]. Onun yerine geçen İsidoros, 1462 yılına kadar patrik olarak görev yapmış ve bu tarihte ölümüyle de yerine tekrar Gennadios patrik olmuştur. 1463'de ikinci kez istifa edip inzivaya

56 Ercan; "Türk-Yunan İlişkilerinde Rum Patrikhanesi'nin Rolü", s. 201.

57 Babinger; *Fatih Sultan Mehmed ve Zamanı*, s. 105; Hovhannesyan; *Payitaht İstanbul'un Tarihçesi*, s. 20-21; Bu dönemde patrikhane büyük bir bahçenin köşesinde yer alıyordu. Giriş kapısının hemen solunda patrikhane ahırları mevcuttu. Bahçenin ortasında ağaçlık bir alanın çevrelediği yerde ise patriklerin mezarları yer almaktaydı. Bu manastırın daha detaylı tasviri için bkz. Dirimtekin; *Ecnebî Seyyahlara Nazaran XVI. Yüzyılda İstanbul*, s. 60; Mirmiroğlu; "Fatih ve Patrik Yenadios", s. 15; Mirmiroğlu; "Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi", s. 5642; Sözen; *Fenerli Beyler*, s. 36.

58 Ortaylı; "Ortodoks Kilisesi", s. 283; Şahin; *Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi*, s. 344. Mirmiroğlu bu tarihi 1600 olarak verir. Bkz. Mirmiroğlu; "Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi", s. 5642.

59 Parmaksızoğlu; "Patrikhane", s. 437; Mirmiroğlu; "Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi", s. 5642.

60 Mirmiroğlu; "Fatih ve Patrik Yenadios", s. 14.

çekilen Gennadios'un yerine Sobromos geçmiş ve 1464 yılında da Gennadios bu makama son defa getirilmiştir[61]. Söz konusu ruhaniler Çarşamba'daki Pammakaristos Kilisesi'nde faaliyet göstermişler[62] fakat yukarıda da ifade ettiğim gibi 1602 yılından itibaren Fener'deki Aya Yorgi Kilisesi, Patrikhane'nin merkezi olmuştur. Bu durum, Fener semtinin önemini daha da arttırmıştır[63].

Esasen Fener semti daha Bizans zamanında oldukça popüler ve zengin bir muhitti. Bizans nüfusunun büyük bir kısmı Fener'den Ayvansaray'a kadar uzanan Haliç sahilinde oturduğu gibi bu bölge pek çok sarayla da süslenmişti. Fetihten sonra uluslararası bir üne kavuşan Fener, kısa zamanda Rum asilzadeleri ile Eflak ve Boğdan beylerine ait konaklarla ön plana çıktı. Genişleyen Fener semti bugünkü Balat, Yavuz Selim ve Ayvansaray semtlerini içine alıyordu. 1640'da Fener kıyısındaki mumhanenin yanması ile çıkan yangının yanı sıra, 1746 yangını da semtte ciddi zarar meydana getirmiş özellikle son yangın 7000-8000 civarında Hıristiyan ailenin konutsuz ve işsiz kalmasına yol açmıştır. Bununla beraber semt, Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarına kadar ehemmiyetini muhafaza etmiştir[64].

Osmanlı Devleti, Patrikhane'nin korunması için patriğin emrine bir yeniçeri ortası tahsis etmişti[65]. Patrik, teşrifatta vezir rütbesinde tutuluyordu[66]. Köprülü Mehmet Paşa'nın sadareti zamanına denk

61 Ercan; "Türk-Yunan İlişkilerinde Rum Patrikhanesi'nin Rolü", s. 201; Mirmiroğlu; "Fatih ve Patrik Yenadios", s. 14.

62 Patriğin buradaki yaşamı hakkında III. Murat zamanında Avusturya elçilik heyeti ile İstanbul'a gelen Salomon Schweigger detaylı bilgiler verir. Ona göre patriğin mekanı son derece mütevazı olup, Patrikhane bünyesinde yirmi kadar ruhani bulunmaktadır. Patrik sokağa çıktığında maiyetinde bir yeniçeri ile gezmektedir. Yine Patrikhane'nin bünyesinde çeşitli ikonalar ve bazı kutsal emanetler bulunmaktadır. Schweigger; *Sultanlar Kentine Yolculuk 1578-1581*, s.146-147.

63 Hovhannesyan; *Payitaht İstanbul'un Tarihçesi*, s. 23.

64 Parmaksızoğlu; "Fener", s. 230.

65 Bazı kaynaklarda patriğin sokağa çıktığında iki yeniçerinin ona refakat ettiği yönünde bilgi vardır. Bkz. La Gorce; *Çağlar Boyu Yunanlılar*, s. 266.

66 Tansel; *Osmanlı Kaynaklarına Göre Fatih Sultan Mehmed'in Siyasi ve Askeri Faaliyeti*, s. 107.

gelen 1657'de İstanbul'daki kargaşa ortamından yararlanıp bazı Rum gençlerini yeniçeri kılığına sokarak Türklere saldırttığı, Eflak voyvodası Konstantin Şerban ile siyasi bir ihtilal hazırlama çabasına kalktığı iddia olunan Patrik III. Parthanios'un idamına kadar Patrikhane ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişki genellikle olumlu seyretmişti[67]. Bu olay öncesine kadar Ruhani Meclis tarafından seçilen patrikler, padişah önünde hilatlenip göreve başlarken, bu tarihten sonra törenin sadrazam huzurunda yapılmasına karar verilmiştir[68].

Patriklerin siyasetle uğraşmaları kesin bir dille yasaklanmıştı ve bu yasağa uymadığı iddiasıyla Patrik II. Gregorios, Osmanlı tarihinde idam edilen bir diğer patrik olacaktır[69]. 1821 yılında Mora Yarımadası'nda çıkan Yunan İsyanı esnasında ayaklanmayı organize eden kurum durumundaki Filik-i Eterya Cemiyeti ile ilişkisi olduğu iddia edilen Patrik II. Gregorios tutuklanarak önce hapse atılmış ardından da idam edilmiştir[70]. Bu konudaki Osmanlı arşiv belgelerini yayınlayan Şehabettin Tekindağ'ın zikrettiğine göre II. Mahmut, patriği tutuklamadan önce Fener semtinde geniş güvenlik tedbirleri aldırtmış ve buraya Yeniçeri müfrezeleri göndermiştir. Patrikhane'de tutuklanan II. Gregorios, bostancılara teslim edilerek hapsedilmiştir. Daha sonra Patrikhane'deki ruhanilere yeni bir patrik seçmeleri bildirilmiş yeni patriğin seçiminden sonra da eski Patrik II. Gregorios, Fener Kapısı'na getirilmiştir. Önce suçları Sadrazam Benderli Ali Paşa tarafından yüzüne okunan patriğin, sonradan göğsüne idam nedenini bildirir bir yafta asılmış akabinde de idamı gerçekleşmiştir. Patriğin cesedi üç gün kadar asılı olarak bekletilmiş, sonrasında ise

---

67 Osmanağaoğlu; *1862 Rum Patrikliği Nizamatı Çerçevesinde Fener-Rum Ortodoks Patrikhanesi*, s. 51; Ercan; *Ondokuzuncu Yüzyılda Balkanlarda Kilise*, s. 25.

68 Ahmed Refik; "Fener Patrikhanesi ve Bulgar Kilisesi", s. 74.

69 Osmanlılar sadece kendi tebaaları olan Fener patriklerini değil, bazı durumlarda Papa'nın temsilcilerini de cezalandırıyorlardı. Hatta iş zaman zaman idama kadar gidebiliyordu. Nitekim 16. yüzyılda Papa'nın İstanbul'daki vekili olan Giovanni Battista de Montebarocchio casusluk suçlamasıyla suçlu bulunacak ve idam edilecektir. Bkz. Gürkan; *Sultanın Casusları 16. Yüzyılda İstihbarat, Sabotaj ve Rüşvet Ağları*, s. 261.

70 Eliot; *Avrupadaki Türkiye*, II, s. 66-67; Ayrıca bu cemiyet hakkında bkz. Clogg; *Modern Yunanistan Tarihi*, s. 51

cesedin sürüklenerek denize atılması için bölgedeki Yahudilerden bazıları görevlendirilmiştir. Bu idamı, söz konusu isyana karıştıkları tespit edilen Kayseri, Edremit ve Tarabya metropolitlerinin Balıkpazarı, Kaşıkçılar Hanı ve Parmakkapı'da asılmaları takip etmiştir[71].

Resmi tarihimizde her ne kadar aksi iddia edilse de patriğin, Yunan İsyanı'na destek vermediği hatta isyanın büyümemesi için bir dizi tedbir aldığına dair güçlü veriler mevcuttur. Patrik, ayaklanmanın çıkmasından kısa bir süre sonra isyancıları aforoz etmiş[72] ve bu durumun da etkisiyle isyan, bazı bölgelerde sönme durumuna gelmişti. Zira ulusal bazda ayaklanmalar, kendisini "ekümenik" olarak tanımlayan Patrikhane'nin durumunu zora sokabilirdi. Nitekim 1833 yılına gelindiğinde ayrıca bir Yunan Kilisesi'nin de tesis edildiği görülür[73]. İhtimal ki Fener Patrikhanesi ulusal ayaklanmaların Patrikhane'nin Balkan coğrafyasındaki statüsünü olumsuz etkileyeceğini tahmin etmiş ve bu sebepten Osmanlı Devleti'nin yanında konumlanmıştır. Zaten 1833'te tesis edilen özerk Yunan Kilisesi, Patrikhane tarafından ancak 1850'de tanınmıştır. Yunan Kilisesi'ni Romen ve Bulgar kiliseleri takip edecektir[74]. Patrikhane özellikle Makedonya Sorunu sebebiyle Yunan ve Bulgar kiliseleri arasında çıkan gerilim yüzünden zor anlar yaşayacaktır[75].

Şunu da belirtmekte fayda var ki Ortodoks cemaati diğer ruhani cemaatlere göre her zaman farklı bir konumda olmuştur. Zira Ermeni cemaatinin ruhani merkezi tarihsel süreç içinde Eçmiadzin, Sis ve

71 Söz konusu belgeler için bkz. Tekindağ; "Osmanlı İdaresinde Patrik ve Patrikhane (II)", s. 49-51; Yenidünya; *Mehmet Sait Halet Efendi Hayatı, İdari ve Siyasi Faaliyetleri (1760-1822)*, s. 244.

72 Aforozun metni için bkz. Millas; *Yunan Ulusunun Doğuşu*, s. 144-147; Clogg; *Modern Yunanistan Tarihi*, s. 53.

73 Macar; *Cumhuriyet Döneminde İstanbul Rum Patrikhanesi*, s. 46-47.

74 Augustinos; *Küçük Asya Rumları 19. Yüzyılda İnanç, Cemaat ve Etnisite*, s. 168; Ortaylı; "Tanzimat Döneminde Balkanlarda Ulusal Kiliseler ve Rum-Ortodoks Kilisesi", s. 387; Ercan; *Ondokuzuncu Yüzyılda Balkanlarda Kilise*, s. 32; Yenidünya; *Balkanlarda Kilise Mücadeleleri (XIX. Yy – XX. Yy.)*, s. 71; Ortaylı; *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 119.

75 Benlisoy; "Millet-i Rum'dan Helen Ulusuna (1856-1922)", s. 370; Kostandov; *İstanbullu Bulgarlar ve Eski İstanbul*, s. 125-135.

Ahtamar gibi merkezler olagelmiş, İstanbul Ermeni Patrikliği ise idari anlamda bir dönem üstünlük tesis etse de, ruhani açıdan evrensel bir güç haline gelememiştir. Yahudi cemaatinde ise zaten belirli bir dinsel merkez bulunmamaktadır. Oysa Fener Patrikhanesi, İstanbul'un Osmanlılar tarafından fethinden önce de Ortodoks kiliseler içerisinde hiyerarşide en üst sıradaydı. Osmanlılar da Fener Patrikhanesi'ni merkez kilise olarak kabul etmişlerdi. Ancak Ortodoks dünyasında merkez kilise olan Fener dışında başka kiliseler de bulunmaktadır. Bunlar taşra patriklikleridir. Bu patriklikler İskenderiye, Antakya, İpek ve Ohri'dedir[76]. Söz konusu patriklikler hiyerarşide Fener'i "büyük ağabey" ya da bir nevi "eşitler arasında birinci" gibi görürler[77]. Yani Fener'in üstünlüğü bir şeref payesine sahip olmasındadır. Ancak idari anlamda her bir kilisenin kendine ait yetki alanı vardır. Bu yetki alanındaki birtakım uygulamalara Fener Patrikhanesi karış(a)maz[78]. Fener'in öncelikli vazifesi söz konusu kiliseler üzerinde bir gözetim durumudur. Bu anlamda Ortodoks Kilisesi daha merkezi bir görünüme sahip olan Katolik Kilisesi'nden de ayrılır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkan Yarımadası'ndaki Ortodoksları kendi egemenliği altında birleştirmesi, Patrikhane için bulunmaz bir fırsatı da beraberinde getirdi. Zira İstanbul'un fethi öncesinde Patrikhane'nin doğrudan nüfuz alanı İstanbul çevresi ile Mora Yarımadası'ndan ibaretti[79]. Fetihten bir süre sonra Bulgaristan, Sırbistan, Eflak ve Boğdan kiliseleri yeniden Patrikhane'ye bağlandılar. Balkanlarda geniş bir yetki sahası olan İpek ve Ohri patriklikleri de 18. yüzyılda ilga edilerek yetki alanları doğrudan Fener'e bağlanmıştır[80]. Böylelikle Fener Patrikhanesi 19. yüzyıl ortalarına kadar neredeyse tüm Doğu kiliselerini (en azından hiyerarşik açıdan) kendi bünyesi altında topladı[81]. Öyle ki Ortaylı'nın

76 Kenanoğlu; *Osmanlı Millet Sistemi*, s. 101-102.

77 Braude; "Millet Sisteminin İlginç Tarihi", s. 246. Ohri arşiepiskoposluğu için bkz. Kostandov; *İstanbullu Bulgarlar ve Eski İstanbul*, s. 33-34.

78 Kenanoğlu; *Osmanlı Millet Sistemi*, s. 69.

79 Kenanoğlu; *Osmanlı Millet Sistemi*, s. 95.

80 Kenanoğlu; *Osmanlı Millet Sistemi*, s. 103.

81 Parmaksızoğlu; "Patrikhane", s. 437; Üçok; "Osmanlı İmparatorluğu ve Rum-Ortodoks Kilisesi", s. 190.

da dediği gibi Rumca adeta imparatorluğun ikinci resmi dili haline geldi[82].

Fenerli Rum beylerinin önce Divan-ı Hümayun tercümanlığına ve sonrasında da Eflak ve Boğdan'a "Bey" olarak atanmaları sonucunda Patrikhane, kendisiyle irtibatlı olan bu kişiler sayesinde bölgedeki otoritesini daha da kuvvetlendirdi[83]. 1657'de Latinceye tam anlamıyla vâkıf olmayan Zülfikar Ağa'nın yerine Fenerli Panoyoti Nikusius Efendi'nin[84] Babıâli tercümanlığına atanması[85] ile Fenerli Rum beylerinin parlak günleri başlamış ve Karlofça Anlaşması'nda Alexander Mavrokordato Efendi'nin memur edilmesiyle bu yükseliş devam etmiştir. Nitekim anlaşma metninde Mavrokordato Efendi'nin de mührü bulunur[86]. Bundan önce tercümanlık vazifesini aralarında İbrahim Müteferrika'nın da bulunduğu İtalyan, Alman, Leh, Macar kökenli mühtedi yani İslamlaşmış kişiler yapmaktaydı[87]. Rum tercümanların bir dönem devlete sadakatle hizmet ettikleri biliniyor. Nitekim 17. yüzyılda İstanbul'a gelen Fransız seyyah Chardin'in, Panoyoti Efendi hakkında verdiği malumat dikkat çekicidir: "Panoyoti, aralarında Latince ve İtalyancanın da yer aldığı, yazma veya konuşma konusunda büyük bir zekaya ve etkili bir şekilde kullandığı birkaç Avrupa diline hakim zeki bir Rum'du. Bu Rum, padişaha eksiksiz bir sadakat içindeydi ve Hıristiyanların zararına ve Babıâli'nin menfaatlerine tam bir bağlılık içinde olduğu anlaşılıyordu."[88]

---

82 Ortaylı; *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 63.

83 Shaw; *Eski ve Yeni Arasında Sultan III. Selim Yönetiminde Osmanlı İmparatorluğu*, s. 271.

84 Panoyati Nikusius Efendi hakkında daha fazla malumat için bkz. Sözen; *Fenerli Beyler*, s. 45-54; Mirmiroğlu; "Fenerliler", s. 4214-4215.

85 Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlerin mütercimliği meselesi hakkında bkz. Orhonlu; "Osmanlı Devleti'nde Tercümanlık", s. 13-24; Kostandov; *İstanbullu Bulgarlar ve Eski İstanbul*, s. 48.

86 Sözen; *Fenerli Beyler*, s. 65; Orhonlu; "Osmanlı Devleti'nde Tercümanlık", s. 16; Mirmiroğlu; "Fenerli Aristokrat Rumlar", s. 134; Karasu; "XVI.-XIX. Yüzyıllarda Eflâk ve Boğdan", s. 449.

87 Kırmızı; "Osmanlı Bürokrasisinde Gayrimüslim İstihdamı", s. 297.

88 Chardin; *Chardin Seyahatnamesi*, s. 56. Ayrıca Panoyoti Efendi hakkında bkz. Tournefort; *Tournefort Seyahatnamesi*, I, s. 21-22; Balcı; *Osmanlı Devleti'nde Tercümanlık ve Bab-ı Ali Tercüme Odası*, s. 57-59.

III. Ahmet'in, Rusların safına geçen Boğdan voyvodası Dimitri Kantemir'in yerine Fenerli Nikola Mavrokordato'yu görevlendirmesinden itibaren Eflak ve Boğdan beyleri Fenerli Rum asilzadeleri arasından atanır olmuştur[89]. Bu aileler arasında İpsilantizadeler, Kalimakizadeler, Yanakizadeler, Mihalzadeler, İskerletzadeler ilk akla gelenlerdir[90]. Eflak ve Boğdan beylerinin bulundukları yerde kök salmamaları için belli periyotlarla değiştirilmelerine dikkat edilirdi. Bazen Eflak beyi Boğdan'a, Boğdan beyi de Eflak'a atanırdı[91].

Son Eflak beyi Alexander İpsilanti'nin Yunan bağımsızlık hareketinde aktif bir rol oynaması sonucu Rum beyleri gözden düşmüştür[92]. Bu dönemden sonra devlet kademesindeki önemli kadrolar millet-i sadıka olarak tanımlanan Ermenilerin eline geçecektir. Ancak 20. yüzyılın son çeyreğinde yaşanan olaylar, Ermenilerin yerine bürokraside Yahudilerin tercih edilmesinin önünü açar[93].

Rum Ortodoks Kilisesi'nin doğu kiliseleri üzerindeki bu hakimiyeti özellikle Fransız İhtilali sonrasında Avrupa'nın her yanına

---

89 Sözen; *Fenerli Beyler*, s. 31; Bardakçı; *Fener Beyleri'ne Türk Şarkıları*, s. 10; Balcı; *Osmanlı Devleti'nde Tercümanlık ve Bab-ı Ali Tercüme Odası*, s. 60-61.

90 Kırmızı; "Osmanlı Bürokrasisinde Gayrimüslim İstihdamı", s. 297; Yenidünya; *Mehmet Sait Halet Efendi Hayatı, İdari ve Siyasi Faaliyetleri (1760-1822)*, s. 121. Öte yandan söz konusu aileler kendilerini her ne kadar soylu İtalyan ailelerine ya da Bizans imparator sülalelerine dayandırsalar da çoğu Trabzon, Sakız, Epir kökenliydiler. Bu konu hakkında daha geniş bilgi için bkz. Sözen; *Fenerli Beyler*, s. 37.

91 Sözen; *Fenerli Beyler*, s. 83; Anastassiadou; "İstanbul'da Yaşayan Rumların Sosyal Hayatında Din", s. 92.

92 Decel; "Fenerliler", s. 548-549; Eliot; *Avrupa'daki Türkiye*, II, s. 63; Mirmiroğlu; "Fenerli Aristokrat Rumlar", s. 70; Guboğlu; "Eflâk ve Boğdan Voyvodalarının Babıâli ile Münasebetleri", s. 61. Bunun bir yansıması olarak Rumların tercüman olarak görev yapmaları da bir süreliğine yasaklanmıştır. Tercüme faaliyetleri için 1821'de Tercüme Odası kurularak başına Yahya Naci Efendi getirilmiş, bu zâtın yabancı dile vukufiyetinin çok olmamasından dolayı yardımcılığına Katolik Ermeni cemaatinden Zenop Efendi verilmiştir. Bkz. Kılıç; "Tanzimat Döneminde Osmanlı Hariciye Nezâreti'nin Ermeni Memurları", s. 96-97.

93 Kırmızı; "Osmanlı Bürokrasisinde Gayrimüslim İstihdamı", s. 300.

yayılan milliyetçilik fikri ile çatırdamaya başladı. Fener Patrikhanesi'nin ayinlerde kullandığı Rumca bu süreçte diğer Ortodoks toplumların tepkisine sebep olacaktır.

Bu tutuma ilk büyük tepki Bulgarlardan gelecektir. Esasen Bulgar Kilisesi'nin bağımsızlığı için verilen mücadele, bağımsız bir Bulgaristan için verilecek mücadelenin de ilk nüvesini teşkil etmiştir. Bulgarların bağımsız bir kilise teşkilatına giden yolda ilk istekleri İstanbul'da ikamet eden Bulgar vatandaşları için bağımsız bir "papaz evi" açılması olmuştur[94]. Bu amaçla Babıâli'ye bir dilekçe veren Bulgarlar, kiliselerde Rumca yapılan ayinlerden İstanbul'da yaşayan Bulgarların hiçbir şey anlamadığını beyan ederek bunun yerine Bulgarca ibadet edilebilecek bir papaz evinin kurulmasını talep etmişlerdir[95]. Rusya'nın müdahalesinden çekinen Osmanlı Devleti de bu isteği kabul etmek zorunda kalmıştır. Bu olay 11 Mart 1870 yılında Bulgar Kilisesi'nin bağımsızlığına giden yolda ilk adımı teşkil etmiştir[96]. Bununla birlikte yaşanan süreçte 16 Eylül 1872'de Bulgar Kilisesi, Fener tarafından aforoz edilmiş ve bu aforoz II. Dünya Savaşı yıllarına kadar da devam etmiştir[97]. Ancak yeni kilise Bulgar kimliğinin açık bir şekilde Rumlaşma tehlikesinden kurtulmasına vesile olmuştur. Nitekim Bulgar cemaati, Fener'de temellerini attığı kilisenin merkezini sonradan Ortaköy'e akabinde Şişli'ye ve en sonunda da Sofya'ya taşırken, Abide-i Hürriyet tepesinde satın aldıkları arazi üzerinde kendi ruhban okullarını, kendi hastanelerini, mekteplerini, Şişli, Fener, Feriköy gibi semtlerde de kendi kiliselerini tesis edeceklerdir[98].

---

94 Kostandov; *İstanbullu Bulgarlar ve Eski İstanbul*, s. 55; Eryılmaz; "Osmanlılarda Millet Sistemi", s. 249.

95 Yenidünya; *Balkanlarda Kilise Mücadeleleri (XIX. Yy – XX. Yy.)*, s. 56.

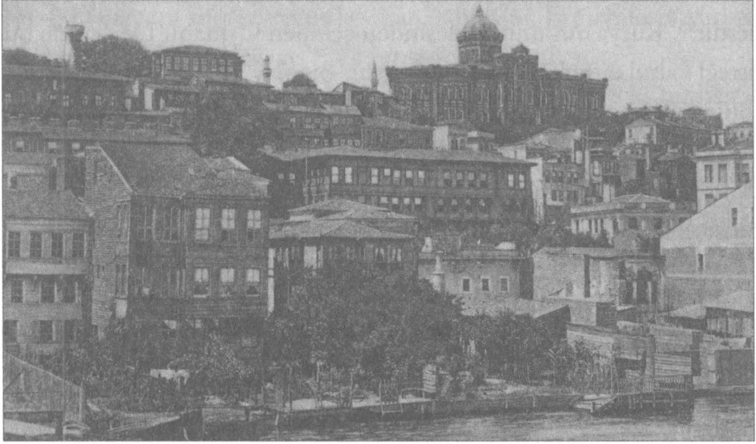
96 Ortaylı; "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet", s. 997; Akman; "Kilise ve Havraların İslâm-Osmanlı Hukuk Tarihindeki Yeri", s. 141.

97 Kostandov; *İstanbullu Bulgarlar ve Eski İstanbul*, s. 72.

98 Kostandov; *İstanbullu Bulgarlar ve Eski İstanbul*, s. 90-105.

Rumların İkamet Ettikleri Yerler

Rum cemaati üyeleri tıpkı diğer etnik unsurlar gibi öncelikle mahalle (Rumca mahalla) düzeyinde örgütlenmişlerdi[99]. Hemen her mahalle bir kilise etrafında oluşmuştu. Mahalle cemaatlerinin kendilerine ait okulları ve mezarlıkları olurdu. Çoğu zaman hukuki meseleler ve eğitim işleriyle kilisenin papazı ilgilenirdi. Cemaatin Ortodoksluk merkezlerine uzak ya da yakın olmasına veya cemaat mensuplarının maddi gücüne bağlı olarak farklı topluluklarının kültürel düzeyleri, dindarlıkları ve hayata bakışları da farklı olabilmekteydi.[100]. Mahalleler, daha büyük ruhani merkezler baz alınarak piskoposluk birimlerine kadar büyürdü.



Fener semti

99 Augustinos; *Küçük Asya Rumları 19. Yüzyılda İnanç, Cemaat ve Etnisite*, s. 116.

100 Augustinos; *Küçük Asya Rumları 19. Yüzyılda İnanç, Cemaat ve Etnisite*, s. 68. Bu konuda Augustinos Kapadokya bölgesinde Ürgüp'e bağlı bir yerleşke olan Sinasosluları örnek gösterir. Sinasosluların büyük bir kısmı İstanbul'da ticaret ile uğraşmakta ve memleketleri ile irtibatlarını canlı tutmaktaydılar. Bunun neticesinde kasaba önemli oranda yatırım görmüştü. Kendi okulları, eczanesi ve hatta bölgeye ticari amaçlarla uğrayan kişiler için yine Sinasoslularca açılıp işletilen bir oteli bile vardı. Otelden elde edilen gelir, kasabanın okuluna yönlendiriliyordu. Augustinos; *Küçük Asya Rumları 19. Yüzyılda İnanç, Cemaat ve Etnisite*, s. 69.

Osmanlı ticari hayatında büyük rol oynayan Rumların en yoğun bulunduğu bölge İstanbul ve çevresiydi. Bu hususta İstanbul'un, Bizans İmparatorluğu elindeki son kale olmasının yanı sıra söz konusu şehrin ticari açıdan elverişli olan konumuda etken olmuştur. Rumlar İstanbul'da daha çok Fener, Petro Kapısı, Kumkapı[101], Cibali, Samatya ve Topkapı'da oturmakta idiler[102]. Asil Rum aileleri ise daha ziyade Pera semtinin üst kısımlarını tercih etmişlerdi[103]. 19. yüzyıldan itibaren ise İstanbul Adaları Rumların gözde mekanı olmuştur. İstanbul'un fethinin ilk yıllarında Adalar daha çok İstanbul'daki sefirlerin dinlenme mekanı olarak sivrilmişti[104]. Bununla beraber Adalarda zengin Rumların yanı sıra hayatlarını dilenerek kazanan Rumlar da otururlardı[105]. Bizans zamanında Cenevizlilerin elinde bulunan ve ağırlıklı olarak Latin unsurun ikamet ettiği Galata semti de Osmanlı İmparatorluğu zamanında Rum nüfusun hayli yoğun olarak meskûn olduğu yerlerden biri haline gelmiştir. Rumlar, aynı zamanda Ermeni nüfusun da son derece yoğun olduğu Aya Grogoro (Surp Krikor Lusavoriç) ve San Benita (Saint Benoit) kiliselerinin yer aldığı Tophane yakınındaki Ermeni mahallesinde de yaşıyorlardı[106].

Yeri gelmişken belirteyim ki Galata'nın Hıristiyan kimliğini devam ettirmesinin temel nedenlerinden biri bölgenin anvaten yani kılıç zoru ile değil, sulhen alınmasıdır. Bundan dolayı bölgedeki kiliselere (en azından ilk başlarda) ilişilmemiştir[107]. Galata'daki nüfus 17. yüzyıla gelindiğinde Rum halkın lehine daha büyük bir gelişme göstermiştir. Bu dönem müelliflerinden Evliya Çelebi, Galata'da 17

---

101 Sultan İbrahim zamanında 1645 yılında Bayezid Hamamı civarında çıkan yangın kısa sürede çevreye yayılmış ve bu yangın sonundan Kumkapı'da pek çok Rum evi yanmıştır. Yine bu yangında pek çok Ermeni evi de zarar görmüştür. Bkz. Sakaoğlu; *Bu Mülkün Sultanları*, s. 289.

102 Özkaya; *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Toplum Yaşantısı*, s. 156.

103 De Nicolay; *Muhteşem Süleyman'ın İmparatorluğunda*, s. 178.

104 Dirimtekin; *Ecnebî Seyyahlara Nazaran XVI. Yüzyılda İstanbul*, s. 37 ve 40.

105 Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey; *Bir Zamanlar İstanbul*, s. 89.

106 Bulunur; *Osmanlı Galatası (1453-1600)*, s. 155.

107 Kenanoğlu; *Osmanlı Millet Sistemi*, s. 76; Akman; "Kilise ve Havraların İslâm-Osmanlı Hukuk Tarihindeki Yeri", s. 134.

Müslüman, 3 Frenk, 1 Yahudi ve 2 Ermeni mahallesine karşılık 70 Rum mahallesinin varlığından bahseder ki bu rakamın en azından Rumlara ait kısmı abartılı olsa gerek[108].

Burada bahsedilmesi gereken bir diğer topluluk da Karamanlı olarak adlandırılan, Türkçe konuşan ancak Ortodoks Rum Kilisesi'ne bağlı olan zümredir[109]. Söz konusu topluluk, Katolik kilisenin de gündemine ilk kez 1437'de Doğu Kiliseleri hakkında kaleme alınan bir raporla girer[110]. Bu topluluğun etnik menşei konusu hala tartışmalıdır. Bazı uzmanlar Karamanlıları Ortodokslaşmış Türkler bazıları ise Türkçe konuşmaları sebebiyle Türkleşmiş Rumlar olarak betimler. Gündelik hayatta Türkçe konuşan ve güreş ile cirit gibi oyunlarla yaygın olarak ilgilenen[111] bu cemaatin, daha ziyade Yedikule ve Gedikpaşa tarafını yaşam sahası olarak seçtiklerini biliyoruz. Her iki bölgede de cemaate ait birer kilise mevcuttu. Gedikpaşa'da Aya Kiryaki, Yedikule'de Aya Konstantin ve Heleni kiliseleri bu cemaatin ağırlıklı olarak devam ettikleri mabetlerdi. Cemaatin erkekleri daha ziyade Kapalıçarşı'da kuyumculuk ve diğer zanaat işleri ile uğraşırlardı. Belki de zamanla Gedikpaşa semtinde yoğunlaşmalarının sebebi budur. Kadınların varlıklı olanları ise son derece güzel el işi örgüler örer ve bunları eşlerine vererek sattırırlardı. Fakir kadınlar ise pazara tavuk, ot, yumurta vb. şeyler götürerek aile bütçelerine katkıda bulunurlardı[112].

Karamanlıların İstanbul'a tam olarak ne zaman toplu halde geldikleri bilinmese de en azından Fatih'in şehri fethetmesiyle girişeceği imar faaliyetleri kapsamında çok sayıda Karamanlı Ortodoksu

108 Mantran; *XVI.-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu*, s. 72.

109 Bardakçı; *Fener Beyleri'ne Türk Şarkıları*, s. 11. Karamanlılara ait en somut örnekleri İstanbul'da Zeytinburnu ilçesi sınırları içinde bulunan Balıklı Ayazması avlusundaki Karamanlıca mezar taşlarında görmek mümkündür. Bu taşlar ihtimal ki Yedikule surlarının hemen dışında bulunan ve bugün mevcut olmayan Karamanlı Rumlara ait bir mezar alanından taşınmıştır. Laqueur; *Hüve'l-Baki İstanbul'da Osmanlı Mezarları ve Mezar Taşları*, s. 19.

110 Arıkan; "Evangelia Balta, Karamandlika, Novelles addions et complements I", 276.

111 İbar; *Anadolulu Hemşehrilerimiz*, s. 110.

112 De Nicolay; *Muhteşem Süleyman'ın İmparatorluğunda*, s. 280-212.

başkentine gönderdiği sanılmaktadır. Zira Karamanlılar çok iyi duvar ustaları çıkarmakla meşhur bir topluluktu. Nitekim Süleymaniye Camii ve İmareti'nin yapımına dair muhasebe defterlerini neşreden Ömer Lütfi Barkan, inşaatta çalışan, Türkçe isimler taşıyan ancak Hıristiyan olduğu belirtilen pek çok kişinin ismini kaydeder ki bu isimler arasında Arslan, Hüdaverdi, Aydoğmuş, Karagöz, Timur, Kumru, Kuzu, Bahadır, Bayram, Melik Şah, Murat hemen göze çarpar[113]. Bu Hıristiyan ustalar da Karamanlı olmalıdır.



Karamanlı kadın

Rum nüfus Anadolu'nun Türkler tarafından fethedilmesi ile beraber devamlı surette Batı'ya doğru göç etmiş ve Anadolu'daki varlıkları büyük bir azalma göstermiş, buna karşılık İstanbul'da ve Balkan coğrafyasında yoğunlaşmıştır. Rumlar Anadolu'da Kayseri, Bursa, Trabzon, İzmir gibi önemli şehirlerin yanı sıra Balkanlarda da Mora Yarımadası ve Ege Adalarında hatırı sayılır bir oranda nüfus yoğunluğuna sahiptiler. Bununla birlikte Rum nüfusun çeşitli nedenlerden dolayı belli bölgelerde değişkenlikler gösterdiğini de hemen belirtelim. Mesela 19. yüzyıla kadar Rumlar açısından önemli bir merkez olan Kayseri, bu dönemden itibaren ciddi oranda nüfus kaybı yaşayacaktır. Bu durumun en temel nedeni bilhassa 19. yüzyılın ortalarından sonra buharlı gemilerin Osmanlı limanlarında işlemeye başlamasıyla paralel olarak güneydeki Mersin'in önem kazanmasıdır[114]. Pek çok Kayserili Rum, ticari imkanların

113 İbar; *Anadolulu Hemşehrilerimiz*, s. 107.

114 Augustinos; *Küçük Asya Rumları 19. Yüzyılda İnanç, Cemaat ve Etnisite*, s. 51.

daha elverişli olduğu Mersin'in yolunu tutacaktır. Bursa Rumları da aynı dönemde İzmir ve İstanbul'a doğru bir göç dalgası başlatacaktır. Bu devirde Karadeniz bölgesinde yaşayan Rumların bir kısmı da yerel ayanlar ile hükümet kuvvetleri arasında yaşanan çatışmaların etkisiyle Samsun, Trabzon gibi büyük liman kentlerine ya da Rusya'ya göç edeceklerdir.

Bir zamanlar Türk akınlarından dolayı ve Bizans İmparatorluğu'nun bir müddet için siyasi varlığını İznik'te sürdürmesi nedeniyle bu havalide hayli yoğun olan Rum nüfus ise 16. yüzyıldan itibaren eskiye nazaran azalma göstermiştir. Bu tarihlerde Anadolu'ya gelen Hans Dernschwam, bu bölgede terk edilen pek çok Rum köyünden ve kilisesinden bahsetmekte hatta bu ibadethanelerden kopyaladığı bazı kitabelere de eserinde yer vermektedir[115]. Ankara ve Çorum[116] gibi iç Anadolu şehirlerinde ise ciddi bir Rum nüfus, Ermeni ve Yahudilerle birlikte yaşamaktadır. Özellikle Ankara Rumları diğer gayrimüslimlerle beraber sof (yün) ticareti ile uğraşmaktadırlar[117]. Yine Ankara Rumları bu şehirde doğu ve kuzeydeki bazı sayfiye yerlerini yazlık olarak kullanmaktaydılar. Büyük Esat bölgesi ise hem Rumların hem de Ermenilerin yaz ayları için tercih ettiği bir yerdi[118].

Ticari Hayatta Rumlar

Pek çok Rum belli loncalar altında Osmanlı ülkesinde ticari faaliyet gösteriyordu. Günümüzde olduğu gibi belli meslek dallarında hemşehrilik duygusu ön plana çıkmaktaydı. Mesela İstanbul'daki havyar

115 Dernschwam; *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, s. 242.

116 Dernschwam; *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, s. 268.

117 Dernschwam; *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, s. 252. Ankara Rumlarının bu uğraşlarından 1861 yılında Fransız hükümetinin Anadolu'da arkeolojik kazılarda bulunması için gönderdiği Georges Perrot da anılarında bahseder. Bkz. Kuran; "XIX. Yüzyıl Anadolu Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kaynağı Olarak Yabancı Seyahatnamelerden Georges Perrot'un 'Souvenirs D'un Voyage En Asie Mineure'u", s. 152.

118 Kuran; "XIX. Yüzyıl Anadolu Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kaynağı Olarak Yabancı Seyahatnamelerden Georges Perrot'un 'Souvenirs D'un Voyage En Asie Mineure'u", s. 152.

satıcısı Rumlar, Kapadokya'nın Sinasos kasabasındandı. Sakızlı Rumlar da benzeri bir ticari bağ oluşturmuşlardı. Üstelik bu bağ Sinasoslulardan farklı olarak daha uluslararası bir karakter taşıyordu. Sakızlı tacirler Ortadoğu ve Avrupa'nın değişik liman kentlerine yayılmışlardı. Kardeşlerden biri Trieste'de, diğeri Odesa'da bir diğeri Londra'da, bir başkası Marsilya'da konumlanmıştı. Hatta bu durum "Sakız, Sakız'da değildir." sözünün ünlenmesine sebebiyet verecektir. Sakızlı Rumlar aralarına yabancı almamalarıyla meşhurlardı[119].

1850'lere gelindiğinde İstanbul'da yaklaşık 40 Rum loncası vardı ve bunların üye sayısı 350 kadardı. Şehrin karşı yakası olarak kabul edilen Galata'daysa bu rakam çok daha fazlaydı. Nitekim 1870'lerdeki İngiliz elçiliği raporlarına göre bölgede 13.500 üyesi olan 140 lonca bulunuyordu. Lonca mensubu olan tacirlerin 4.500 kadarı Rumlardan, 3.200'ü Ermenilerden ve 500 kadarı da Yahudilerden oluşuyordu[120].

Hemen her Rum loncasının destek olduğu bir kilise ve koruyucu olarak kabul ettiği bir aziz olurdu. Bu kilise ve kiliseye bağlı okul, yardımlaşma müessesesi gibi kurumlar da bu lonca tarafından finanse edilirdi. Loncalar ekonomik gücü ellerinde tuttukları için bazen sıkıntı içinde olan dindaşlarının da başvuru mercii olurlardı[121].

Osmanlı İmparatorluğu'nda, Rumların ticari hayattaki etkinliklerinden çeşitli yollarla faydalanma yoluna gidilmiştir. Bu yolların başında da sürgün metodu gelir[122]. Hemen belirteyim ki bu uygulama Osmanlı öncesi dönemde de mevcuttu. Nitekim siyasi ya da askeri gerekçelerle Hz. Ömer, Necranlı Hıristiyanları Irak tarafına, Hayber ve çevresindeki Yahudileri Filistin bölgesine göç ettirirken Emevi halifesi Muaviye de Baalbek zımmîlerinden bir kısmını Kıbrıs'a, bir grup Mecusi'yi Antakya'ya göndermişti. İslam tarihinde bu tarz örnekleri sıklıkla görmek mümkündür[123].

---

119 Başaralı; *XIX. Yüzyılda Sakız Adası Ticareti*, s. 141-142.
120 Augustinos; *Küçük Asya Rumları 19. Yüzyılda İnanç, Cemaat ve Etnisite*, s. 127.
121 Augustinos; *Küçük Asya Rumları 19. Yüzyılda İnanç, Cemaat ve Etnisite*, s. 129.
122 Rodrique; "Osmanlı İmparatorluğu'nda Sefardiler", s. 131.
123 Fayda; "Zimmî", s. 432.

Osmanlı ülkesinde iki tip sürgün mevcuttu. Bunlardan ilki ceza mahiyetinde olup uygulamada nadir bir durum arz eder. İkinci ve bizi asıl ilgilendiren sürgün tipi ise devletin çıkarlarına hizmet düşüncesi ile bir topluluğun bir yerden başka bir yer gönderilmesi hadisesidir. Bundan o beldenin şenlendirilmesi ve ticari hayatın canlandırılması amaçlanmıştır[124]. Fethi takip eden yıllarda Osmanlı egemenliğine giren Mora ve Amasra gibi önemli merkezlerdeki pek çok ticaret ve sanat erbabı Rum da İstanbul'un çeşitli semtlerine iskan edilmişlerdir[125]. Bizanslı tarihçi Kritovulos'taki bir kayda göre büyük ölçüde Rumlarla meskûn olan Midilli Adası fethedildiğinde ahalisi üçe ayrılmış, bir kısmı topraklarında bırakılırken bir kısmı esir olarak askerlere dağıtılmış ve sanat ehli olan son kısım da İstanbul'a sevk edilmiştir[126]. Yine Konya, Larende, Karaman, Aksaray ve Kefe'den de önemli sayıda Rum hanesi İstanbul'a sevk edilmiştir[127]. İstanbul'daki pek çok semt de adını bu sürgünlerden almıştır. Şöyle ki; Yenişehirliler Yenimahalle'ye, Aksaraylılar Aksaray'a, Manisalılar Macuncu Mahallesi'ne, Karamanlılar Şehzade Camisi ile Fatih arasındaki Büyük Karaman'a, Konya'dan gelenler Fatih'in kuzeyindeki Küçük Karaman'a yerleştirilmişlerdir[128]. Bunların dışında bu yerlerin fethinden sonra da İstanbul'un şenlenmesi için şehre büyük ölçüde Rum nüfus sürgün edilmiştir; 1460'da fethedilen Eski ve Yeni Foça'dan, 1463'te ele geçirilen Argos'tan, 1460'ta düşen Amasra'dan, 1461'de İmparatorluk topraklarına katılan Trabzon'dan, 1473'te ele geçirilen Eğriboz'dan[129]. Şehirdeki Rum nüfusun arttırılması için de yerleşimcilere bedava evler verileceği, vergiden geçici olarak muaf tutulacakları ve iş için gerekli araçlar sağlanacağı garantisi verilmiştir[130].

---

124 Lewis; *İslam Dünyasında Yahudiler*, s. 141.

125 Ergin; "İstanbul'un Fethinden Sonra Şehir Nasıl İmar ve İskân Edildi?" , s. 2357.

126 Ergin; "İstanbul'un Fethinden Sonra Şehir Nasıl İmar ve İskân Edildi?", s. 2361.

127 Ergin; "İstanbul'un Fethinden Sonra Şehir Nasıl İmar ve İskân Edildi?", s. 2358; Augustinos; *Küçük Asya Rumları 19. Yüzyılda İnanç, Cemaat ve Etnisite*, s. 38.

128 Eryılmaz; *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, s. 39.

129 İnalcık; "Fatih Sultan Mehmet Tarafından İstanbul'un Yeniden İnşaası", s. 217-218; Bulunur; *Osmanlı Galatası (1453-1600)*, s. 156.

130 Mantran; *XVI. XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu*, s. 70.

Osman Nuri Ergin, tüm bu düzenlemelerden sonra İstanbul'daki Rum nüfusunun Topkapı Sarayı arşivinde bulunan ve fetihten 25 yıl sonra gerçekleştirilen bir sayımda yaklaşık 19.000'e ulaştığını ifade eder[131].

Osmanlı ülkesinde uluslararası ticarette en etkin olan azınlık grubu (özellikle son yüzyıllarda) Rumlardı. Esasen mevcut töreler Müslüman Türklerin yabancı ülkelere yerleşmesini hoş karşılamadığı için uluslararası ticaret daha çok Rum ve Ermeni zımmîler tarafından organize edilir olmuştu. Osmanlı Devleti'nin vatandaşı konumundaki Rum tacirler Venedik, Petersburg, Odesa ve Amsterdam gibi Avrupa'nın önemli merkezlerine yerleşerek Osmanlı ülkesine önemli miktarda ticari emtianın giriş çıkışını kontrol altında tutmuşlardır[132].

Yine 17 ve 18. yüzyıla gelindiğinde Rumların liman koruma, gözetleme, balık avlama, gemi onarma gibi ticari ilişkilere zemin hazırlayıcı işlerde çalıştıklarını da görmekteyiz[133]. Tüm bu faaliyetler sonucunda İngiltere ve Hollanda gibi Avrupa'nın önde gelen ülkeleri, Yunanistan ve Ege adalarında bazı ticari konsolosluklar tesis etme ihtiyacı duymuşlardır. Sakız, Girit, Rodos ve Selanik bu önemli merkezlerden sadece bazılarıdır. Nitekim bu faaliyetler ilerleyen yıllarda Yunan milliyetçiliğinin ortaya çıkmasında etkili olacaktır[134].

İstanbul'da yaşayan Rumların genellikle geldikleri memleketlere göre bazı iş sektörlerine yönlendiklerini de hemen belirteyim. Mesela Sakızlılar bahçıvanlık, Midillililer zeytinyağı ticareti, Kos Adası'ndan gelenler kürekçilik, Trabzonlular kazancılık, kayıkçılık ve hallaçlık,

131 Ergin; "İstanbul'un Fethinden Sonra Şehir Nasıl İmar ve İskân Edildi?", s. 2362-2363. Bununla beraber Halil İnalcık aynı belgeden hareketle şehir nüfusunu 14.903 olarak belirler. Bkz. İnalcık; "Fatih Sultan Mehmet Tarafından İstanbul'un Yeniden İnşaası", s. 223.

132 D'ohsson; *XVIII. Yüzyıl Türkiyesinde Örf ve Adetler*, s. 135-136; Ubucini; *Osmanlı'da Modernleşme*, s. 283.

133 Balıkçılık anlamında Lozan Mübadelesi sonrasında Rum nüfusun azalmasının bu alandaki faaliyetleri nerede ise durma noktasına getirdiğini, bilhassa çiroz yapımı ve dalyan avcılığı konusunda ciddi sıkıntılar yaşandığını biliyoruz. Bu konuda bkz. Muammer, *İstanbul Balık Kültürü*, s. 128.

134 Şakiroğlu; "Yunanistan", s. 464.

Yanyalılar kasaplık, Nevşehirliler de bakkallık[135] ve zahirecilik yaparlardı[136]. Taşra'dan büyük şehre gelen Rum gençleri buradaki hemşehrilerini bularak önce onların yanına çırak olarak kapılanır, sonrasında kendiişlerini kurarlardı[137]. Bilindiği üzere hemşehrilik, yakın zamana kadar taşradan şehirlere göç edenler arasında en geçer akçe idi.

Rumlarda Milliyetçilik Fikrinin Uyanışı

Rönesans'tan beri aydın Rum çevrelerindeki gruplar arasında ulusalcı bir kıpırdanma olmakla beraber, 18. yüzyıldan itibaren Rumlar, zenginleşen tüccarlarının ve Avrupa'da oluşan fikirlerin etkisiyle örgütlenmeye başladılar. Bu örgütlenme ortamında Osmanlı Devleti'nin zaafının da rol oynadığı rahatlıkla söylenebilir. Rumların bağımsızlık hareketi, esasen II. Mahmut zamanında fiiliyata dökülmüşse de bu hareketin kökenlerini I. Abdülhamid zamanında imzalanan 1774 tarihli Küçük Kaynarca Anlaşması'na kadar çıkarmak mümkündür. Bu anlaşma ile Rusya, Osmanlı Devleti bünyesinde yaşayan Ortodoksların hamiliğini üsleniyordu ki bu madde Balkan coğrafyasındaki Rus propagandasına zemin hazırlamıştır[138].

Rusya'nın özellikle Bizans İmparatorluğu'nun çökmesinden sonra Ortodoks dünyasının merkezini Moskova'ya taşıma gayretleri, aynı zamanda Ortodoks coğrafyasında siyasi nüfuz elde etme çabaları ile başa baş gider. Ruslar 988 yılında Kiev knezi Vladimir ile birlikte Hıristiyanlığa geçmiş ve dinsel açıdan İstanbul'a bağlanmışlardır. 1479'da III. İvan, son Bizans imparatoru Konstantin'in

135 Bakkallık ve zahirecilik daha ziyade Türkçe konuşan ancak Yunan alfabesiyle yazan Karamanlı Ortodoksların kontrolündeydi; İbar; *Anadolulu Hemşehrilerimiz*, s. 99.

136 Paspatis; *Balıklı Rum Hastanesi Kayıtlarına Göre İstanbul'un Ortodoks Esnafı*, s. 58-59.

137 Augustinos; *Küçük Asya Rumları 19. Yüzyılda İnanç, Cemaat ve Etnisite*, s. 128.

138 Akçura; *Osmanlı Devleti'nin Dağılma Devri*, s. 17; Somel; "Osmanlı Reform Çağında Osmanlılık Düşüncesi (1839-1913)", s. 91. Yeri gelmişken belirtmekte fayda var ki Rusya'nın güçlü bir devlet olarak tarih sahnesine çıktığı 17. yüzyıl sonlarından itibaren Rumlar arasında, Rusların Osmanlı İmparatorluğu'nun sonunu getireceğine dair inanç hayli yaygındı; Tournefort; *Tournefort Seyahatnamesi*, I, s. 98.

yeğeni Sofia Paleologue ile evlenmiş ve böylelikle de Rusya'nın, Bizans İmparatorluğu'nun devamı olduğu şeklindeki tezi ırsi olarak da desteklenme imkanı bulmuştur. İstanbul'daki patrikliğin 1439'da Osmanlılara yönelik yardım karşılığında Roma'nın üstünlüğünü tanıması, Rusya'nın İstanbul'dan kopması için bir fırsat teşkil etmiş ve sonrasında bu durum 1589'da Moskova'nın Doğu Ortodoks dünyasının 5. patrikliği olarak tanınmasının önünü açmıştır[139]. 17. Yüzyılda Çar Büyük Petro ile birlikte de Rusya'nın Balkanlarda yaşayan Ortodoks topluluklar üzerindeki nüfuzunu arttırma girişimleri büyük hız kazanacaktır.

Diğer yandan Osmanlı tabîyetinde yaşayan birçok Rum da Avrupa devletlerinin himayesi altına girme ve bu suretle bir çeşit dokunulmazlık kazanma yoluna gitmiştir[140]. Bu sistem Osmanlı Devleti'nin himaye altına giren kişiye istediği müeyyideyi uygulamasını engelleyici bir durum arz ediyordu. Rumların himaye sistemini benimsemesinin başlıca sebepleri şunlardı: Himayesi altına girilen devletin kapitülasyonlar yoluyla oluşan ticari[141], hukuki ve diğer haklarından yararlanmak, vergi vermemek, doğrudan bir denetim altına girmemek, yabancı devletlerden maddi manevi destek sağlamak[142]. Her ne kadar söz konusu durumların hepsi Osmanlı İmparatorluğu açısından

139 Bu konu hakkında bkz. Dualı; "Rus Ortodoks Kilisesi'nin Siyasi Tarihi", 64-68.

140 Saydam; "Trabzon Şer'iye Sicillerindeki Fermanlara Göre Katolik Ermeniler ve Mezhep Değiştirme Yasağı", s. 4; Augustinos; *Küçük Asya Rumları 19. Yüzyılda İnanç, Cemaat ve Etnisite*, s. 123.

141 Mesela 19. yüzyılda İngiliz tabiyetine geçen ve İngiltere'de ikamet eden Sakızlı Rumlar, hem büyük bir servet kazanmış hem de iki ülke arasındaki ticari hacmin büyük oranda artmasına ortam hazırlamışlardı. Bkz. Başaralı; *XIX. Yüzyılda Sakız Adası Ticareti*, s. 143-144.

142 Polat; "Türk-Yunan İlişkileri Çerçevesinde Rum Eğitim-Öğretim Kurumlarının Yeri ve Önemi", s. 443. Benzeri durum Ermeni cemaati için de söz konusuydu. 19. yüzyılda Ermeni Protestanler Amerika, İsveç, İngiltere; Ermeni Katolikler Avusturya ve Fransa tabiyetine geçerken, bazı Ermeniler de Rus tabiyetini benimsiyorlar, bu suretle hem bazı vergilerden muaf oluyor, hem bedelli askerlikten kurtuluyor, hem tebaası oldukları devlete ekstra vergi ödemiyor, hem de bu ülkelerdeki şirketlerin temsilciliğini elde etme imkanına kavuşuyorlardı. Bkz. Dalyan; *XIX. Yüzyılda Gelenekten Batı Kültürüne Geçişte Ermeni Yaşamı*, s. 138.

önemli bir tehlike arz ediyorsa da, özellikle yabancı devletlerin kendi himayeleri altına giren Rumlara destek olma ve haklarını savunma gerekçesi ile devreye girmesi, ülke içinde ciddi sıkıntıları beraberinde getiriyordu.

Batı ile olan ilişkilerden azınlıkların eğitim hayatı da etkilenecektir[143]. Bu noktada azınlıklara ait cemaat okulları Osmanlı Devleti'nin zayıflaması ve bunun akabinde gelişen milliyetçilik akımının etkisiyle yabancı devletlerin tesiri altına girmeye başladı. Zira gerek milliyetçilik akımının bu cemaatlere sızmasında ve gerekse Batılı devletlerin Osmanlı iç işlerine müdahalesini kolaylaştırmada en önemli ve etkin yol okullardı. Osmanlı hükümeti, kiliselerde papazların vaaz ve nasihatlerini eskiden beri denetlemediği gibi, azınlık mekteplerinin ders programlarını ve idaresini de kontrol etmemiştir. Zaten Osmanlı Devleti denetim işini üstlenebilecek yabancı dil bilen Müslüman elemandan da yoksundu.

Rum milliyetçiliğinin Anadolu'daki gelişim seyrini sıradan bir Anadolu şehri olan Yozgat'tan da izlemek mümkündür. 1861 yılında Fransız hükümeti tarafından arkeolojik kazılar yapması için Osmanlı ülkesine gönderilen Georges Perrot, Yozgat şehrinde Rum cemaatinin bir hastanesinin olduğunu ve bu hastanede Atina Tıp Fakültesi'nden mezun genç bir tabibin sağlık hizmeti verdiğini belirtir. Bu vesileyle de Anadolu'daki Rumların büyük bir uyanış içinde olduklarını, Yunan harfleri ile Türkçe yazarak Hellenlik şuurunu diri tuttuklarını, Anadolu'nun çeşitli yerlerinde açılan Rum okullarında Yunanistan'da eğitimini tamamlayan genç Rum hocaların ders verdiğini ve bu öğretmenlerin okullarda Yunan kültür ve dili öğrettiklerini ifade eder[144].

143 Nitekim Batılı devletlerin himayesi altına sadece şahıslar değil eğitim kurumları da giriyordu. Buna bir örnek olarak 18. yüzyılda tesis edilen ve 1810'da İngiltere himayesi altına giren İzmir Evanjelik Rum Mektebi verilebilir. Mektep, Patrikhane'ye bağlı olmakla birlikte okulu finanse eden İzmirli Rum tüccarlardan Pantoleon Sevastapoulos, İngiltere'nin himayesini talep etmiş, gerek Osmanlı Devleti ve gerekse de İngiltere'nin bu durumu kabulü üzerine okula pek çok maddi yardımda bulunulmuştu. Bkz. Pınar; *İzmir Yazıları*, s. 51-52.

144 Kuran; "XIX. Yüzyıl Anadolu Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kaynağı Olarak Yabancı Seyahatnamelerden Georges Perrot'un 'Souvenirs D'un Voyage En Asie

ERMENİLER

Ermeni Millet Sisteminin Kuruluşu

Ermeniler yeryüzündeki en eski Hıristiyan halklardan biri olup kiliseleri de apostolik kiliseler arasında kabul edilir. Burada "apostolik"-ten kasıt, söz konusu kilisenin havarilerden birinin eliyle kurulmuş olduğuna inanılmasıdır. İnanışa göre Ermeni Kilisesi'ni havarilerden Teteos ve Partogimenos kurmuştur. Urfa Ermeni kralı Abkar, düçar olduğu cüzzam hastalığından dolayı Hz. İsa'dan yardım talep etmiş ve onun gönderdiği bu iki havari tarafından iyileştirilince de Hıristiyan inancını benimsemiştir[145]. Urfa kralı iyileştirme eylemi sırasında Hz. İsa'nın havarileriyle gönderdiği ve kendi yüzünü sildiği bir mendili, yaralarının üzerine sürerek şifa bulmuştur[146].

Bununla beraber Ermeniler büyük ölçüde ilerleyen yıllarda eski pagan dinlerine dönmüşlerdir. Ermenilerin kitlesel bir halde bu inanca geçmesi, IV. yüzyılın hemen başlarında Aziz Krikor Lusavoriç sayesinde olur. Kayseri'de Hıristiyan inancını kabul ederek vaftiz olan Aziz Kirkor[147], sonrasında Ermenistan'a dönerek dönemin Ermeni kralı Drtad'ı duaları sayesinde iyileştirmiş ve böylelikle önce onun, sonrasında ise tüm Ermenilerin 301 yılında Hıristiyanlığa geçmesine vesile olmuştu[148]. Bu nedenle kendisine "Lusavoriç" yani "aydınlatıcı" unvanı verilmiş ve Ermeni Kilisesi de "Lusavorçagan" adı ile anılmıştır[149]. Ancak bu kilise Batı'da,

---

Mineure'u", s. 153. Yedikule Ermeni Hastanesi'nde de ilk zamanlar yabancı başhekimler görev yaparken 1848'den itibaren Ermeni başhekimlerin görev yapması teamül haline gelmiştir. Bkz. Atalar; "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Hastaneleri", s. 181.

145 Seyfeli; *İstanbul Ermeni Patrikliği*, s. 27.

146 Küçük; *Türkiye Protestan Ermenileri*, s. 15-16.

147 Chardin; *Chardin Seyahatnamesi*, s. 263; Bağçeci; "Osmanlı Devleti'nde Gregoryen Ermenilerle Protestan Ermeniler Arasındaki İlişkiler", s. 708.

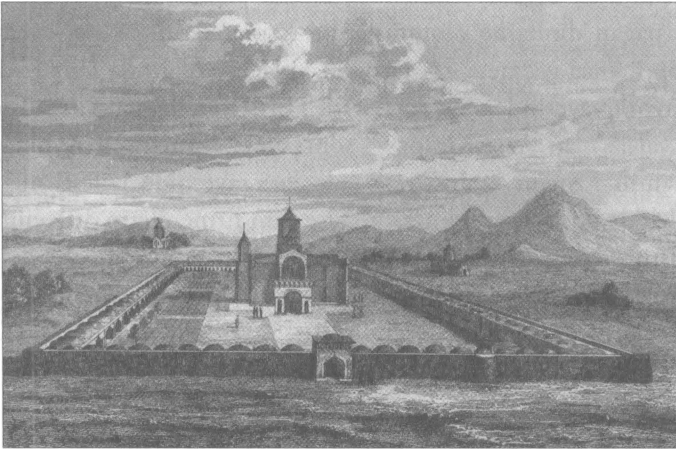
148 Turhan Kaçar Ermenilerin Hıristiyanlaşması ile ilgili 301 yılına ilaveten 314 yılının da üzerinde durur. Bkz. Kaçar; "Geç Antikçağ'da Ermeniler ve Hıristiyanlaşmaları Üzerine Notlar", s. 128; Küçük; *Türkiye Protestan Ermenileri*, s.17.

149 Küçük; *Türkiye Protestan Ermenileri*, s. 21.

kurucusunun adına izafeten Gregoryen Ermeni Kilisesi olarak tanınır[150].

Ermeni toplumunun tarihsel süreçte üç katolikosluk ve iki de patriklik merkezi olduğu biliniyor. Eçmiadzin, Ahtamar ve Sis farklı zamanlarda farklı Ermeni toplumlarınca katolikosluk merkezi olarak kabul edilmiş, İstanbul ve Kudüs ise patrikhane statüsünde kalmıştır. Ahtamar katolikosluğu günümüzde artık yok. Buna karşılık Sis katolikosluğu Beyrut yakınlarında Antelyas denilen bölgede halen faal[151].

Ermenilerin en eski ruhani merkezleri Erivan yakınlarındaki Eçmiyazin Kilisesi'dir. Ermeni ruhani reisi olan "Katolikoslar"[152] burada oturmakta idiler. Eçmiyazin inanışa göre bizzat Aziz Krikor Lusavoriç tarafından, Hz. İsa'nın gökten inerek gösterdiği bir noktada kurulmuştur. Hatta bölgenin ismi de buradan gelir ki kelime "Tanrı'nın Biricik Oğlu İndi" şeklinde çevrilebilir[153].



Ermenilerin ruhani merkezi Ecmiyadzin

150 Seyfeli; *İstanbul Ermeni Patrikliği*, s. 29.

151 Seyfeli; "İstanbul Ermeni Patrikliği'nin Kuruluşu", s. 361.

152 Bu ifade Ermeni ruhani cemaatinin evrensel liderliğini temsil eden makam için kullanılır. Bu makamda bulunan kişiler piskoposları atayabilir ve kutsal yağı takdis edebilirler. Katolikosluk makamı hakkında daha fazla bilgi için bkz. Seyfeli; *İstanbul Ermeni Patrikliği*, s. 39; Kenanoğlu; *Osmanlı Millet Sistemi*, s. 104.

153 Chardin; *Chardin Seyahatnamesi*, s. 262; Seyfeli; *İstanbul Ermeni Patrikliği*, s. 31; Küçük, *Türkiye Protestan Ermenileri*, s. 20.

Moğol istilası esnasında bu merkez terk edilmiş ve Ermeni ruhani merkezi Sis (bugünkü Kozan) havalisine taşınmıştır. Bununla beraber son Eçmiyazin katolikosunun bir akrabası Van Gölü üzerinde bulunan Ahtamar Adası'na sığınmış ve burada da zamanla bir Ermeni ruhani merkezi oluşmuştur[154]. Moğolların Eçmiyazin üzerindeki egemenlikleri sona erince bazı Ermeniler yeniden bu havaliye gelerek yöreyi şenlendirmiş ve bölge tekrar en önemli Ermeni ruhani merkez olmuştur. Böylece Rusya'daki Ermeniler Eçmiyazin'i, Van bölgesi Ermenileri Ahtamar'ı ve Kozan, Maraş, Halep Ermenileri de Sis'i ruhani merkezleri olarak kabul etmişlerdir[155]. İlerleyen yıllarda Ahtamar ciddi güç kaybına uğramış olsa da Sis ve Eçmiadzin arasındaki rekabet bir müddet daha devam eder. Hatta İstanbul patriklerinin seçiminde dahi bu durum kendini açıkça belli eder. 18. yüzyıl ortalarına kadar İstanbul Ermenileri ağırlıklı olarak Sis katolikosluğunu desteklerken, şehre sonradan göç eden Muş, Kemah, Sivas, Erzincan Ermenileri Eçmiyazin'i en yüksek ruhani merkez olarak kabul ederlerdi[156].

Bununla beraber aşağıdaki satırlarda da görüleceği gibi Osmanlı Devleti bu milletle ilgili her türlü konuda İstanbul'daki Ermeni Patrikhanesi'ni muhatap almış fakat uygulamada da olsa Eçmiyazin Kilisesi'nin bu millet tarafından en önemli ruhani merkez olarak kabulüne 1828 yılına kadar ses çıkarmamıştır. Bu tarihte Rusya ile İran arasında Türkmençayı Anlaşması gerçekleşmiş ve bu tarihten sonra da Eçmiyazin Kilisesi, Rus topraklarında kalmıştır. Ruslar bu kiliseyi zaman zaman siyasi emelleri uğruna baskıladıkları için Osmanlı Devleti de açıkça Eçmiyazin Kilisesi'ne karşı tavır almıştır[157].

---

154 Ahtamar katolikosu ilerleyen yıllarda tüm Ermenilerin ruhani merkezi olduğu iddiasından vazgeçmeyecek ve Aziz Krikor'un ayin minberi, asası ve deriden yapılmış kuşağının Ahtamar'da olmasını bu durumun gerekçesi olarak takdim edecektir. Son katolikos ise 1895'e kadar görev yapan II. Şiroyan idi. Seyfeli; *İstanbul Ermeni Patrikliği*, s. 43-44.

155 Bournoutian; *Ermeni Tarihi Ermeni Halkının Tarihine Kısa Bir Bakış*, s. 136; Seyfeli, *İstanbul Ermeni Patrikhanesi*, s. 42.

156 Özdoğan; *Türkiye'de Ermeniler Cemaat-Birey-Yurttaş*, s. 166.

157 Eryılmaz; *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, s. 63-64.

Hatta II. Mahmut devrinde Ermeni cemaatinin en önemli siması Kazaz Artin Amira, Eçmiyazin'in etkisini azaltmak için Sis katolikosluğunu ön plana çıkarmaya çalışacaktır[158].

Ermenilerin Anadolu'daki ilk ruhani merkezi ise Bursa şehri olmuştur. Orhan Gazi Bursa'yı 1326 yılında fethedince pek çok Ermeni'yi de beraberinde getirterek Bursa'ya yerleştirdi[159]. Bursa, konumunun müsait oluşu nedeniyle bu tarihten sonra da Anadolu'nun iç kesimlerinden pek çok Ermeni sanatkarı cezbetmiş ve bunun sonucunda söz konusu şehir Anadolu'daki Ermeni cemaatinin en önemli merkezlerinden biri haline gelmiştir. Nitekim Fatih İstanbul'u fethedince Bursa'da bulunan Ermeni ruhanilerinden Hovagim'i[160] İstanbul'a getirecek ve onu Ermeni cemaatinin yöneticisi olarak görevlendirecektir[161]. Fatih, Ovakim ile birlikte farklı

158 Kenanoğlu; *Osmanlı Millet Sistemi*, s. 107.

159 Çark; *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler (1453-1953)*, s. 7; Koçaş; *Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri*, s. 57; İlter; *Ermeni Kilisesi ve Terör*, s. 21; Gül; "Ermeni Meselesine Genel Bir Bakış", s. 231.

160 Hakkında bilgi için bkz. Onur; *Ermeni Portreleri*, s. 221-222. Ayrıca Seyfeli'ye göre Hovagim fetihten önce de bir müddet İstanbul'daki Ermeni cemaatinin ruhani reisliği vazifesini görmüş ancak sonradan Bursa'ya sürülmüştü. Dolayısıyla Fatih'in kurduğu millet sistemi ile Hovagim de tekrar İstanbul'a dönmüş oluyordu. Bkz. İncicyan; *18. Asırda İstanbul*, s. 21; Seyfeli; "İstanbul Ermeni Patrikliği'nin Kuruluşu", s. 367; Papazyan; *Eşsiz Hayırsever Harutyun Bezciyan'ın Yaşam Öyküsü*, s. 56.

161 Çark; *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler*, s. 4. Ayrıca Bursalı Ermeni cemaat arasında fetih öncesi Hovagim ile Fatih arasında geçtiğine inanılan ve Fatih'in Ermeni cemaatini İstanbul'a yerleştirmeyi daha fetih öncesinde düşündüğünü gösteren efsanevi bir diyaloğun metni için bkz. Çark; *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler*, s. 3. Koçaş; *Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri*, s. 59; İlter; *Ermeni Meselesinin Perspektifi ve Zeytûn İsyanları*, s. 29; Ortaylı; "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet", s. 1000; Öke; *Ermeni Sorunu (1914-1923)*, s. 68; Yılmazçelik; "XIX. Yüzyılda Anadolu'da Ermenilerin Sosyal ve İktisadi Durumları Hakkında Bazı Belgeler", s. 247; Seropyan; "Ermeni Patrikliği", s. 188; Özdoğan; *Türkiye'de Ermeniler Cemaat-Birey-Yurttaş*, s. 165; Stepanyan; *Ermenilerin Osmanlı İmparatorluğu'na Katkısı*, s. 19; Küçük; *Türkiye Protestan Ermenileri*, s. 47; Olgun; *Osmanlı Son Dönemi Yahudilik ve Hahambaşılık*, s. 16; Bağçeci; "Osmanlı Devleti'nde Gregoryen Ermenilerle Protestan Ermeniler Arasındaki İlişkiler", s. 709; Ürer; *Azınlıklar ve Lozan Tartışmaları*, s. 122.

bölgelerden de Ermenileri İstanbul'a yerleştirecektir. Nitekim zaman içinde İstanbul'da yerleşen Ermeni halkına "Altı cemaat halkı" denilmeye başlanacaktır. Söz konusu cemaatlerin yerleştirildikleri mevkiler Karagümrük, Malta, Çarşamba, Tekye, Kömürcü (Tavukpazarı civarında) ve Ahırkapı civarı idi[162].

Hovagim, episkopos ve marhasa gibi unvanlar taşımıştır. İstanbul'da ilk kez patrik unvanını kullanan Ermeni ruhani 1537-1548 yılları arasında bu görevi ifa eden I. Asdvadzadur Tercanlı'dır[163].

Ancak burada şunu belirtmek gerekir ki en azından ilk zamanlarda Ermeni patriğinin yetkisinin tüm imparatorluk içinde aynı oranda etkili olduğu söylenemez. Sonradan Van, Kilikya, Kudüs, Eçmiyazin[164] gibi bölgelerin Osmanlı egemenliğine girmesiyle Osmanlı Devleti, İstanbul patriğini bu bölgelerdeki idareciler üzerinde yetkili tanımıştır[165].

İstanbul patrikleri arasında sonradan Eçmiyazin katogigosu seçilen Narses Varjebedyan ve Matteos İzmirliyan gibi ruhaniler de vardır[166]. Sonuçta ortaya şöyle bir durum çıkmıştır. Söz konusu ruhani merkezler dini açıdan önemlerini korumakla ve İstanbul'dan üstün olmakla birlikte, idari açıdan İstanbul merkezli Ermeni Patrikhanesi hiyerarşide hepsinin üzerinde bir merkez olarak kabul edilmiştir. Bugün de Türk kamuoyunda zaman zaman bu sebepten Kumkapı Ermeni Patrikhanesi'nin gücü abartılmaktadır. Halbuki bu makam sadece Türkiye Ermenilerinin idari ve dini işlerini düzenleyen bir kurum durumundadır. Zaten patriklik makamı katogigosluk

---

162 İncicyan; *18. Asırda İstanbul*, s. 19.

163 Seropyan; "Ermeni Patrikliği", s. 188.

164 Gregoryen Ermenilerin en önemli ruhani merkezi olan bu bölge 1514-1726 yılları arasında Osmanlı egemenliğinde kalmıştır. İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin en azından idari anlamda bu bölgedeki ağırlığı, Osmanlılar bu bölgeden çekildikten sonra da bir müddet devam etmiştir. Mesela 1726'da Eçmiyazin katogigosunun seçimi için İstanbul Ermeni patriği Hovhannes Golod, İstanbul'da yaşayan sivillerden ve üst düzey ruhanilerden oluşan bir kurul toplamış ve seçim bu suretle yapılmıştı. Bkz. Özdoğan; *Türkiye'de Ermeniler Cemaat-Birey-Yurttaş*, s. 166-167.

165 Kenanoğlu; *Osmanlı Millet Sistemi*, s. 105-106.

166 Karacakaya; "İstanbul Ermeni Patrikleri ve Siyasi Faaliyetleri", s. 85.

unvanının altında yer alır. Bir nevi başpiskoposluktur. Ancak piskopos tayin yetkisi bulunmamaktadır. Bu hak, Eçmiyazin'e aittir[167]. Geçmiş zamanlardaysa en azından idari açından İstanbul'daki Ermeni Patrikhanesi diğer patrikhaneler üzerinde resmi muhatap olarak tanındığından oldukça önemli bir pozisyona sahipti[168].

Fetih öncesinde Ermenilerin dinsel merkezi Galata idi[169]. Sonrasında ise Samatya'da bulunan Sulu Manastır 1641'e değin İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin merkezi olacaktır[170]. Merkez, sonradan halihazırda da bu konumunu devam ettiren Kumkapı'ya taşınır[171].

Osmanlı Ermenileri daha ilk günlerden itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nun kurucusu olan Türklerle özdeşleşme içine girmişler ve bu durum imparatorluğun yıkımına zemin hazırlayan 19. yüzyıldaki milliyetçik fikrinin Ermeni toplumu arasında yayılmasına kadar da devam ettirmiştir. Hatta 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nu gezen Edmondo de Amicis bu durumu şu cümlelerle ifade eder: "Bilhassa ruh ve iman bakımından Hıristiyan, doğuş ve cismaniyet bakımından Asya Müslümanı olan Ermeniler sadece hususi bir inceleme açısından değil, aynı zamanda ilk bakışta Türklerden ayırmada da güçlük arz ederler çünkü Avrupa kıyafetini henüz benimsememiş olanları, pek küçük farklarla, Türk gibi giyinirler ve bazı hususi renklerle bu

167 Eçmiyazin, diğer kiliseler üzerindeki üstünlüğünü şu etkenlere dayandırır: Aziz Krikor'un eliyle kurulmuştur. Aynı azizin kutsal müron yağını kutsadığı sağ eli buradadır. Havarilerden bazılarının mezarı ve Hz. İsa'nın Aziz Krikor'a göründüğünde oturduğu taş da yine burada bulunmaktadır. Seyfeli; *İstanbul Ermeni Patrikliği*, s. 42.

168 Barsoumian; *İstanbul'un Ermeni Amiralar Sınıfı*, s. 136.

169 Dadyan; *Osmanlı'nın Gayrimüslim Tarihinden Notlar*, s. 32.

170 Hovhannesyan; *Payitaht İstanbul'un Tarihçesi*, s. 7; Seyfeli; İstanbul Ermeni Patrikliği, s. 81; Küçük; *Türkiye Protestan Ermenileri*, s. 47. Ermeni patriğinin buradaki yaşamı hakkında Avusturyalı Salamon Schweigger ilginç bilgiler verir. Ona göre Ermeni patriği maiyetinde iki üç keşişle birlikte eski ve görkemli bir Rum manastırında ikamet etmektedir. Gerek konutu gerekse de konutundaki ısınma şekli son derece iptidaîdir. Odanın ortasında bulunan ocağın yanlış konumlanmasından dolayı odanın içi dumanla kaplanmış vaziyettedir. Schweigger; *Sultanlar Kentine Yolculuk 1578-1581*, s. 149.

171 İncicyan; *18. Asırda İstanbul*, s. 38; Pamukciyan; "Kumkapı Patrikhane Kilisesi Ne Zamandan beri Ermenilerin Elindedir?", s. 39.

milletin ayırıcı işareti olan eski büyük çuha başlığı da neredeyse hiç giymezler; görünüş itibarıyla da Türklerden pek farklı değildirler. (....) yabancı erkeğe karşı, Müslüman kadınları kadar sıkı sıkıya kapanan Ermeni kadınları Türk kadınları gibi giyinirler"[172]. Özellikle Doğu Anadolu Ermeni toplumundaki kadın imgesinin, Müslüman kadın imgesinden pek de farkı yoktur. Hatta Prusyalı bir subay olan Moltke, Ermenilerden bahsederken onların Hıristiyan Türkler gibi hareket ettiğinden dem vurur ve şunları söyler: "Bu Ermenilere aslında Hıristiyan Türkler demek mümkün, bu hâkim milletin adetlerinden, hatta lisanından o kadar çok şey almışlar. Ermeni kadınlar sokağa çıktıkları zaman onların da ancak gözleriyle burunlarının üst tarafı görülüyor."[173] Yine araştırmacı Rauf Beyru, Ermenileri yaşam tarzı olarak Müslümanlara en yakın unsur olarak tanımlar[174].

Ermeni kadını, kocasıyla aynı ortamda yemek yiyemez, onunla yan yana yürüyemez, kayınpederinin ya da kocasının erkek kardeşlerinin yanında sesini çıkaramaz, çocuğu üzerinde baskın bir rol oynayamaz (bu sadece babaanneye ait bir haktır) ve benzeri pek çok yaptırıma maruz kalır[175]. Ermeni toplumunda kadının daha ziyade Amerikalı misyonerlerin devreye girmesinden sonra önem kazandığı görülür. Zira Protestan anlayışına göre okuma yazma bilen ve İncil'i anlayabilen kadınlar Protestan nesillerin yetişmesine ön ayak olabilirler. Bu sebeple Protestanların kadın eğitimine verdikleri önem Gregoryen Ermeni cemaatinin de kadın eğitimine önem vermesine ve cemaat içinde nitelikli kadınların yetişmesine ortam hazırlayacaktır. 19. yüzyılın ikinci yarısında tiyatro sahnelerinde görev alan kadınların nerede ise tamamının Ermeni olması biraz da bu durumun bir neticesidir[176].

172 De Amicis, *İstanbul*, s. 162-163.

173 Atasoy; "I. Mahmut Devrinden Kalma Bir İstanbul Evi", s. 15; Akyol; *Türkler ve Ermeniler*, s. 21.

174 Beyru; *19. Yüzyılda İzmir'de Yaşam*, s. 83.

175 Dalyan; *XIX. Yüzyılda Gelenekten Batı Kültürüne Geçişte Ermeni Yaşamı*, s. 21.

176 Akgün; "19. Yüzyılda Osmanlı İmparartorluğu'nda Sosyo Kültürel Etkilerin Amerika Boyutu", s. 49; Dalyan; *XIX. Yüzyılda Gelenekten Batı Kültürüne Geçişte Ermeni Yaşamı*, s. 25; Dalyan; "19. Yüzyılda Misyoner Gözüyle Merzifon ve Çevresi", s. 123.

Osmanlı Devleti'nin büyümesi sonucu önemli Osmanlı merkezlerinde Ermeni nüfusunun artması, esasen yeni teşekkül aşamasındaki bu devlet için olumlu bir gelişmeydi. Zira bu sayede Osmanlı Devleti yetişmiş eleman ihtiyacının önemli bir kısmını bu şekilde tedarik etmiştir. Özellikle mimar[177], sanatkâr ve ticaret erbabı gibi alanlarda bu durum kendini açıkça belli eder. İstanbul'un fethi öncesinde Fatih Sultan Mehmet, Bursa'da ikamet etmekte olan çok sayıdaki Ermeni asıllı inşaat ustasını Rumeli Hisarı inşaatında çalıştırmak için İstanbul'a getirtmiştir[178]. Fethi takip eden yıllarda da Kayseri, Diyarbekir, Sivas, Erzurum, Erzincan, Bayburt ve Divriği'nin yanı sıra Karamanoğulları Beyliği'nin ortadan kaldırılmasından sonra da Karaman ve Çukurova'dan pek çok sanat erbabı Ermeni, İstanbul'a getirilerek çeşitli semtlere yerleştirilmiştir[179].

Ermenilerin İkamet Ettikleri Yerler ve Uğraştıkları Meslekler

17. yüzyıl başlarında İstanbul'da pek çok Ermeni yaşamaktaydı. İstanbul'da daha çok Kumkapı, Samatya, Yenikapı, Edirnekapı, Balat ve Tophane'de oturuyorlardı[180]. Zengin Ermeniler ise daha ziyade Boğaz kıyısında yer alan Yeniköy, Tarabya ve Kuruçeşme'yi tercih

---

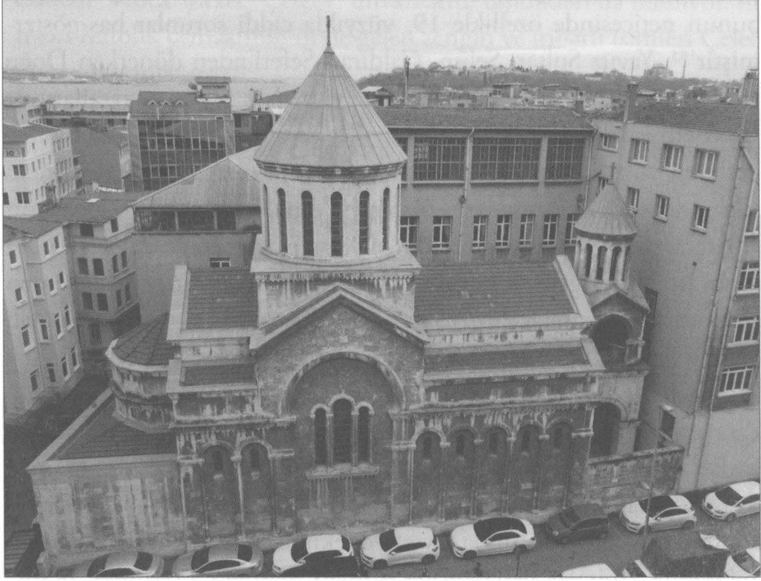
177 Ermeniler, mimari sahasında adeta bir ekol olan Balyan ailesini Osmanlı mimarisine kazandırmışlardır. Balyan ailesi mensupları iki yüz sene boyunca saray mimarı olarak hizmet vermişlerdir. Ermeni mimarlar arasında en meşhurları Bali Kalfa (Balyan), Magar Balyan, Krikor Balyan, Karabet Balyan (Hacı Kalfa), Serkis Balyan, Agop Balyan, Nigogos Balyan, Levon Balyan, Senekerim Balyan, Ohannes Serveryan Kalfa, Dikran Kalfa. Ermeni mimar ve kalfaların yaptıkları en belli başlı eserler arasında şunlar zikredilebilir: Bayezid Kulesi, Selimiye Kışlası, Davut Paşa Kışlası, Nusretiye Camii, Ortaköy Mecidiye Camii, Bezmialem Valide Camii, Pertevniyal Valide Camii, Dolmabahçe Sarayı, İstanbul Harbiye Mektebi. Koçaş; *Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk – Ermeni İlişkileri*, s. 113; Yevadyan; *Sadık Tebaa, Türk Devletleri Hizmetlerindeki Ermeniler*, s. 62; Barsoumian; *İstanbul'un Ermeni Amiralar Sınıfı*, s. 104-106. Ayrıca bu aile hakkında bkz. Tuğlacı; "Osmanlı Mimarisini Batılılaştıran Balyan Ailesi", s. 35-42; Hançer; "Sultanın Mimarları Balyanlar", s. 96-108.

178 Çark; *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler*, s. 4.

179 Gül; "Ermeni Meselesine Genel Bir Bakış", s. 232.

180 Küçük; *Türkiye Protestan Ermenileri*, s. 47.

ediyordu[181]. Ermenilerin yoğun yaşadığı bölgelerden biri de Galata idi. Buradaki Ermeni varlığı fetih öncesinde, Cenevizliler zamanından beri mevcuttu. İstanbul Ermenilerinin önemli kısmı, bir Ceneviz kolonisi olan Kefe'den gelmişlerdi. Bu topluluk halihazırda en azından ismen de olsa varlığını devam ettiren Galata'daki Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi'ni inşa etmişlerdi[182].



Galata Surp Krikor Lusavoric Ermeni Kilisesi ve arkasında Getronagan Lisesi

Daha önce de belirttiğim gibi ticari ve sosyal hayatı geliştirmek için Rum azınlığa uygulanan sürgün politikası, Ermeniler için de uygulanmıştır. Nitekim 1475'te Gedik Ahmet Paşa, Kırım'ı Osmanlı ülkesine kattığı zaman, Kırım ve Kefe'den yaklaşık 40 bin Ermeni'yi beraberinde getirerek bir kısmını Anadolu'nun muhtelif yerlerine, diğer kısmını da İstanbul'da Edirnekapı ve Balat arasındaki bölgeye, son bir bölümünü de kendi adını taşıyan Gedikpaşa semtine yerleştirmiştir.

181 Çark; *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler*, s. 52.

182 Hovhannesyan; *Payitaht İstanbul'un Tarihçesi*, s. 41; Bulunur; *Osmanlı Galatası (1453-1600)*, s. 157.

Gedikpaşa'ya yerleştirilen Ermenilerin, bölgede ciddi bir nüfus yoğunluğuna sahip olan Rumları dengelemek amacıyla buraya iskan edildiği rivayet olunur. Osmanlılar, Rumlara ait bazı kiliseleri (Samatya Sulu Manastır ve Kumkapı Meryem Ana Kilisesi gibi) Ermenilere vererek iki toplum arasındaki rekabet ve gerilimin artmasına da ortam hazırlamışlardır. Yeri gelmişken hemen belirteyim ki benzeri uygulamalara Osmanlı İmparatorluğu içinde başka şehirlerde de gidilmiş ve bunun neticesinde özellikle 19. yüzyılda ciddi sorunlar baş göstermiştir[183]. Yavuz Sultan Selim, Çaldıran Seferi'nden dönerken Doğu vilayetlerinden 40 bin kadar Ermeni'yi getirip Samatya taraflarında iskan etmiştir[184]. Göçürülen Ermeniler arasında Eğin'de bulunan ve ilerleyen yıllarda "amira" unvanı ile anılacak olan aristokrat Ermeni aileler de vardı[185]. Amiraların bir kısmı Van, Kayseri, Sivas, Divriği[186] gibi farklı bölgelerde zenginleştikten ve gerekli sermayeyi elde ettikten sonra İstanbul'a gelerek sarraflık yapmaya başlayan Ermeni ailelerden geliyordu[187]. Amiralar devlete ya da üst düzey devlet adamlarına belli bir faiz karşılığında borç vermeleri ile tanınırlardı. Bu vesileyle üst kademelerde pek çok devlet adamı ile sağlam ilişkiler kurmuşlardı. Zira devlet adamları harcamaları için gerekli finansman kaynağını onlardan temin ederken amiralar da bu vesile ile hem ekonomik hem de siyasi açından nüfuz elde edebiliyorlardı. Amiralar bazı araştırmacılar tarafından kendi aralarında sarraf ve teknokrat olarak ikiye ayrılırlar. Teknokrat amiralar daha ziyade mimari, darphane nazırlığı, baruthane gibi teknik bilgi ve uzmanlık gerektiren işlerde uzmanlaşmış,

183 Bu sorunlardan biri hakkında bkz. Özdemir; "Paylaşılamayan Kilise: Tekirdağ Aya Yanni / Surp Ovannis Kilisesi", s. 203-204.

184 Göyünç; *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, s. 25; Eryılmaz; *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, s. 38-39.

185 Amira adının Arapça "Emir" kelimesinden türetildiği söylenmektedir. Bkz. Yarman-Aginyan; *Sultan II. Mahmud ve Kazaz Artin Amira*, s. 23; Barsoumian; *İstanbul'un Ermeni Amiralar Sınıfı*, s. 13; Bournoutian; *Ermeni Tarihi Ermeni Halkının Tarihine Kısa Bir Bakış*, s. 138.

186 Mesela darphane idareciliğini uzun süre ellerinde tutan Katolik inancına mensup Düzyanlar, Divriği kökenli idiler. Barsoumian; *İstanbul'un Ermeni Amiralar Sınıfı*, s. 94.

187 Barsoumian; *İstanbul'un Ermeni Amiralar Sınıfı*, s. 71.

maaşlı kişilerdi. Dadyan, Balyan ve Düzyan aileleri bu gruba dahil edilebilir. Sarraf kökenli amiralar zenginlik açısından teknokratlara göre çok daha varlıklı olsalar da canları daha fazla tehdit altındaydı. Zira sarraf kökenli amiralar, destek oldukları paşalar sayesinde ciddi ikbal kapılarını açtıkları gibi, bu paşanın gözden düşmesi ya da idam edilmesi durumunda canlarından olabiliyorlardı[188]. Amiraların bir dönem "Hoca" ya da "Çelebi" unvanlarını taşıdıkları da biliniyor. Ermeni Katolik cemaatinin önde gelen zengin ve itibarlı isimleri Çelebi unvanını kullanırdı[189].

Anadolu'da Sivas, Kayseri, Amasya, Erzurum, Trabzon, Van, Muş, Sis (Kozan), Eğin[190] Ermeni nüfusun yaşadığı belli başlı şehirleri oluştururlar[191].

İstanbul Ermenileri sarraflık ve bankerliğin yanı sıra ağırlıklı olarak ticaretle de uğraşırlarken Anadolu'da yaşayan Ermeniler daha çeşitli mesleklerle iştigal ediyorlardı. Sözgelimi Sivas ve Tokat'ta tarımla, Ankara'da sof ve yün ticareti ile Kayseri'de ise pastırma ve tütün ticareti ile geçiniyorlardı[192]. İstanbul'un yanı sıra Van ve

188 Bu konudaki değişik örnekler için bkz. Barsoumian; *İstanbul'un Ermeni Amiralar Sınıfı*, s. 108-109.

189 Çelebi unvanının kökeni için bkz. Barsoumian; *İstanbul'un Ermeni Amiralar Sınıfı*, s. 44 ve 65.

190 Ermeni aristokrasisini teşkil eden amiralar sınıfından pek çok ailenin kökeni Eğin'e uzanır. Bu konu hakkında bkz. Yarman-Aginyan; *Sultan II. Mahmud ve Kazaz Artin Amira*, s. 23-27; Barsoumian; *İstanbul'un Ermeni Amiralar Sınıfı*, s. 70. Yine amira sınıfının toplum içinde birtakım ayrıcalıkları da bulunuyordu. Bunlar arasında ilk akla gelenler bazı amiraların birtakım vergilerden muaf olmaları, sultanın tuğrasının bulunduğu kalpak taşımaları, ata binebilmeleri, samur, vaşak gibi hayvanların kürklerini kullanabilmeleri gelmekteydi. Bu durum onların Ermeni cemaati içindeki ayrıcalıklı durumlarına işaret ediyordu. Yarman-Aginyan; *Sultan II. Mahmud ve Kazaz Artin Amira*, s. 38.

191 Göyünç; *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, s. 36-37.

192 Özkaya; *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Toplum Yaşantısı*, s. 156. Ayrıca Kayseri'de sarraflık yaparak zenginleşen ve devrin padişahı II. Abdülhamit'in de iltifatlarına nail olan Hacı Mardiros Efendi'nin biyografisi için bkz. Pamukciyan; "Rahmetli Dedem Rif'atlû Hacı Mardiros Efendi Lusaryan" s. 52-56. Müellif, bu çalışmasında Kayseri'nin belli başlı Ermeni aileleri olan Zartaryanlar, Frenkyanlar, Ohanyanlar, Arzuyanlar ve Manukyanlar hakkında da bilgi verir.

Muş'taki Ermeni toplumları matbaacılık sektöründe son derece etkindi. Zira her üç merkez de Ermenilerin yoğun olarak bulunduğu bölgelerdi[193]. Bursa'da da dokuma sektörüne hakim olan en büyük azınlık yine Ermeni cemaati'ydi[194]. Bunların yanında kuyumculuk[195], hekimlik[196], hariciye[197] gibi uğraşlar da Ermeni cemaatinin etkili olduğu alanlardı.

---

193 Ermeni cemaati, daha 1567 yılında Tokatlı Apkar Tıbir tarafından İstanbul Topkapı'da açılan matbaa ile bu sektörün kapısını aralamışlardır. İlerleyen yıllarda, Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk matbaayı açan Yahudilerden daha etkin bir rol üsleneceklerdir. Bu şehirlerin yanı sıra İzmir, Adana ve Sivas da Ermenilerin matbaacılık alanında etkin olduğu şehirlerdendi. Bir ara İstanbul'daki Ermeni matbaalarının sayısı 397'yi bulmuştu. Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Tuğlacı; "Ermenilerin Türk Matbaacılığına Katkısı", s. 48-56. Bu konu hakkında kapsamlı bir çalışma için ayrıca bkz. Yarman; *Ermeni Yazılı Kültürü.*

194 Bağış; *Osmanlı Ticaretinde Gayr-i Müslimler (1750-1739)*, s. 28.

195 Sarraflık ve kuyumculuk alanlarında özellikle birkaç Ermeni ailesi çok meşhur olmuştu. Düzyan, Tıngıryan ve Kuyumcuyan aileleri bu alanlarda en meşhur olan Ermeni aileleri idi. Bilhassa Düzyan ailesi çok uzun yıllar Darphane Amirliği görevini kendi uhdelerinde bulundurdular. Daha fazla bilgi için bkz. Çark; *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler*, s. 51-69; Kınaylı; "Düzoğulları", s. 4834-4836; Barsoumian; *İstanbul'un Ermeni Amiralar Sınıfı*, s. 87-95. Ermeni cemaatinin Darphane idareciliğini uzun yıllar ellerinde tutmasının bir neticesi olarak darphane kayıtları Ermeni harfli Türkçe olarak tutuluyordu. Barsoumian; *İstanbul'un Ermeni Amiralar Sınıfı*, s. 95.

196 Osmanlı Devleti'nde özellikle II. Mahmut döneminden itibaren saray hekimleri önemli ölçüde İtalya'daki en önemli tıp okulu olan Padova Tıp Fakültesi mezunu Ermeni tabipleri arasından seçilmekteydi. Bu hekimler hakkında daha fazla bilgi için bkz. Çark; *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler*, s. 88-106. Sarayda ve orduda hekimlik yapan belli başlı Ermeni tabipler ise şunlardı: Gabriel Sevyan Paşa, İstepan Aslanyan Paşa, Dikran Peştemalcıyan Paşa, Antranik Gırcıkyan Paşa, Andon Nafilyan Paşa, Dikran Babakyan Paşa, Vahan Manuelyan Paşa, Dikran Papazyan Paşa, Albay Gomidas Minasyan, Albay Gabriel Taşçıyan, Albay Aleksander Arabyan, Yarbay Bağdasor Papazyan, Yarbay Yenok Papazyan, Amir Devlat, Bagos Şaşyan, Manuel Şaşyan, Pavlaki Şaşyan, Serope Viçenyan, Mıgırdıç Parladi, Agop Ohannesyan, Hovsep Torkomyan, Agop Dadur, Samuel Han, Mikael Horasancızade, Bedros Sezai, Haçik Piosyan, Civan Ananyan, Haçadur Dernersesyan, Serkis Garabedyan, Vahan Gazaryan. Bkz.Koçaş; *Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk Ermeni İlişkileri*, s. 112.

197 Hariciye alanında görevli Ermeniler hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Çark; *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler*, s. 130-134 ve 166-168.

Bilindiği gibi İslam'ın ilk yıllarında gayrimüslim tebaaya stratejik alanlarda görevler verilmezken, 19. yüzyıldan itibaren Ermeni cemaati mensupları arasından bakanlığa yükselenler olmuştur. Bir önceki yüzyılda ise Baruthane Nazırlığı gibi stratejik bir görev Ermenilere tahsis edilmişti[198]. Yine bazı padişahların ve pek çok paşanın sarrafı da Ermeni amira aileleri arasından çıkmaktaydı[199].

Ermeniler arasında güçlü sarraf aileler bilhassa 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra daha da artacaktır. Zira bu vakte kadar güçlü sarraflar önemli oranda Yahudiler arasından çıkmaktaydı. Lakin Yahudi sarrafların Yeniçeri Ocağı ile olan sıkı ilişkileri sonlarını hazırlayacak, bu ocağı kaldıran Sultan II. Mahmud'un öfkesinin üzerlerine çekilmesine yol açacaktır. Bunun neticesinde Acıman, Carmona, Gabay gibi büyük Yahudi sarraf aileleri ya katledilecek ya sürgün edilecek ya da malları müsadereye maruz kalacaktır[200].

---

198 Osmanlı Devleti açısından büyük bir öneme sahip olan Baruthane Amirliği görevini III. Selim'den Sultan Abdülaziz devrine kadar Ermeni asıllı Dadyan ailesi yürütmüştür. Bkz. Çark; *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler*, s. 75-79. Ailenin bu alandaki ilk ismi aslen bir değirmen ustası olan Arakel Dadyan'dır. III. Selim zamanında Azadlı Baruthanesi'nin kuruluşunda rol almış ve çocuklarından Simon Amira ile Ohannes Amira'ya bu işi öğretmiştir. Ohannes Amira, Kırım Savaşı sırasında İngilizlerin dahi hayranlığını uyandıracak kalitede barut üretmiş, yabancı ülkelerden gelen iş tekliflerini geri çevirmiş ve bunun neticesinde Sultan Abdülmecit tarafından Yeşilköy civarında geniş bir arazi ile ödüllendirilmiştir. Ayrıca Ohannes Amira, Beykoz Kağıt Fabrikası ile Eyüp Dokuma Fabrikası'nın da müdürlüğünü yapmıştır. Ailenin son önemli siması ise Ohannes Amira'nın yeğeni Boğos Dadyan'dır. Bkz. Çetin; *Osmanlı İmparatorluğu'nda Barut Sanayi 1700-1900*, s. 129-133; Barsoumian; *İstanbul'un Ermeni Amiralar Sınıfı*, s. 98-102. Bu konu hakkında ayrıca şu çalışmaya da bakılabilir: Gölen; *Osmanlı Devleti'nde Baruthane-i Amire.*

199 Mesela Tanzimat Fermanı'nın hazırlayıcılarından Mustafa Paşa'nın sarrafı Mıgırdıç Amira Cezayirliyan iken Dakes Amira da Kaptan-ı Derya Küçük Hüseyin Paşa'nın sarraflığını yapmaktaydı. Yarman-Aginyan; *Sultan II. Mahmud ve Kazaz Artin Amira*, s. 72-74.

200 Yarman-Aginyan; *Sultan II. Mahmud ve Kazaz Artin Amira*, s. 41. Ayrıca Ermeni ve Yahudi sarraflar arasındaki rekabete bir örnek için bkz. Yarman-Aginyan; *Sultan II. Mahmud ve Kazaz Artin Amira*, s. 85; Jamgoçyan; *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sarraflık Rumlar, Museviler, Frenkler, Ermeniler (1650-1850)*,

Diğer yandan Ermeniler tıpkı Yahudiler gibi Kahire, İskenderiye, Halep, Trablusşam ve Selanik'te önemli ticari merkezler kurarak örgütlenmişler ve uluslararası ticarette de söz sahibi olmayı bilmişlerdir. Özellikle 17. yüzyılda İran'ın Osmanlı ülkesinden geçerek Avrupa'ya ihraç ettiği malların taşıma tekelini elde ettikten sonra pek çok Ermeni servet sahibi olmuştur[201]. Nitekim Avrupalı tacirler Ukrayna buğdayı, Anadolu kerestesi, Doğu Anadolu ve İran ürünlerine ulaşabilmek amacıyla Karadeniz'e çıkış hakkı için uğraşmışlar fakat bu konuda hem Osmanlı hükümetinden red cevabı almışlar hem de mükemmel bir şekilde örgütlenmiş olan ve kervanlarla Osmanlı başkentine İran ipeği, Hint kumaşlarının yanı sıra 2000 deveden oluşan muazzam kervanlarla diğer malları getiren Ermeni tekeline çarpmışlardı[202]. Bu yüzyılda Yahudi cemaati mali alanda uzmanlaşırken Ermeni cemaati de ticari alanda önemli mesafeler kat etmiştir[203].

Bununla beraber elde ettikleri bu zenginlik zaman zaman Ermeni cemaatinin başına işler de açmış, bu tacirler yerel yöneticilerin ekonomik baskılarına maruz kalmışlardır. Bu nedenle padişahlar tarafından kaleme alınan ve Şam, Amid, Halep, Tarsus, Karahisar-ı Sahip, İnegöl, Adana, Kayseri gibi beldelerin yöneticilerine gönderilen fermanlarla bu yöneticilerin idareleri altında bulundurdukları Ermenilere karşı mali baskı yapmamaları kesin bir dille ifade edilmiştir[204].

---

s. 60; Cohen; *Osmanlılaşmak: Modern Çağda Sefarad Yahudileri ve İmparatorluk Yurttaşlığı*, s. 27-28.

201 Nitekim İranlı Ermenilerin bir kısmı ipek ticaretindeki kontrollerini daha da pekiştirmek için 17. yüzyıldan itibaren İzmir'e gelerek yerleşeceklerdir. Eskiden İran ipeği Bursa üzerinden dağıtılmaktaydı. Ancak bu yüzyılda İzmir'in liman şehri olarak müthiş bir atılım yapmasına paralel olarak İran'dan gelen ipeğin ulaşım noktası İzmir olmaya başlayacaktır. Bkz. Gürsoy; *Tarihi Ekonomisi ve İnsanları ile Bizim İzmirimiz*, s.59. Bu konu hakkında ayrıca bkz. Tournefort; *Tournefort Seyahatnamesi*, I, s. 41.

202 Mantran; *XVI. XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu*, s. 80.

203 Yerasimos; *Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye*, I, s. 376.

204 Özkaya; *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Toplum Yaşantısı*, s. 132.

Ermenilerin hamallık mesleği ile de uğraştıklarını De Amicis'in seyahatnamesinden öğrenmekteyiz[205]. Yine bu eserdeki bir kayda göre Türklerin yanı sıra Rum ve Ermeniler de kahvehane işletmekte idiler[206]. Rum ve Ermenilerin oldukça başarılı oldukları bir başka meslek alanı meyhanecilik olup bunlar daha ziyade İstanbul'da Tatavla (Kurtuluş) semtinde bulunmakta idiler[207]. Bu mesleğin Kanuni Sultan Süleyman döneminden beri icra edildiğini ve şiddetli bir biçimde yasaklanmış olmasına rağmen gayrimüslimlerin işlettiği meyhanelere zaman zaman Müslümanların da içmeye geldiğini bir seyahatnameden öğrenmekteyiz[208]. Merhum Mehmet Çavuşoğlu da bir çalışmasında Galata meyhanesine ediplerden ve alimlerden (üdeba ve ulemadan) pek çok kimsenin kılık değiştirerek gittiğini uzun uzadıya anlatır[209]. Dernschwam'ın seyahatnamesinde her ne

205 De Amicis, *İstanbul*, s. 19.

206 De Amicis, *İstanbul*, s. 58.

207 De Amicis, *İstanbul*, s. 71.

208 Dernschwam; *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, s. 58. Esasen içki ticareti zaman zaman gayrimüslimlere serbest bırakılırken bazen de tüm imparatorluk genelinde yasaklanmıştır. 1572 yılında II. Selim, nakibü'l-eşraf olan Seyyid Muhterem Efendi ile yaptığı bir görüşmenin akabinde içkiyi tüm imparatorlukta yasaklamış fakat "hamr rüsumu" adı altında içki ticaretinden elde edilen gelirden mahrum kalındığı için sonradan bu yasak kısmi olarak kaldırılarak ruhsat alan kişilerin sadece gayrimüslimlere satmak şartıyla içki ticareti yapmalarına izin verilmiştir. Bkz. Sakaoğlu; *Bu Mülkün Sultanları*, s. 174. IV. Mehmet, 1670 yılında Hamr Emanetini kaldırarak içkiyi yeniden yasaklama yoluna gitmiş ve meyhaneleri yıktırmıştır. Bkz. Sakaoğlu; *Bu Mülkün Sultanları*, s. 314. Bununla beraber IV. Mehmet'ten sonra tahta çıkan II. Süleyman, hazinenin önemli bir gelir kaynağından yoksun kalması ve içki ticaretinin el altından da olsa önlenememesi nedeniyle gayrimüslimlere içki ticaretini yeniden serbest bıraktı. Ancak bu padişah döneminde meydana gelen bazı başarısızlıklar içkinin serbest bırakılmasına yorulduğu için iki yıl önce serbest bırakılan içki ticareti 1690'da yeniden yasaklandı. Bkz. Sakaoğlu; *Bu Mülkün Sultanları*, s. 327-328. Ayrıca yasaklar konusunda bkz. Kurt; "19. Yüzyılda Fatih Sultan Mehmed Külliyesi Civarında İçki Tüketimi ve Satışını Önleme Çabaları", s. 450.

209 Çavuşoğlu; *Divanlar Arasında*, 47-59. Ayrıca Galata meyhaneleri için bkz. Thevenot; *Thevenot Seyahatnamesi*, s. 59 ve Tournefort; *Tournefort Seyahatnamesi*,

kadar meyhanecilik mesleğinde Rumlar ön plana çıksa da Yahudilerin ürettiği şarabın diğer şaraplardan daha üstün nitelikte olduğu kayıtlıdır[210]. Rumların ise daha ziyade Ege adalarında ürettiği şaraplar (özellikle Midilli şarabı) üzümlerin üstün niteliğinden dolayı epey rağbet görmektedir[211]. İstanbul'un meyhane semti Galata'da ise Rum ve Yahudilerin ürettiği misket şarabı nam salmıştır[212]. Yine Haliç kıyıları da namlı meyhaneleri ve zengin meyhanecileri ile tanınmıştı[213].

Anadolu'da şarap bulmak, İstanbul'a nazaran çok daha zordu. Özellikle elçilik görevi veya ticaret amacı ile gelen Hıristiyanlar, konakladıkları merkezlerde şarap bulmakta zorlandıkları için çevre köylerden şarap temini yoluna gitmekteydiler. Her ne kadar gayrimüslimlerin kendileri için şarap üretmelerine izin veriliyorsa da bunun (velev ki yabancı gayrimüslimlere de olsa) satışına hoş bir nazarla bakılmıyordu. Şarabın Müslümanlara satılması ise çok daha ağır muameleleri beraberinde getiriyordu[214].

Diğer yandan İtalyan seyyah Edmondo de Amicis, bugün Taksim yakınlarında bulunan Büyük Mezarlık alanı içinde yer alan Ermeni mezarlığını anlatırken bu millete mensup insanların uğraştıkları meslekler hakkında da değerli bilgiler verir. Zira Ermeniler, ölen kişinin sağlığında uğraştığı meslek dalının bir nişanesini mezar taşının üzerine kazımakta idiler. Bu meyanda mezar taşında sarraf terazi, papaz serpuş, berber leğen, cerrah neşter, meyhaneci de ibrik ile temsil olunmaktaydı[215].

II, s. 38; Kurt; "19. Yüzyılda Fatih Sultan Mehmed Külliyesi Civarında İçki Tüketimi ve Satışını Önleme Çabaları", s. 451.

210 Dernschwam; *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, s. 141.

211 Öte yandan Fransız seyyah Thevenot, İzmir şarabının çok lezzetli ancak Sakız şarabının oldukça kötü olduğundan bahseder. Thevenot; *Thevenot Seyahatnamesi*, s. 119 ve 132.

212 Dernschwam; *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, s. 142.

213 Paspatis; *Balıklı Rum Hastanesi Kayıtlarına Göre İstanbul'un Ortodoks Esnafı*, s. 30.

214 Dernschwam; *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, s. 226.

215 De Amicis, *İstanbul*, s. 67-68.

YAHUDİLER

Ele alınması gereken diğer büyük azınlık grubunu ise Yahudiler teşkil etmektedirler. Anadolu coğrafyasında Yahudilerin izlerine MÖ. 5. yüzyılda dahi tesadüf edilebilmektedir. Zira Manisa ili sınırları içinde bulunan Sardis antik kentindeki sinagog[216], bu yüzyıla tarihlenir[217].



Sardes Sinagogu

Hıristiyanlar ile aralarında Hz. İsa'nın çarmıha gerilmesi hadisesinden bu yana ciddi bir hoşnutsuzluk olan Yahudiler, tarih boyunca bu dinin mensupları tarafından zaman zaman ciddi baskılara maruz bırakılmışlardır. Bizans'ın kurucusu olarak kabul edilen Büyük

---

216 Pardo; *Dünden Yarına İzmir Yahudileri*, s. 10. Sinagog kelimesi eski Yunancada syn (beraber) kelimesi ile ago (getirmek) kelimesinin birleşiminden oluşur. İbranicede kullanılan isim ise Bet ha-Knesset'tir. Türkler arasında ise sinagog ve havra kelimeleri kullanılır. Güleryüz; "Fetih Öncesi ve Feth-i Hakani Sonrası İstanbul'da Musevi İbadethaneleri", s. 439; Pardo; *Dünden Yarına İzmir Yahudileri*, s. 117; Levi; *Bizans'tan Günümüze İstanbul Karaileri*, s. 54.

217 Schick; "Osmanlılar, Azınlıklar ve Yahudiler", s. 36. Buna karşılık İstanbul'daki en eski sinagogun MS. 4. yüzyıla tarihlendiğine dair bkz. Güleryüz; "Fetih Öncesi ve Feth-i Hakani Sonrası İstanbul'da Musevi İbadethaneleri", s. 440.

Konstantinus, 18 Ekim 315'te çıkardığı bir yasa ile Hıristiyanlar arasından Yahudilik dinine geçenlerin idam ile cezalandırılacağını ilan etmiştir[218]. Konstantin'in oğlu Konstantius da Yahudiler ile Hıristiyanlar arasında yapılacak evliliklerin ölüm ile cezalandırılacağını beyan eder. Bu kovuşturma ve hakaretler diğer Bizans imparatorları zamanında da sürer[219]. Zaman zaman Yahudilerin çocuklarını sünnet etmelerinin engellenmesi, Yahudi şeriatındaki cumartesi günü çalışmama kuralının yasaklanması, Hıristiyanlarla aynı hamamı kullanamamaları gibi uygulamalara da gidilmiştir. Bunun dışında Yahudiler, İstanbul'da çıkan veba salgını ya da deprem gibi doğal afetlerden de sorumlu tutulmuş ve çeşitli baskılara maruz kalmışlardır[220]. Yine Yahudilerin şehir içinde yaşamasına izin verilmiyor ve şehrin dışında tutulmalarına özen gösteriliyordu. En önemli Yahudi yerleşimlerinden biri Haliç'in karşı kıyısında bulunan Galata semtiydi[221].

Müslümanlar, Hıristiyanlığın aksine akide yönünden antisemit değildirler[222]. Bu nedenle en mutaassıp çevrelerde bile Yahudilerin Hıristiyanlara tercih edilmesi sıklıkla rastlanan bir durumdur[223]. Hatta çok sık rastlanmasa da Müslümanların Yahudilerle karma mahallelerde yaşadıkları görülür ki bu çok da sık karşılaşılan bir durum değildir[224]. 17. yüzyılda ortaya çıkan mesihçi Sabatay Sevi hareketi dışında bu cemaat, Babıâli'nin başını neredeyse hiç

---

218 Doğan; *Hahambaşılık Müessesesi*, s. 17; Shaw; "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yahudi Milleti", s. 307; Zeren; *İzmir'de Seferad Mimarisi ve Sinagogları*, s. 48.

219 Küçük; "Türklerin Anadolu'da Azınlıklara Dini Hoşgörüsü (Ermeni ve Yahudi Örneği)", s. 575.

220 Doğan; *Hahambaşılık Müessesesi*, s. 18-19.

221 Doğan; *Hahambaşılık Müessesesi*, s. 20.

222 Birnbaum; *Gracia Mendes Bir Seferadın Uzun Yolculuğu*, s. 86.

223 Örnek olması açısından 17. yüzyılda Sakız'a gelen Thevenot, kale bölgesinde Türklerin kesinlikle Hıristiyan barındırmadığını ancak Yahudilerin belli bir ödeme karşılığında burada ikametine izin verildiğini belirtir. Bkz. Thevenot; *Thevenot Seyahatnamesi*, s. 122.

224 İzmir'de 1885 yılına gelindiğinde Hurşidiye Mahallesi'ndeki 86 hanenin 47'si Müslümanlara, 39'u ise Yahudilere aitti. Rumlara, Ermenilere ve Frenklere böyle bir ayrıcalık bahşedilmemişti. Bora; *Bir Semt Bir Bina: Karataş Hastanesi ve Çevresinde Yahudi İzleri*, s. 35.

ağrıtmamıştır[225]. Öte yandan Sabatay Sevi'nin ortaya çıktığı ortam aynı zamanda Yahudi toplumunun gerileme devresinin de başlangıcı kabul edilir[226]. Bu dönemde Yahudiler, imparatorluk içinde elde ettikleri bazı alanlardaki öncü rollerini Rum ve Ermenilere kaptırmışlardı[227]. Akdeniz ticaret yollarının önem kaybetmesi ve Venedik ticaretinin inişe geçmesi, Yahudi cemaati üzerinde ölümcül bir tesir bırakmıştı. Gittikçe fakirleşen ve elde ettikleri sosyal mevkileri tek tek Rumlarla Ermenilere kaybeden Yahudiler arasında bir mesih beklentisi artmıştı. İşte Sabatay Sevi böylesi bir ortamda Mesihlik iddiası ile ortaya çıktı. Bu hareket Osmanlı idarecileri tarafından mahkum edilmiş ve Sabatay Sevi Osmanlı yetkililerince gözetim altında yaşamak durumunda bırakılmışsa da Yahudi toplumu 19. yüzyılda ortaya çıkacak olan Alliance İsrailit okulları deneyimine kadar kendilerini büyük ölçüde dış dünyaya kapatmışlardır[228].

Bilindiği kadarıyla Osmanlı Devleti'nde Yahudilerle ilk temas Orhan Gazi zamanında yaşanmıştır. 1326 yılında Bursa'yı fetheden Orhan Gazi, burada bulunan Yahudi cemaatine dokunmamış ve onlara Etz Hayim adında bir sinagog inşaatı için izin vermiştir[229].

---

225 Ortaylı; "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet", s. 1000; Olgun; *Osmanlı Son Dönemi Yahudilik ve Hahambaşılık*, s. 23; Ben-Naeh; *Sultanlar Diyarında Yahudiler*, s. 12; Pardo; *Dünden Yarına İzmir Yahudileri*, s. 39-44.

226 Bu dönemde Mesih'in geldiğine inanan ve kıyametin yaklaştığını düşünen pek çok Yahudi işini tasfiye etmiş, borcu olanlar borçlarını ödemeyi reddetmiş, ticari sözleşmeler iptal edilmiş, hasılı bir kaos ortamı yaşanmıştır Bkz. Ben-Naeh; *Sultanlar Diyarında Yahudiler*, s. 341.

227 Şişman; *Suskunluğun Yükü*, s. 38; Jamgoçyan; *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sarraflık Rumlar, Museviler, Frenkler, Ermeniler (1650-1850)*, s. 55; Cohen; *Osmanlılaşmak: Modern Çağda Sefarad Yahudileri ve İmparatorluk Yurttaşlığı*, s. 20.

228 Rodrique; "Osmanlı İmparatorluğu'nda Sefardiler", s.143; Olgun; *Osmanlı Son Dönemi Yahudilik ve Hahambaşılık*, s. 36; Bora; *Hahambaşı Hayim Palaçi (1788-1868) ve İzmir Yahudileri*, s. 23; Meral; *İbrahim Müteferrika Öncesi İstanbul'da Yahudi Matbuatı (1493-1729)*, s. 50. Ayrıca süreç hakkında bkz. Şişman; *Suskunluğun Yükü.*

229 Doğan; *Hahambaşılık Müessesesi*, s. 23; Kenanoğlu; *Osmanlı Millet Sistemi*, s. 131; Gabay; "Osmanlı Fethinden Sonra Başkentteki Cemaatin Tarihi", s. 61; Eroğlu; "16. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Efsanevi Bir Yahudi: Yasef Nasi",

I. Murat zamanında Osmanlılar Edirne'yi alarak Balkanlarda ilerlemeye başladıklarında Edirne hahambaşısı aynı zamanda fethedilen yeni Balkan topraklarındaki Yahudilerin de dinsel lideri olarak belirlenmişti[230].

Osmanlı Devleti'nde ilk Yahudi göçleri 1376 yılında Macaristan'dan, 1394'te de Fransa'dan kovulan Yahudiler vesilesiyle gerçekleşmiştir[231]. Bu arada yeri gelmişken hemen belirtelim ki Osmanlılarda Yahudilik kavramı hayli karışıktır. Birazdan aşağıda da detaylandıracağım üzere "Osmanlı Yahudisi" denilince her ne kadar ilk etapta akla Seferad ve Aşkenaz kökenli Yahudiler gelse de Osmanlı coğrafyasında Araplaşmış (Antakya ve çevresinde), Kürtleşmiş (Malatya, Elazığ civarında) Yahudiler de bulunmakta idi[232]. Bu önemli nüans noktasını da göz önünde bulundurarak esas olarak Osmanlı ülkesindeki Yahudilerin geldikleri yerlere nispeten dört ana gruba ayrıldığını söyleyebiliriz[233].

Osmanlı egemenliği altına giren ilk büyük Yahudi grubu "Romaniotlar" olarak adlandırılmakta idiler[234]. Bunlar Anadolu'nun batısı,

---

s. 721. Öte yandan Barokas bu sinagogun Orhan Gazi'den 600 yıl önce tesis edildiğini yazar. Bkz. Barokas, *Türkiye'de Yahudi Toplumları*, s. 19. Avram Galante de "Hayat Ağacı" anlamına gelen Etz Hayim ismini taşıyan sinagogların Bizans devrinden kaldığını iddia eder. Bora; *Bir Semt Bir Bina: Karataş Hastanesi ve Çevresinde Yahudi İzleri*, s. 14; Shaw; *Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Yahudiler*, s. 41-42.

230 Frayman; "Aşkenazlar", s. 23. Ayrıca Osmanlılar burada kalabalık bir Karai Yahudi cemaati ile de karşılaşmışlardır. Nitekim Edirne aynı zamanda Karailerin en büyük kültürel merkezlerinden biri durumundaydı. Tanınmış; "Osmanlı Hakimiyetinde Karai Cemaati", s. 177.

231 Eryılmaz; *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, s. 73.

232 Schick; "Osmanlılar, Azınlıklar ve Yahudiler", s. 37.

233 Avcı; "Tanzimat Reformları ve Osmanlı Yahudi Toplumu", s. 122.

234 Galanti; *Fatih Sultan Mehmed Zamanında Türkler ve Yahudiler*, s. 10; Kenanoğlu; *Osmanlı Millet Sistemi*, s. 131; Karmi; *Jewish Sites of İstanbul a Guide Book*, s. 24; Ortaylı; "19. Asra Kadar Osmanlı Millet Sistemi ve Bâb-ı Âli", s. 21; Bora; *Bir Semt Bir Bina: Karataş Hastanesi ve Çevresinde Yahudi İzleri*, s. 14; Pardo; *Dünden Yarına İzmir Yahudileri*, s. 10; De Lange; "Konstantinopolis Yahudileri", 163; Aydın; "İstanbul'un Fethinden Önce ve Sonra İstanbul'daki Yahudi Cemaati", s. 7.

İstanbul ve Balkan şehirlerinin bir bölümünde yaşamakta ve Yunan dilini konuşmaktaydılar[235]. İkinci grup ise köken olarak Orta ve Doğu Avrupa'dan gelen "Aşkenazlar"dır[236]. Bu grup 15. yüzyıldan itibaren büyük oranda Osmanlı ülkesine göç etmeye başlamıştır. Fakat Aşkenazlar, 1492'de İspanya ve 1496'da Portekiz'den kovularak Osmanlı ülkesine sığınan[237] "Sefarad" Yahudilerinin yanında küçük bir topluluk teşkil etmekteydiler[238]. Aşkenazlar 19. yüzyıl sonu 20. yüzyıl başı gibi altın çağını yaşayacaktır. Özellikle Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ticaret büyük ölçüde bu cemaatin eline geçecektir. Fux, Adler, Goldenberg, Kauffmann gibi aileler banka müdürleri ya da önemli şirketlerin temsilcisi olarak karşımıza çıkarlar. Yine Almanya ve Avusturya'dan gelen Aşkenazların maddi durumlarının ve kültür seviyelerinin çok yüksek olduğunu, buna karşılık Romanya, Ukrayna, Polonya gibi yerleşkelerden gelenlerin durumlarının ise pek parlak olmadığını hemen belirteyim[239].

İstanbul, İzmir, Edirne, Selanik gibi büyük şehirlerin yanı sıra Anadolu'daki diğer önemli ticaret merkezlerine de yerleştirilen Seferadlar, Anadolu'daki en kalabalık Yahudi cemaatini oluşturmakta ve İspanyolcanın bir versiyonu olan Ladino adındaki kendi yerel dillerini kullanmaktaydılar[240].

Yeri gelmişken Ladino'dan da bir parça bahsetmekte fayda var. Bu dil 15. yüzyıl İspanyolcasına dayanır. Zaman içinde Yahudilerin

---

235 Doğan; *Hahambaşılık Müessesesi*, s. 43; Olgun; *Osmanlı Son Dönemi Yahudilik ve Hahambaşılık*, s. 29; Mills; *Hafızanın Sokakları İstanbul'da Peyzaj, Hoşgörü ve Ulusal Kimlik*, s. 257; Sivrioğlu; "Bizans İmparatorluğu'nda Yahudiler (M.S. 330-1453)", s. 126.

236 Tanınmış; "Osmanlı Hakimiyetinde Karai Cemaati", s. 173; Aydın; "İstanbul'un Fethinden Önce ve Sonra İstanbul'daki Yahudi Cemaati", s. 13.

237 Rodrique; "Osmanlı İmparatorluğu'nda Sefardiler", s. 129; Birnbaum; *Gracia Mendes Bir Seferadın Uzun Yolculuğu*, s. 12.

238 20. Yüzyıla kadar Aşkenaz nüfus Seferad nüfusun yüzde üçünü hiç geçmemişti. Bkz. Frayman; "Aşkenazlar", s. 23.

239 Frayman; "Aşkenazlar", s. 23-24.

240 Olgun; *Osmanlı Son Dönemi Yahudilik ve Hahambaşılık*, s. 30; Aydın; "İstanbul'un Fethinden Önce ve Sonra İstanbul'daki Yahudi Cemaati", s. 18; Ortaylı; "Son Devirde Osmanlı Musevileri", s. 502.

İspanya ile bağlantısı kesildiği için İspanyolcanın gelişim çizgisinin dışında kalınmış, buna karşılık yaşanan göç neticesinde Türkçe, İtalyanca ve Rumca gibi dillerden yeni kelimeler alınmıştır. Bunlara bir iki örnek vermek gerekirse: "fostan" Türkçe fistandan, "çarukas" Türkçe çarıktan, "piron" Rumca piriniden (çatal), presto İtalyanca aynı şekilde yazılan ve hızlı anlamına gelen kelimeden alınmıştır[241]. Seferad göçlerinden sonra Ladino, halk arasındaki en etkin dil haline gelecektir. 16. yüzyıldan itibaren bazı dini eserler İbraniceden Ladino diline çevrilecek ve bu durum cemaatin ruhani liderleri arasında ciddi tartışmalara hatta herim[242] tehdidine kadar gidecektir. Ladino çevirileri savunanlar, İbranicenin sadece ruhaniler arasında hakkıyla biliniyor olmasını gerekçe olarak gösterirken çevirilere karşı olanlar dinsel metinlerin tahrif edilmesini ve çeviri yapanların maddi beklentileri sebebiyle dini konulara maddiyatın karıştırılmasını öne süreceklerdir[243].

Osmanlı ülkesinde yaşayan son büyük Yahudi cemaati ise Osmanlıların Mısır ve el-Cezire'yi ele geçirmeleri ile Osmanlı egemenliğine giren "Mustaribe"lerdir ki bu grup Arapça konuşmakta ve bu nedenle de Araplaşmış manasına gelen "Mustaribe" ifadesi ile anılmaktaydılar[244].

17. yüzyıla kadar Osmanlı İmparatorluğu içindeki en nüfuzlu Yahudi toplumu Romaniotlar'dı[245]. İlk Osmanlı hahambaşıları da bu topluluk içinden seçilmişti. Nitekim ilk hahambaşı Moşe

241 Şarhon; "Judeo-İspanyol Dil ve Kültürü", s. 24.

242 Yahudi inancındaki aforoz.

243 Bu konu hakkında bkz. Meral; *İbrahim Müteferrika Öncesi İstanbul'da Yahudi Matbuatı (1493-1729)*, s. 96-97.

244 Lewis; *İslam Dünyasında Yahudiler*, s. 140-141; Shaw; "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yahudi Milleti", s. 309; Ortaylı; "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet", s. 1000; Fayda; "Zimmî", s. 432; Ben-Naeh; *Sultanlar Diyarında Yahudiler*, s. 7; Shaw; *Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Yahudiler*, s. 2; Gürkaynak; "Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi ve Yahudi Milleti", s. 283; Sivrioğlu; "Bizans İmparatorluğu'nda Yahudiler (M.S. 330-1453)", s. 125.

245 Rodrique; "Osmanlı İmparatorluğu'nda Sefardiler", s. 130; Karmi; *Jewish Sites of İstanbul a Guide Book*, s. 27.

Kapsali[246], ondan sonra gelen Eliyahu Mizrahi[247] ve onun ardılı olan Benyamin HaLevi, bu topluma mensuptu[248]. Ancak İspanya'dan gelen Seferad göç akınları neticesinde Romaniotlarla Seferadlar arasında ciddi kültürel çatışmalar baş gösterdi. Romaniotlar, bu coğrafyanın Bizans zamanından beri yerleşik halkı oldukları için kendi geleneklerini ve konuştukları Rumcayı üstün görüyorlardı. Seferadlar ise tam tersini düşünüyor ve göçmen olmalarına rağmen Seferad kültürünün daha üstün olduğu kanısını taşıyorlardı[249].

Osmanlı idaresindeki ilk hahambaşıların yetki alanları daha ziyade İstanbul ve çevresindeki Romaniot Yahudi cemaatleri ile sınırlıydı. Zira Seferadlar, kendi üzerlerinde olası bir yaptırımı kabullenmiyor ve kendi hahamlarını dinliyorlardı. Sadece aralarında bir uzlaşmazlık olduğunda hahambaşına müracaat ediyor ancak onun verdiği kararı da işlerine gelmediği takdirde uygulamıyorlardı. Benzeri bir durum İzmir'de de söz konusuydu. İzmir'in bilinen ilk hahambaşısı İsak Levi İstanbul kökenlidir. Lakin Selanik'ten İzmir'e göç eden Yahudiler onun yetkisini tanımayarak Selanik'ten getirdikleri Yosef Eskapa'yı hahambaşı olarak kabul etmişlerdi[250]. 17. yüzyıldan itibaren hahambaşılık müessesesinin yerini bir çeşit hahamlar konseyinin aldığı sanılıyor. Bir şehirdeki en saygın hahamlar bir araya gelerek

---

246 Hakkında bkz. Galanti; *Fatih Sultan Mehmed Zamanında İstanbul Yahudileri*, s. 8-10; Tanınmış; "Osmanlı Hakimiyetinde Karai Cemaati", s. 172; Babinger; *Fatih Sultan Mehmed ve Zamanı*, s. 106.

247 Hakkında bkz. Galanti; *Fatih Sultan Mehmed Zamanında İstanbul Yahudileri*, s. 10; Meral; *İbrahim Müteferrika Öncesi İstanbul'da Yahudi Matbuatı (1493-1729)*, s. 85 ve 92; Shaw; *Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Yahudiler*, s. 66.

248 Rodrique; "Osmanlı İmparatorluğu'nda Sefardiler", s. 134-135; Shaw; "Osmanlı Yahudilerinin Altın Çağı", s. 10.

249 Ben-Naeh; *Sultanlar Diyarında Yahudiler*, s. 9; Birnbaum; *Gracia Mendes Bir Seferadın Uzun Yolculuğu*, s. 91; Shaw; *Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Yahudiler*, s. 70.

250 Shaw; "Osmanlı Yahudilerinin Altın Çağı", s. 10; Bora; *İzmir Yahudileri Tarihi 1908-1923*, s. 40; Arslan; "Tarihsel Süreçte İzmir Yahudi Cemaatinin Sosyo-Kültürel ve Ekonomik Durumu", s. 122; Bora; *Bir Semt Bir Bina: Karataş Hastanesi ve Çevresinde Yahudi İzleri*, s. 25.

bazı konuları müzakere ediyor ve ilgili mevzu hakkında nihai kararı veriyordu. Doğal olarak bu uygulamanın etkisi son derece fazlaydı. Hatta bazen şehirlerdeki nüfuzlu hamamlardan biri medeni konularda, bir diğeri ise uygulamalar konusunda uzmanlaşarak kendi aralarında iş bölümüne gidebiliyorlardı[251]. Osmanlılar, tıpkı Ermeni ve Ortodoks Rum cemaatlerinde olduğu gibi Yahudi hahambaşılığını da merkezileştirmeye çalışmışlar fakat bu konuda başarılı olamamışlardır. Zira diaspora toplumu olan Yahudiler, Osmanlı ülkesine göç ettikten sonra başka Yahudi cemaatleri ile kaynaşmak yerine kendi mahallelerini, sinagoglarını, okullarını tesis etmiş ve geldikleri yerlerin ananelerini yaşatma konusunda son derece muhafazakar davranmışladır. Osmanlılar 1835'te İstanbul hahambaşısı Abraham Levi'yi imparatorluk içinde yaşayan tüm Yahudilerin hahambaşısı ilan etmişlerse de uygulamada bu adımdan bir sonuç alınamamıştır. Zaten Osmanlı idarecileri de kadim gelenek çerçevesinde Edirne, Bursa, Bağdat, Saraybosna, Kudüs gibi şehirlerin kendileri için seçtikleri hahambaşılarını aynı tarihlerde tanıyarak aldıkları kararla çelişeceklerdir[252]. Kısacası günümüzde Yahudi cemaati hakkında yorum yapan bazı yazar ya da araştırmacılar genelleme yapmadan önce, Yahudi cemaatinin kendi içindeki bu merkeziyetçilikten uzak durumu göz önüne almalı, ona göre fikir üretmelidir.

Yeri gelmişken hahamlıktan sonra cemaat içindeki en kıdemli mevkilerden biri olan hazzanlardan da kısaca bahsetmekte fayda var. "Hazzan" ismi Seferad Yahudileri arasında kullanılmakta olup Aşkenaz Yahudileri bu makamda bulunan kişiye "Kantor" derlerdi[253]. Hazzanları belki bir ölçüde camilerdeki müezzinlere benzetebiliriz. Hazzanların güzel sesli olması, makam bilgisine hakimiyeti, dini konulardaki vukufiyeti son derece önemliydi. Hatta Ladino'da Türkçedeki bülbül kelimesinden hareketle güzel sesli hazanlara "bilbil" denilirdi[254]. Bazı duaları okumak, Tora denilen

---

251 Ben-Naeh; *Sultanlar Diyarında Yahudiler*, s. 314.
252 Avcı; "Tanzimat Reformları ve Osmanlı Yahudi Toplumu", s. 123.
253 Schild; "Türkiye'deki Yaşamları ve Evren Kültürleriyle Aşkenaz Yahudileri", s. 45; Ennekavi; "Bir Zamanlar Aşkenazlar", s. 26.
254 Şarhon; "Judeo-İspanyol Dil ve Kültürü", s. 25.

kutsal metinleri kutusundan çıkartmak, Hanuka mumlarını yakıp beslemek, ketuba[255] denilen evlilik sözleşmesinin şartlarını okumak ilk akla gelen görevleriydi[256].


TÜRKİYE
HAHAMBAŞILIĞI
Beyoğlu Yemenici sokak. 23
İSTANBUL

הרבנות הראשית
בתורקיה

Medeni Evlenme
Dairesi
Evlenme tarihi
Sicil Defteri No. 1434

מצא אשה מצא טוב

"KETUBA"
DİNİ NİKÂHNAMESİ

כתובה

Büyük ve meskûn deniz kenarında kâin İstanbul nam şehirde saydığımız hilkatı alemin beş bin yediyüz ... senesi ... ayının ... günü, nişanlı ... oğlu ... nişanlısı ... kızı ...
a. Musevi ahkâmi diniyeye uygun olarak bana zevce ol. Ve ben Allahın yardımı ile zevcelerini geçindiren ve giydirdiren bütün yahudiler gibi seni sadakatle geçindireceğim ve hürmet edeceğim. Sana, dinen müstahak olduğun bekâret bedeli ... adet gümüş sike vereceğim.

Bir ketuba örneği

Her ne kadar 15. yüzyılda Romaniot kökenli hahambaşılar arkalarına devletin otoritesini alsalar da Seferadların arasından çok kısa zamanda banker, saray hekimi ya da sarraflıkla uğraşan ve sarayla çok iyi ilişkiler kuran nüfuzlu kişiler çıkacaktır[257]. Dolayısıyla Romaniotlarla kısa bir süre içinde denge sağlanacaktır. 17. yüzyıla

255 Evlilik töreninin hemen sonrasında nikahı kıyan hahamın iki şahit önünde damada imzalatıp geline teslim ettiği bir sözleşmedir. Bu sözleşmede hem kadının kocasına karşı görevleri belirtilir hem de olası bir boşanma durumunda kadının sosyal durumunu güvence altına alan birtakım maddi şartlar yer alırdı. Bkz. Alaluvd; *Yahudilikte Kavram ve Değerler*, s. 222.

256 Ben-Naeh; *Sultanlar Diyarında Yahudiler*, s. 319.

257 Bora; *Bir Semt Bir Bina: Karataş Hastanesi ve Çevresinde Yahudi İzleri*, s. 20.

gelindiğinde artık nüfus dengesi de Romaniotların aleyhine dönmüş vaziyettedir. Zira Romaniot toplumu kendi içinde evlenme kuralını katı bir şekilde uygulamış ve sürgünle gelen diğer Yahudi toplumları ile bağ kurmayı reddetmiştir. Buna karşılık Seferadlar gerek İtalyan gerek Fransız ve gerekse de Aşkenaz Yahudileri ile evlilik bağı ile akrabalık bağı kurmakta bir mahzur görmeyerek hızla büyümüşlerdir. Son olarak Romaniotların yoğun biçimde yaşadığı Bahçekapı ve Samatya gibi semtlerde çıkan yangınlar ve Osmanlıların bu yangınları gerekçe göstererek özellikle Bahçekapı'da yaşayan Yahudileri Hasköy tarafına yerleştirmeleri, Romaniot Yahudilere ağır darbe vurdu. Zira Hasköy, Seferad toplumların ağırlıkta olduğu bir muhitti. Minna Rozen, bu durumu Hasköy Yahudi Mezarlığı'nda[258] yaptığı bir saha araştırması ile açıkça göz önüne serer. İsimlerinden yola çıkarak hangi Yahudi toplumuna ait olduğunu tespit edebildiği mezar taşlarından hareketle bu mezarlığa gömülen Romaniot sayısının 17. yüzyıldan sonra açıkça Seferad kökenli aileler aleyhine azaldığını belirtir[259]. Bununla birlikte 19. yüzyıla gelindiğinde Balat Yahudi mahkemesinde Romaniotlara ait ayrı bir liste tutuluyordu. 20. yüzyılın başlarına kadar Romaniotların etkileri gittikçe azalsa da varlıklarını sürdürdükleri sanılıyor[260]. Zamanla geride sadece Seferad ve Aşkenaz toplumlar kalacaktır. Günümüzde Türk Musevi cemaati içinde baskın olan kültür, Seferad kültürüdür.

Burada halihazırda İstanbul'da varlıklarını devam ettiren Aşkenazlar hakkında da kısa da olsa bilgi vermekte fayda var. Tıpkı Seferad kelimesinin İbranicede İspanya'yı ifade etmesi gibi Aşkenaz kelimesi de Almanya'yı ifade eder[261]. Almanya, Avusturya, Rusya, Polonya, Ukrayna, Romanya, Macaristan gibi bölgelerden gelerek Osmanlı toplumuna entegre olan ve aralarında "Yidiş" adı verilen

---

258 Söz konusu mezarlık 16. yüzyılda Yahudi toplumuna verilmiştir. Bkz. Refik; *Onuncu Asr-ı Hicri'de İstanbul Hayatı*, s. 53.

259 Rozen; *İstanbul Yahudi Cemaati'nin Tarihi*, s. 90.

260 Doğan; *Hahambaşılık Müessesesi*, s. 44.

261 Schild; "Türkiye'deki Yaşamları ve Evren Kültürleriyle Aşkenaz Yahudileri", s. 44; Frayman; "Aşkenazlar", s. 21; Zeren; *İzmir'de Seferad Mimarisi ve Sinagogları*, s. 23.

Ortaçağ Almancası, Slav dilleri, Aramice, Romence ve İbranicenin karışımı bir dil konuşan topluluğa Aşkenazlar denmektedir[262]. Aşkenazlar Osmanlı toplumuna farklı tarihlerde ve farklı seferlerde göç etmişlerdir. İmparatorluğa ilk geldiklerinde hem nüfus hem kültür hem de servet açısından Seferadların gölgesinde kaldıkları biliniyor. Ancak 19. yüzyıldan itibaren sayı olarak olmasa da kültürel ve ekonomik açıdan önemli bir unsur haline geleceklerdir. Bu yüzyıl içinde her ne kadar Seferad cemaatine bağlı olsalar da resmi makamlar nezdinde bir nevi özerklik elde etmeyi başardılar[263]. Halihazırda İstanbul'un Ulus semtinde iki cemaatin yan yana ancak farklı mezar alanları bulunuyor. Ayrıca bilhassa Galata bölgesinde biri hala aktif olan biriyse sanat etkinliklerine tahsis edilen iki sinagogları bulunmakta[264]. Türkiye'ye son büyük Aşkenaz göçü 1917 Bolşevik Devrimi sonrasında gerçekleşmiştir. Devrim sonrasında çıkan iç savaştan kaçan pek çok Aşkenaz Yahudisi, soluğu İstanbul'da alacaktır[265]. Günümüzde Ulus Aşkenaz Mezarlığı'nın alt kısımlarında pek çok Rusça mezar taşı görmek mümkündür. Halihazırda Aşkenaz cemaati birkaç yüz kişiden ibaret olup Türk Yahudi cemaatinin yaklaşık % 2-3'lük bir kesimini teşkil eder[266].

İstanbul'da farklı sinagoga ve mezar alanına sahip bir diğer cemaat de İtalyan Yahudileridir. Yeri gelmişken hemen belirteyim ki Osmanlı ülkesinde çok erken dönemlerden itibaren yabancı devlet tebaası olan Yahudilerin varlığı biliniyor ve bunlara Frenk kelimesiyle bağlantılı olarak "Frankos" deniyordu[267]. Bu Yahudiler, tebaası oldukları ülkenin ekonomik ayrıcalıklarından yani kapitülasyonlardan

262 Schild; "Türkiye'deki Yaşamları ve Evren Kültürleriyle Aşkenaz Yahudileri", s. 45; Frayman; "Aşkenazlar", s. 22; Karmi; *Jewish Sites of İstanbul a Guide Book*, s. 25; Ortaylı; "Osmanlı Yahudileri ve Türk Dili", s. 5; Aydın; "İstanbul'un Fethinden Önce ve Sonra İstanbul'daki Yahudi Cemaati", s. 14; Avcı; "Tanzimat Reformları ve Osmanlı Yahudi Toplumu", s. 124.

263 Doğan; *Hahambaşılık Müessesesi*, s. 45-46.

264 Karmi; *Jewish Sites of İstanbul a Guide Book*, s. 66.

265 Ennekavi; "Bir Zamanlar Aşkenazlar", s. 25.

266 Schild; "Türkiye'deki Yaşamları ve Evren Kültürleriyle Aşkenaz Yahudileri", s. 25.

267 Ben-Naeh; *Sultanlar Diyarında Yahudiler*, s. 63.

da yararlanabiliyorlardı. İşte 19. yüzyıla gelindiğinde Yahudi cemaati arasındaki bir anlaşmazlıktan dolayı bazı Yahudiler siyasi birliğini 1861'de tesis eden İtalya'ya müracaat ederek bir yıl sonra bu devletin himayesi altında yeni bir cemaat oluşturmuşlardır[268]. İtalyan tebaası olanların yanında Avusturya-Macaristan, Alman ve hatta Fransız tebaası olan Yahudilerin de yer aldığı bu cemaat, Seferad ve Aşkenaz topluklarından sonra İstanbul'un üçüncü büyük grubunu teşkil edecektir. Cemaatin sinagogu Şişhane'de mezarı ise Şişli'dedir[269].



Şişli'de İtalyan Yahudi cemaati kabristanı

Yahudi Millet Sisteminin Kurulması ve Yaşadıkları Yerler

Osmanlı Devleti'nin ilk yıllarından itibaren Yahudi toplumuyla ilişkilere tesadüf olunur. Daha önce de belirttiğim gibi Orhan Gazi, Bursa'yı fethettiği zaman burada bir Yahudi cemaati ile karşılaşmış ve bu cemaatin ibadetine tahsis edilmek üzere bir mahalle ve sinagog

268 Doğan; *Hahambaşılık Müessesesi*, s. 50; Aydın; "İstanbul'un Fethinden Önce ve Sonra İstanbul'daki Yahudi Cemaati", s. 21

269 Karmi; *Jewish Sites of İstanbul a Guide Book*, s. 71.

inşasına izin vermiştir. I. Murat Edirne'yi ele geçirdiğinde Edirne hahambaşısını Rumeli'deki Museviler üzerinde yetkili kılmıştır[270]. I. Murat bu hareketi ile ileride Osmanlı Devleti bünyesinde yer alacak olan Yahudi millet sisteminin de adeta temellerini atmıştır.

İstanbul'un fethi öncesinde Yahudilerin yaşam alanları arasında Bahçekapı[271], Galata[272], Kasımpaşa, Hasköy[273], Langa[274], Samatya[275], Kuzguncuk[276] bölgeleri yer alıyordu[277]. Bizans içindeki Yahudi cemaatinin bir kısmı Karai adı verilen ve sadece Tora denilen ilahi metinleri kabul ettikleri için öteki Yahudilerden ayrılan kesimdi[278].

İstanbul'un fethinden sonra kuşatma esnasında gösterdikleri tarafsızlıktan dolayı Musevi cemaatine havralarına sahip olma hakkı

270 Eryılmaz; *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebanın Yönetimi*, s. 36; Bora; *İzmir Yahudileri Tarihi 1908-1923*, s. 9; Pardo; *Dünden Yarına İzmir Yahudileri*, s. 11.

271 Schweigger; *Sultanlar Kentine Yolculuk 1578-1581*, s. 162.

272 Bizans zamanında Yahudiler, Pera bölgesinde Stenu denilen bölgede yaşamaktaydılar. Bkz. Malho; "Tanzimat Öncesinde ve Sonrasında Osmanlı Yahudileri", s. 78.

273 Hovhannesyan; *Payitaht İstanbul'un Tarihçesi*, s. 35.

274 Langa Yahudileri genelde dericilikle uğraşırlardı. Bkz. Güleryüz; "Fetih Öncesi ve Feth-i Hakani Sonrası İstanbul'da Musevi İbadethaneleri", s. 441; Shaw; *Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Yahudiler*, s. 28.

275 Samatya Yahudileri sonradan büyük ölçüde Hasköy'e göç etmişlerdir. Bugün de Hasköy'de Samatyalı anlamına gelen İstimati soyadını taşıyan mezar taşlarına tesadüf etmek mümkündür. Bkz. Güleryüz; "Fetih Öncesi ve Feth-i Hakani Sonrası İstanbul'da Musevi İbadethaneleri", s. 448.

276 Barokas, *Türkiye'de Yahudi Toplumları*, 20; Karmi; *Jewish Sites of İstanbul a Guide Book*, s. 93; Erkan; "Üsküdar'da Gayrimüslim Mezarlıkları ve Mezarlık Tartışmaları", s. 51.

277 Shaw; *Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Yahudiler*, s. 27; Rozen; *İstanbul Yahudi Cemaati'nin Tarihi*, s. 5; Karmi; *Jewish Sites of İstanbul a Guide Book*, s. 28.

278 Brook; *The Jews of Khazaria*, s. 296; Olgun; *Osmanlı Son Dönemi Yahudilik ve Hahambaşılık*, s. 31; Meral; *İbrahim Müteferrika Öncesi İstanbul'da Yahudi Matbuatı (1493-1729)*, s. 98; Karlsson; *Avrupa'nın Üvey Evlatları*, s. 47; Shaw; *Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Yahudiler*, s. 74; Aydın; "İstanbul'un Fethinden Önce ve Sonra İstanbul'daki Yahudi Cemaati", s. 9.

tanınmış, Haham Rabbi Moşe Kapsali'ye de iltifatta bulunulmuştur[279]. Moşe Kapsali'yi şeyhülislamla beraber biat merasimine davet eden Fatih, Yahudi cemaatinden alınacak vergileri de yine ona tevdî etmişti[280].

Hahambaşının göreve başlamadan önce "rav akçesi" adı altında bir peşin parayı hazineye ödemesi beklenirdi[281]. Hahambaşı bu parayı cemaatinden tahsil ederdi. Söz konusu paranın toplanmasının temel nedenleri hem Osmanlıların ehl-i zimmet üzerindeki üstünlüğünü göstermesi hem de Yahudilerin kendi yargı sistemlerine sahip olması sebebiyle devletin mahkemelerden gelecek olası gelir kayıplarının tazminine yönelikti[282]. Nitekim benzeri bir şekilde Ermeni ve Rum patrikleri de hazineye "pişkeş" adı altında bir para ödemekle mükelleftiler.

Ancak şunu belirtmekte fayda var. Yahudi cemaatinde Rum ve Ermeni cemaatinde olduğu üzere en azından belli dönemlerde tüm cemaat üzerinde hakim olan bir hahambaşı 1835 yılına kadar bulunmamaktaydı[283]. Yukarıda adı geçen Moşe Kapsali kuvvetle muhtemeldir ki İstanbul ve çevresinde bulunan bazı Yahudi toplulukları ile devletin organizasyonu sağlamakla mükellefti[284]. Hatta ihtimaldir ki 15. yüzyıldan sonra işler daha karmaşıklaşacaktır. Zira bu ve

279 Doğan; *Hahambaşılık Müessesesi*, s. 28; Eroğlu; "16. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Efsanevi Bir Yahudi: Yasef Nasi", s. 722; Tekindağ; "Osmanlı İdaresinde Patrik ve Patrikhane (I)", s. 54. Bazı kaynaklarda Fatih'in, Moşe Kapsali'ye "Hoca" diye hitap ettiğinden bahsedilir. Galanti; *Fatih Sultan Mehmed Zamanında İstanbul Yahudileri*, s. 8; Gürkaynak; "Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi ve Yahudi Milleti", s. 281; Şişman; *Suskunluğun Yükü*, s. 48; *Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Yahudiler*, s. 66.

280 Kenanoğlu; *Osmanlı Millet Sistemi*, s. 132; Bora; *İzmir Yahudileri Tarihi 1908-1923*, s. 12-13; Haydaroğlu; *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, s. 9.

281 Doğan; *Hahambaşılık Müessesesi*, s. 65; Ben-Naeh; *Sultanlar Diyarında Yahudiler*, s. 161; *Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Yahudiler*, s. 66.

282 Rozen; *İstanbul Yahudi Cemaati'nin Tarihi*, s. 30.

283 Kenanoğlu; *Osmanlı Millet Sistemi*, s. 130; Bora; *Bir Semt Bir Bina: Karataş Hastanesi ve Çevresinde Yahudi İzleri*, s. 25.

284 Shaw; *Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Yahudiler*, s. 67; Kenanoğlu; *Osmanlı Millet Sistemi*, s. 133; Aydın; "İstanbul'un Fethinden Önce ve Sonra İstanbul'daki Yahudi Cemaati", s. 8.

takip eden yüzyıllarda Portekiz, İspanya, Polonya, Macaristan gibi pek çok farklı bölgeden birçok Yahudi topluluğu Osmanlı Devleti'ne gelir. Her ne kadar inanç noktasında bir ortaklık olsa da bu toplulukların gündelik hayatta konuştukları dil, gelenek görenek ve değer anlayışları birbirlerinden farklı olabiliyordu. Osmanlı belgeleri de bu çeşitliliğe işaret eder. Pek çok arşiv belgesinde "Aragon cemaatinden, Cemaat-i Alamandan, Cemaat-i Portakaldan, Cemaat-i Karai'den" gibi ifadelere tesadüf olunur[285]. Bu durum Yahudi toplumunun İstanbul Balat semtindeki sinagoglarında da gözlemlenebilir. Buradaki sinagoglar Ahrida[286], Yanbol ve Selanik gibi isimler taşır ki bu da söz konusu cemaatlerin sırasıyla Ohri, Yanbolu ve Selanik şehirlerinden geldiklerini gösterir[287]. Bu konudaki örnekleri çoğaltmak pekâlâ mümkündür. Niğbolu'dan gelenler Nikopoli, Serez'den gelenler Siroz, Enez'den gelenler İnoz, Catroria'dan gelenler Kasturya[288], Ciana'dan gelenler Çana, İştip'ten gelenler İştipol, Mayorca'dan gelenler Mayor, Calabria'dan gelenler Kalavras sinagoglarını kurmuşlardı[289]. Arşiv belgelerinden hareketle bunlardan bazılarının

285 Kenanoğlu; *Osmanlı Millet Sistemi*, s. 139-140.

286 Ahrida hakkında bkz. Karmi; *Jewish Sites of İstanbul a Guide Book*, s. 51-52. Bu sinagogun belki de en önemli yanı bir gemi pruvası tarzında planlanan tevasıdır. Teva (dua) kürsüsünün bu şekilde planlanmasının nedeni bir rivayete göre Hz. Nuh'un gemisine gönderme yapmak, diğer bir rivayete göre ise II. Bayezid zamanında Yahudileri İspanya'dan taşıyan Osmanlı kadırgalarına duyulan şükranın ifadesidir. Ayrıca Galanti'deki bir kayda göre bu sinagog, tıpkı Yanbol, Karaferya ve Çuhacı sinagogları ile beraber fetih öncesinde Bizans zamanından kalma mabetlerdendir bkz. Galanti; *Fatih Sultan Mehmed Zamanında Türkler ve Yahudiler*, s. 13.

287 Akıncı; *İstanbul'da Balat Semti ve Çevresi Havraları*, s. 42; Refik; *Eski İstanbul*, s. 128; Mansel; *Konstantiniyye Dünyanın Arzuladığı Şehir 1453-1924*, s. 165; Türkoğlu; "Haliç'in İki Yakasındaki Sinagoglar Üzerine Gözlemler" , s. 481.

288 Ne yazık ki cemaat yetersizliğinden dolayı boşaltılan bu sinagog sonradan bir kişiye kiralanmış ve kiracısı oldubittiye getirerek sinagogu bir gece içinde yıktırmıştır bkz. Güleryüz; "Fetih Öncesi ve Feth-i Hakani Sonrası İstanbul'da Musevi İbadethaneleri", s. 445. 2017 yılı itibariyle yapının sadece abidevi giriş kapısı bugüne gelebilmiştir.

289 Shaw; *Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Yahudiler*, s. 103-104; Ben-Naeh; *Sultanlar Diyarında Yahudiler*, s. 87-88; Zeren; *İzmir'de*

mesela Ahrida, Yanbol, Çana gibi sinagogların Bizans zamanından kaldığı anlaşılmaktadır[290]. Öte yandan Yanbol Sinagogu'nda olduğu gibi bazı sinagoglarda cemaatin geldiği şehrin idealize edilmiş çizimlerine de tesadüf etmek mümkündür. Mesela Yanbol Sinagogu'nun tavanında Yanbolu şehri tasvir edilmiştir[291].

İlginç bir anekdot olarak şunu da eklemekte fayda var. Bazı sinagoglar birtakım meslek erbabının uğraştığı meslekle isimlendiriliyordu. Çukacı sinagogu çuhacılardan, Kal de los Kasappes kasaplardan, Kal de kos Köftecis köftecilerden ve Kal de los Hammales hamamlardan isim alan mabedlerdi[292].

Öte yandan Yahudi cemaatleri "Kahal" adı verilen birimlere ayrılmıştı. Kahal cemaat içinde küçük fakat en etkin örgütlenme biçimiydi. Kahallerin merkezinde sinagoglar yer alırdı. En yetkin idareci ise hahamdı. Hahamlar evlenme, cenaze, eğitim, hukuk gibi konularda mutlak otorite konumundaydı. Bet-din denilen din mahkemesinden çıkan kararları uygular, falaka ve hapis cezalarını hayata geçirir hatta gerekli görülen durumlarda "herem" yani aforoz cezası da verebilirdi[293]. Aforoz edilen kişinin çevresi de bundan etkilenirdi. Çocukları sünnet olamaz ve cemaat okullarına gidemezdi. Ayrıca kendisinden alışveriş de yapılmazdı[294].

Sinagoglar hiç şüphe yok ki Yahudi cemaatinin yaşam alanının merkezini teşkil ediyordu. Sinagogların dışarıdan dikkat çekecek derecede güzel bir mimari ile inşa edilmediklerini biliyoruz. İhtimal ki bunda hem Osmanlılardaki gayrimüslimlere yönelik birtakım uygulamalar hem de cemaatin temkinlilik hali rol oynamış olsa gerek. Zira aşırı gösterişli binalar Müslüman halkın ya da şehirde çıkan isyanlarda yeniçerilerin dikkatini çekebilir ve yağmaya maruz

---

Seferad Mimarisi ve Sinagogları, s. 67; Gabay; "Osmanlı Fethinden Sonra Başkentteki Cemaatin Tarihi", s. 61.

290 Akıncı; *İstanbul'da Balat Semti ve Çevresi Havraları*, s. 43.

291 Zack; *Türkiye'nin Tarihi Sinagogları*, s. 50.

292 Shaw; *Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Yahudiler*, s. 105.

293 Shaw; *Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Yahudiler*, s. 95.

294 Shaw; *Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Yahudiler*, s. 95; Bora; *Hahambaşı Hayim Palaçi (1788-1868) ve İzmir Yahudileri*, s. 19.

kalabilirdi. Buna karşılık sinagogların içi ilgili cemaatin kültür ve zenginlik durumunu yansıtır biçimde tefriş edilirdi. Kutsal metinlerin saklandığı Tora dolabı son derece kıymetli, altın ve gümüş bezemeli kumaşlarla kaplanırdı. Yahudi cemaatinin dokumacılık alanındaki ağırlığı göz önüne alındığında bu ürünlerin kıymeti daha da iyi anlaşılabilir.

Sinagogların kapladığı alan çok geniş sayılmazdı. Sinagogun bazı hallerde sadece bir odayı kapladığı da olurdu. Büyük sinagoglar ise 150-200 metrekarelik bir alanı kapsardı. Bu alanın içinde Yahudiliğe ait ilimlerin öğretildiği yeşiva[295], kutsal metinlerin tefsirinin yapıldığı bir midraş, kütüphane, Talmud Toraların saklandığı bir dolap, bazen de bir mahkeme odası ve hatta cemaat hukuku kapsamında suç işleyen kişilerin hapsedildiği hücreler de olurdu. Kadınların en azından erken dönemde sinagogda doğrudan yer alamadıkları, sinagogun hemen yanında yer alan ayrı bir alanda, bir pencere vasıtasıyla ibadeti takip edebildikleri bilinir. Bu mekanlar İzmir'de Şalom (Aydınlılar) sinagogunda olduğu gibi halen mevcuttur[296]. Yahudi geleneğinde kadınların iffetlerini korumaları için erkeklerle aynı alanda yer almamaları gerektiği şeklinde köklü bir inanç vardır[297]. Öte yandan sinagog içinde yapılan bazı şeyler ve takınılan tutumlar saygısızlık olarak addedilirdi. Bunlar arasında sigara içmek, konuşmak ve gülmek, küçük çocukları sinagoga getirmek, ibadete kötü kokan kıyafetlerle gelmek, oturulacak yer konusunda tartışmak sayılabilir[298].

Yahudi cemaatinin eğitiminin temelinde Talmud Tora bulunurdu. Yahudi inancının temel ilkelerinin öğretildiği bu dersler sadece erkek çocuklara mahsustu. Kız çocuklar ise evde ailelerinden ya da eğer varlıklı bir zümreye mensuplarsa özel olarak tutulan hocalardan eğitim görürlerdi. Esasen kız çocuğu pek çok Yahudi açısından problem yaratırdı. Özellikle kızları evlenirken damatlarına verdikleri drohama denilen başlık parası, bilhassa ticaretle uğraşan cemaat

---

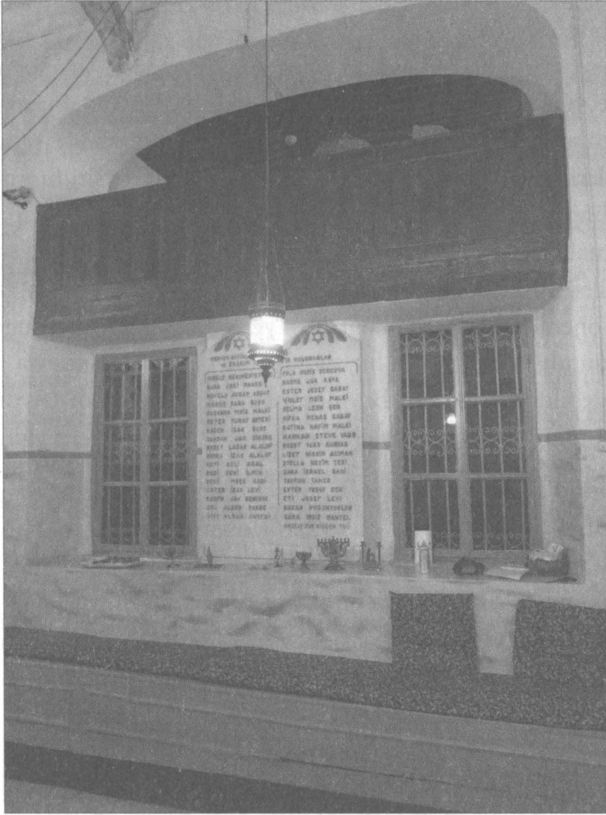
295 Shaw; *Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Yahudiler*, s. 111; Avcı; "Tanzimat Reformları ve Osmanlı Yahudi Toplumu", s. 122.

296 Kaya; "İzmir Sinagogları"

297 Ben-Naeh; *Sultanlar Diyarında Yahudiler*, s. 235.

298 Ben-Naeh; *Sultanlar Diyarında Yahudiler*, s. 239.

mensuplarının canını sıkardı. Zira bu, önemli bir miktarın elden çıkarılması anlamına gelirdi. Yine kız çocukları evlendikleri andan itibaren eşinin ailesinin bir parçası olurdu. Kızların iffeti evlenme sürecine kadar babanın sorumluluğu altındaydı[299].



İzmir'de Şalom (Aydın) Sinagogu kadınlara mahsus bölüm

Erkekler eğer dini bir kariyer yapmak istiyorlarsa Bet-midraş ya da Yeşiva denilen üst düzey okulların yolunu tutarlardı[300]. Selanik, İstanbul, İzmir, Safet gibi şehirlerin yeşivaları başka yerlerdeki muadillerine göre çok daha itibarlıydı. Hatta Selanik 17. yüzyıldan

299 Ben-Naeh; *Sultanlar Diyarında Yahudiler*, s. 367.
300 Ben-Naeh; *Sultanlar Diyarında Yahudiler*, s. 263.

itibaren ekonomik açıdan İstanbul'un gerisine düşse de yeşivaları sayesinde 19. yüzyıla kadar Yahudi cemaati içindeki saygınlığını korumasını bilmiştir[301]. Her ne kadar Selanik'teki Yahudi kültüründen günümüze neredeyse hiçbir şey kalmamış olsa da bir zamanlar bu şehirde 50'den fazla sinagog vardı[302].

Yerel cemaatler genellikle Osmanlı resmi kurumları ile aracısız temasa geçerler ve sorunlarını bildirirlerdi[303]. Selanik, Edirne, İzmir, İstanbul gibi şehirlerde yaşayan Yahudilerin doğrudan vali ya da diğer bazı idari amirlerle yazıştıklarını biliyoruz[304]. Yani bu toplumlar için Osmanlı Devleti'nde doğrudan aracılık yapacak bir lider uzun süre olmamıştı[305].

Bunun dışında Karailer ve Samiriler gibi Yahudi toplulukları da ayrı bir durum arz ediyordu. 8. yüzyılda Ortadoğu'da temelleri atılan Karai mezhebi[306], sadece Tora adı verilen Eski Ahit'i otorite olarak kabul eder[307]. Yahudi kültürünün sözlü kültür üzerinden aktarılan kısmını yani Talmud'u reddeder[308]. Yani antitalmudisttirler. Bu konudaki tutumlarını ise Tevrat'ın şu emrine dayandırırlar: "Size verdiğim buyruklara hiçbir şey eklemeyin, hiçbir şey çıkarmayın. Ama size bildirdiğim Tanrınız Yahve'nin buyruklarına uyun."[309] Bu ayrıntıdan dolayı Rabanik Yahudi ve Karai şeriatları zaman zaman farklılıklar göstermiştir. Mesela Rabanik Yahudiler'de Hamursuz Bayramı yedi gün olduğu halde başlangıç tarihinde olası bir şüpheyi

301 Ben-Naeh; *Sultanlar Diyarında Yahudiler*, s. 268.

302 Zeren; İzmir'de Seferad Mimarisi ve Sinagogları, s. 24; Meral; *İbrahim Müteferrika Öncesi İstanbul'da Yahudi Matbuatı (1493-1729)*, s. 95.

303 Ben-Naeh; *Sultanlar Diyarında Yahudiler*, s. 86.

304 Shmuelevitz; "Millet Sistemi ve Musevi Cemaati", s. 322.

305 Braude; "Millet Sisteminin İlginç Tarihi", s. 246.

306 Brook; *The Jews of Khazaria*, s. 296; Arık; "Karaylar ve Türkiye'deki Karay Cemaati Üzerine", s. 130; Levi; *Bizans'tan Günümüze İstanbul Karaileri*, s. 24.

307 Doğan; *Hahambaşılık Müessesesi*, s. 51; Gürkaynak; "Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi ve Yahudi Milleti", s. 283; Arık; "Karaylar ve Türkiye'deki Karay Cemaati Üzerine", s. 131; Tanınmış; "Osmanlı Hakimiyetinde Karai Cemaati", s. 174.

308 Baer; "İstanbul Yahudilerinin Değiştirilen Dili", s. 57; Levi; *Bizans'tan Günümüze İstanbul Karaileri*, s. 31.

309 Engin; *Yehud ve Nasara*, s. 270; Karlsson; *Avrupa'nın Üvey Evlatları*, s. 47.

izale etmek için bu bayramı sekiz gün kutlarlar. Bir gün ilave ruhanilerin yorumudur. Ancak Karailer Hamursuz Bayramı'nı Kutsal Kitap'ta yazdığı gibi yani yedi gün olarak kutlarlar[310].

Karailerin kökenleri bahsi, ilim aleminde eski zamanlardan beri tartışma konusudur. Ortadoğu'da temelleri atılan bir mezhebin bugün büyük ölçüde Kırım, Litvanya, Polonya ve az da olsa İstanbul'da varlığını devam ettiriyor olmasını açıklamak zor[311]. Bundan dolayı kalabalık bir araştırmacı topluluğu Karailerin kökenini Hazarlar'da arama yoluna gitmiştir. Buna göre Hazar hakanı Bulan Han, 740'da Sakaryalı İsaac Sangari tarafından Karai inancına ikna edilmiş ve bu tarihten itibaren Hazar aristokratları Karai mezhebini benimsemişlerdir. Söz konusu devletin 10. yüzyılda Peçenek ve Slav saldırıları neticesinde yıkılmasıyla da Ukrayna, Kırım, Balkanlar ve Marmara bölgesi civarına dağılmışladır[312].

Bu görüş mensupları iddialarına delil olarak Karai dilinde Arapça, Farsça ve Türkçe pek çok kelimenin olmasını, bu dillerin karılabileceği en uygun mekanın ise Hazarların egemenlik sahası olabileceğini gösterirler. Ayrıca Hazar helvası gibi bazı yemek türlerinin Karai mutfağındaki varlığı ve Hazar kültüründen bahseden bazı Karai şarkıları da bu iddiayı savunanların dayandığı diğer delillerdir. Buna karşılık bazı araştırmacılar Karai kültürünün köklerini Karadeniz'in kuzeyinde bulunan Kuman (Kıpçak) ve Tatar toplumlarında ararlar. Bu görüşe göre söz konusu bölgeye gelen Karai misyonerleri evlilik ya da başka yollarla söz konusu toplumlarla karışmış ve bugünkü Karai toplumunun temellerini teşkil etmişlerdir. Bu görüşü savunanlar da Karailer'in, Hazarların konuştuğu Türk lehçesi olan Ogurca'yı değil, bir diğer Türk lehçesini yani Kıpçakçayı konuşmasını delil olarak gösterirler[313].

---

310 Galanti; *Fatih Sultan Mehmed Zamanında İstanbul Yahudileri*, s. 10-11.

311 Ülkemizde en azından belli bir dönem de olsa Karai cemaatinin İzmir'de de yaşadığını biliyoruz. Bora; *Bir Semt Bir Bina: Karataş Hastanesi ve Çevresinde Yahudi İzleri*, s. 19.

312 Levi; *Bizans'tan Günümüze İstanbul Karaileri*, s. 27-28.

313 Brook; *The Jews of Khazaria*, s. 297-299; Karlsson; *Avrupa'nın Üvey Evlatları*, s. 48; Avcı; "Tanzimat Reformları ve Osmanlı Yahudi Toplumu", s. 124.

Karailerle Yahudiler arasında zamanla derin uçurumlar oluşmuştur. Öyle ki iki cemaat arasında evlilik dahi yapılmasına uzun süre iki kesim de izin vermemiştir. Alman seyyah Hans Dernschwam seyahatnamesinde Karailer hakkında şunları söyler: "Yahudilerin başka bir tarikatları da vardır. Bunlara Karaim denir. Bu tarikata mensup olanlar öteki alelade Yahudilerden ayrılırlar. Bunlar, diğer Yahudilerle bir arada oturmazlar. Kendilerine has ayrı evleri vardır. Diğerleri ile beraber yiyip içmez, kendileri için ayrı hayvan besler, kendi şaraplarını imal ederler. Perhizleri de kendilerine mahsustur. Diğer Yahudiler et yerken, bunlar balık yerler. Bu tarikat mensupları, diğerlerinden kız alıp vermezler."[314] Kaderin garip bir cilvesi olarak günümüzde İstanbul Karaileri yok olma noktasına geldikleri için cenazeleri ancak Rabanik bir haham nezaretinde gömülebiliyor[315]. Karai gençleri de Rabanik Yahudilerle evlenme yoluna gidiyor.

Bununla birlikte bazı dönemlerde iki cemaat arasında ciddi yumuşama emarelerine tesadüf edilen devreler de olmuştur. İlk Osmanlı hahambaşısı olan Moşe Kapsali, Karailere karşı sert bir tutum takınmışsa da ikinci hahambaşı Eliyahu Kapsali tam tersi bir tavra sahipti. Kapsali, Karai kökenli öğrencilere istedikleri takdirde bizzat ders veriyordu. Bunun karşılığında onlara Rabanik Yahudilerin bayramlarına saygılı olmaları ve Rabbanik hahamlara saygıda kusur etmemeleri şartını koşmuştu.[316]

Evliya Çelebi de seyahatnamesinde Karai ve Rabanik Yahudiler arasındaki ayrıma işaret eder. Seyahatnamesinin Kırım'ı anlattığı kısmında Menkub Kalesi ve çevresi hakkında bilgi verirken burada yaşayan Yahudilerin Karai mezhebine mensup olduğunu ve bunların diğer Yahudiler tarafından kendi cemaatlerinin kızılbaşları olarak görüldüklerini dile getirir. Çelebi'nin ifadesi ile "Bunlar Çıfıt dilini bilmezler, Tatarca konuşur ve Tatar kalpağı giyerler."[317]

---

314 Süleymanov; "Günümüz dünyasında Karaîlerin Dağılımı", s. 134.

315 Levi; *Bizans'tan Günümüze İstanbul Karaileri*, s. 92.

316 Aydın; "İstanbul'un Fethinden Önce ve Sonra İstanbul'daki Yahudi Cemaati", s. 11.

317 Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, VII, 2. Kitap, s. 497.

Eski zamanlarda İstanbul'da Eminönü, Hasköy ve Balat gibi semtlerde Karailerin yaşadığı biliniyor[318]. Yine 12. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'u ziyaret eden seyyah Tudelalı Benjamin de Karaköy'de 500 Karai Yahudisi'nin varlığından bahseder[319]. Bazı kaynaklarda da Karaköy semtinin adını Karailerden aldığı kayıtlıdır ki ihtimal bu ifade gerçeği yansıtmamaktadır[320]. Zira Karaköy adının Fatih devri Osmanlı kayıtlarındaki ilk hali "Karye-i Sevda" şeklinde olup bu tamlamadaki "sevda" kelimesi zaten siyah anlamına gelmektedir. Şu halde bölge adındaki "Kara" ibaresi Karailere değil, bir renge işaret eder[321].

Halihazırda İstanbul Hasköy'de Yahudi mezarlığı dışında bir de Karai mezarlığı bulunur ki[322] buradan da anlaşılacağı üzere en azından bir dönem bu iki toplum ne bu dünyada ne de öldükten sonra bir araya gelmemeye özen gösteriyorlardı. Yine Galanti de 1953'te kaleme aldığı bir eserinde bu tarih itibariyle bazı Karailer ve Rabanik Yahudiler birbirlerinin hamursuz ekmeklerini yemediklerinden bahseder[323].

Karailerin Hasköy'de mevcudiyetini bugüne kadar devam ettiren bir sinagoglarının (Karailer bu mabede kenise-kenasa derler) olduğu da malumdur[324]. Osmanlı Devleti Karailerin bu özel durumunu göz

---

318 Levi; *Bizans'tan Günümüze İstanbul Karaileri*, s. 39-40.

319 Bulunur; *Osmanlı Galatası (1453-1600)*, s. 160; Tanınmış; "Osmanlı Hakimiyetinde Karai Cemaati", s. 178; Sivrioğlu; "Bizans İmparatorluğu'nda Yahudiler (M.S. 330-1453)", s. 119.

320 Arık; "Karaylar ve Türkiye'deki Karay Cemaati Üzerine", s. 137; Süleymanov; "Günümüz dünyasında Karaîlerin Dağılımı", s. 134; Tanınmış; "Osmanlı Hakimiyetinde Karai Cemaati", s. 180; İncicyan; *18. Asırda İstanbul*, s. 23.

321 Bulunur; *Osmanlı Galatası (1453-1600)*, s. 165.

322 Hovhannesyan; *Payitaht İstanbul'un Tarihçesi*, s. 35-36; Ovadya; "Karaylar", s. 465. Öte yandan İstanbul'un başka semtlerinde de bugüne ulaşmayan Karai mezarlıkları mevcuttu. Bu semtler arasında Üsküdar, Eğrikapı ve Eyüp ilk akla gelenledir bkz. Arık; "Karaylar ve Türkiye'deki Karay Cemaati Üzerine", s. 139-140.

323 Galanti; *Fatih Sultan Mehmed Zamanında İstanbul Yahudileri*, s. 11; Laqueur; *Hüve'l-Baki İstanbul'da Osmanlı Mezarları ve Mezar Taşları*, s. 42.

324 Karmi; *Jewish Sites of İstanbul a Guide Book*, s. 59; Tanınmış, "Osmanlı Hakimiyetinde Karai Cemaati", s. 195.

önüne alarak Karailere bir cemaat başı seçme izni vermişti[325]. Aynı zamanda bu kişinin resmi işleri yürütmek için bir de mührü bulunuyordu[326]. Mühür sahibi ilk cemaat başı İliya veledi İsak olup mührün veriliş tarihi 1840'tır[327]. Mevcut cemaat başı ölünce Babıâli'ye başvuruluyor ve yeni seçilen cemaat başı için Darphane'de yeni bir mühür basılıyordu[328].



Hasköy Karai mezarlığı

Samiriler de benzeri bir özelliğe sahip Yahudi topluluğuydu. Asuri kökenli oldukları gerekçesiyle dışlanan Samiriler, tıpkı Karailer gibi sadece Tora'yı kabul ediyorlardı[329].

---

325 Doğan; *Hahambaşılık Müessesesi*, s. 30-31. Karailer Osmanlı sınırları içinde İstanbul dışında Kırım, Kahire, Şam, Kudüs ve Girit'te yaşamakta idiler. Ben-Naeh; *Sultanlar Diyarında Yahudiler*, s. 385; Malho; "Tanzimat Öncesinde ve Sonrasında Osmanlı Yahudileri", s. 79; Süleymanov; "Günümüz Dünyasında Karaîlerin Dağılımı", s. 134.

326 Kenanoğlu; *Osmanlı Millet Sistemi*, s. 142; Arık; "Karaylar ve Türkiye'deki Karay Cemaati Üzerine", s. 141

327 Avcı; "Tanzimat Reformları ve Osmanlı Yahudi Toplumu", s. 124.

328 Levi; *Bizans'tan Günümüze İstanbul Karaileri*, s. 154.

329 Aydın; *Yahudilik*, s. 55; Mills; *Hafızanın Sokakları İstanbul'da Peyzaj, Hoşgörü ve Ulusal Kimlik*, s. 258.

Yahudi cemaati, diğer azınlık cemaatleri gibi İstanbul'da belli başlı semtlere yerleştirilmişlerdir ki bu semtlerin en önemlileri Balat[330], Hasköy, Bahçekapı[331] ve Kasımpaşa'dır. Ayrıca Boğaziçi'nde Ortaköy[332] ve Kuzguncuk'ta hatırı sayılır bir cemaatin varlığı biliniyor[333]. Bunun dışında Çengelköy, Üsküdar ve Arnavutköy'de de küçük cemaatler mevcuttu[334].

Osmanlılar zamanında İstanbul'a ilk toplu Yahudi grubu Bahçekapı semtindeki bugünkü Yenicami'nin bulunduğu yerdeki Edirneli Yahudiler semtine yerleştirilmişler fakat söz konusu yerin 17. yüzyılda IV. Mehmet'in annesi Hatice Turhan Sultan tarafından cami arazisi olarak ayrılmasından sonra[335] Hasköy'e gönderilmişlerdir.

---

330 Balat'ın Yahudi cemaati için taşıdığı önem hakkında bkz. Shaw; *Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Yahudiler*, s. 79-80.

331 Ben-Naeh; *Sultanlar Diyarında Yahudiler*, s. 72.

332 Ortaköy'de genellikle varlıklı Yahudiler otururdu. II. Selim'in saltanat devresinde Osmanlı mülkündeki en kudretli Yahudi olan ve Naksos dukalığını elinde bulunduran Yosef Nasi ile eşi Reyna burada yaşıyorlardı. Aynı zamanda Reyna Nasi, cemaat içindeki insanların bilgilenebilmesi için Ortaköy'de bir matbaa kurarak masraflarını finanse etme yoluna gitmişti. Meral; *İbrahim Müteferrika Öncesi İstanbul'da Yahudi Matbuatı (1493-1729)*, s. 45-46.

333 Nitekim İstanbul'da en eski Yahudi mezarları Hasköy ve Kuzguncuk kabristanlarındadır.

334 Ben-Naeh; *Sultanlar Diyarında Yahudiler*, s. 74.

335 Ben-Naeh; *Sultanlar Diyarında Yahudiler*, s. 73. 1660 yılında İstanbul'da Ayazma Kapısı semtinde büyük bir yangın çıkmış ve bu yangın sonunda Unkapanı, Süleymaniye ve Bahçekapı semtleri büyük ölçüde kül olmuştur. Bu yangından kısa bir süre sonra Sadrazam Köprülü Mehmet Paşa, Bahçekapı semtinde olup yangından büyük ölçüde hasar gören Yahudi mahallesini kamulaştırdı. Yahudi cemaatinin önde gelenleri bu kamulaştırmayı önlemek için sadrazama rüşvet teklif etmiş ancak bu istekleri reddedilmiştir. Böylelikle IV. Mehmet'in annesi Hatice Turhan Sultan'ın yaptıracağı camiye arazi açılmış oldu. Bkz. Sakaoğlu; *Bu Mülkün Sultanları*, s. 312. Cami inşa edildikten sonra da en azından bazı Yahudilerin burada yaşamaya devam ettiği biliniyor. 18. yüzyılda kaleme alınan fermanda, Yeni cami yakınında yaşayan Yahudilere eman verilememesi ve cami çevresinden uzaklaştırılması yönünde kati emir vardır. Bkz. Refik; *Onikinci Asr-ı Hicri'de İstanbul Hayatı*, s. 88-89. Ayrıca yine bu konu hakkında bkz. Argıt; *Rabia Gülnuş Emetullah Sultan 1640-1715*, s. 176-177; Şişman; *Suskunluğun Yükü*, s. 60-61.

Hasköy, sonraları İstanbul Yahudilerinin uzunca bir süre en önemli merkezi olacaktır[336].

Yeri gelmişken hemen belirteyim ki Osmanlı hanedanı, inşa ettirecekleri külliyelerin etrafında gayrimüslimlerin varlığına olumsuz yaklaşmış, çevredeki ev ve iş yerlerini çoğu zaman bedelini ödeyerek tahliye ettirmişlerdir. Mesela 17. yüzyıl sonlarında Galata'da eskiden San Fransisko Kilisesi'nin bulunduğu mahale kendi namına cami inşa ettiren Rabia Gülnuş Emetulah Sultan, yapının etrafında yer alan gayrimüslim yerleşkelerinin boşaltılması konusunda önce fetva almış sonrasında da bedelini ödeyerek bu yerleşimleri cami için kurduğu vakıf bünyesine katmıştır. Söz konusu yerlere Müslüman ahalinin yerleşimi teşvik edilerek bir yerde mekan da İslamlaştırılmıştır[337]. Bahçekapı semtinde de benzeri bir durum yaşanmış, Hatice Turhan Sultan kendi adını taşıyan bir külliye inşa ettireceği sırada buradaki Yahudilerin evlerini bedellerini ödeyerek istimlâk ettirmiştir.

Yedikule, Ortaköy ve Kuzguncuk Yahudilerin diğer önemli yerleşim mekanlarıdır[338]. Karai Yahudileri ise Pera, Eminönü ve Hasköy tarafında yoğunlaşmışlardı[339].

Yahudi nüfusun Osmanlı ülkesinde en kalabalık olduğu diğer yerler arasında İzmir[340], Selanik[341], Safed, Kudüs, Bergama,

---

336 Ergin; "İstanbul'un Fethinden Sonra Şehir Nasıl İmar ve İskân Edildi?", s. 2355.

337 Argıt; *Rabia Gülnuş Emetullah Sultan 1640-1715*, s. 177.

338 Öte yandan İstanbul'da yeniçerilerin çıkardığı isyanlardan Müslüman mahalleleri gibi zaman zaman Yahudi mahalleleri de nasibini alıyordu. Nitekim Fatih'in ölümünden sonra İstanbul'da isyan çıkaran Yeniçeriler, Sadrazam Karamanî Mehmet Paşa'yı öldürerek başını bir mızrağa geçirdikleri gibi Yahudi mahallerini de yağmalamışlardı. Bkz. Sakaoğlu; *Bu Mülkün Sultanları*, s. 115.

339 Rozen; *İstanbul Yahudi Cemaati'nin Tarihi*, s. 58; Güleryüz; "Fetih Öncesi ve Feth-i Hakani Sonrası İstanbul'da Musevi İbadethaneleri", s. 443.

340 İzmir'in 17. yüzyıla kadar önemli bir Yahudi yerleşkesi olmadığı biliniyor. İzmir'in kaderi 1566'da Sakız Adası'nın fethi sonrasında değişmiştir. O vakte kadar Batılı devletler Cenevizlilerin kontrolündeki Sakız üzerinden Anadolu ile ticari ilişkilerini kurarken, bu vakitten sonra İzmir, Batı Anadolu'nun en önemli limanı haline gelecektir. Bora; *Bir Semt Bir Bina: Karataş Hastanesi ve Çevresinde Yahudi İzleri*, s. 17.

341 19. yüzyılda Selanik nüfusunun yüzde kırkı Yahudilerden oluşuyordu. Bu nüfusa Sabataycı denilen kesimin de eklenmesiyle nüfusun neredeyse yarısı

Tire[342], Milas, Bodrum, Sakız Adası, Split, Filibe, Sofya, Niğbolu, Saraybosna, Üsküp, Kahire, İskenderiye, Tekirdağ, Bursa, Edirne, İzmir (özellikle Kemeraltı ve Karataş semtleri)[343], Adana, Urfa, Antakya, Gelibolu, Afyon, Manisa gibi bölgeler sayılabilir[344]. Bu yerlere bakıldığında ortak noktanın Osmanlı İmparatorluğu'nda ekonomik açıdan ana arterleri teşkil eden güzergahlar arasında yer aldığı rahatlıkla söylenebilir. Mesela Saraybosna, Manastır ve Üsküp Yahudi cemaatleri, Venedik ile Selanik arasındaki ticari güzergahın birbirine bağlanmasında önemli roller oynuyorlardı. Filibe, Sofya, Selanik, Edirne, İstanbul, İzmir, Tire, Milas gibi cemaatler de Ortadoğu'ya inen ticari güzergâh üzerine konumlanmışlardı[345].

Yahudilerden müteşekkil hale gelmişti. Bu durumdan ötürü Selanik'e "Küçük Yeruşalim" yani "Küçük Kudüs" deniyordu. Öyle ki dünya üzerinde başka hiçbir şehirde bu kadar yoğun bir Yahudi nüfus oranı bulunmuyordu. Bkz. bkz. Doğan; *Hahambaşılık Müessesesi*, s. 55.

342 Tire, İzmir'i nüfus açısından besleyen en önemli merkezlerden biri olacaktır bkz. Bora; İzmir Yahudileri Tarihi 1908-1923, s. 33. Ayrıca Tire Yahudileri hakkında bkz. Sanus; *Tire Yahudileri Resmi Evlilik Kayıtları Defin Kayıtları, Okul Kayıtları.*

343 Zeren; İzmir'de Seferad Mimarisi ve Sinagogları, s. 26. İzmir hiçbir zaman Selanik ve İstanbul gibi Yahudi kültürünü şekillendirebilen bir merkez olamayacaktır. Daha ziyade hinterlandında bulunan Milas, Tire, Aydın, Manisa, Bodrum, Ödemiş, Rodos ve zaman zaman da Selanik'ten beslenen bir merkez durumunda kalacaktır. Cemaatin en önemli dini liderleri bile Kudüs, Safed, İstanbul ve Selanik gibi yerlerden gelip İzmir'e yerleşen simalardır. Bkz. Ben-Naeh; *Sultanlar Diyarında Yahudiler*, s. 82; Arslan; "Tarihsel Süreçte İzmir Yahudi Cemaatinin Sosyo-Kültürel ve Ekonomik Durumu", s.121-122; Bora; *Hahambaşı Hayim Palaçi (1788-1868) ve İzmir Yahudileri*, s. 17. Aynı şekilde İzmir cemaatinin yetiştirdiği önemli isimlerden Avukat Gad Franko Milaslı, Avram Galanti de Bodrumludur. Bugün İzmir-Kokluca'da bulunan Yahudi kabristanı ziyaret olunduğunda Tireli, Milaslı, Ödemişli, Bodrumlu ibareleri taşıyan pek çok mezar taşına tesadüf etmek mümkündür.

344 Doğan; *Hahambaşılık Müessesesi*, s. 54; Eryılmaz; *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, s. 37; Güler; *Türkiye'deki Gayrimüslimler*, s. 151; Olgun; *Osmanlı Son Dönemi Yahudilik ve Hahambaşılık*, s. 34; Ben-Naeh; *Sultanlar Diyarında Yahudiler*, s. 59.

345 Rodrique; "Osmanlı İmparatorluğu'nda Sefardiler", s. 134.

Osmanlı Yahudi cemaati içinde ayrıca önemli merkezler de bulunuyordu. Bunlar etraflarında bulunan küçük cemaatlerden hem besleniyor hem de bu cemaatleri sosyo-ekonomik yönden besliyorlardı. Bu merkezler arasında başkent İstanbul, Balkanlardaki en önemli merkez olan Selanik, Batı Anadolu'daki İzmir ve Filistin'deki Safed ilk akla gelen yerlerdi. Selanik'in çevresinde bulunan Serez, Larissa, İştip, Üsküp, Manastır gibi Yahudi cemaatleri, vergilerini ödeyemedikleri durumlarda ya da payitahta bir maruzatta bulunacaklarında bunu genellikle Selanik üzerinden yaparlardı. Yine buralarda "Yeşiva" denilen din adamı yetiştiren okullar olmadığı ya da yetersiz kaldığı için bu şehirler yetenekli bireylerini Selanik'e gönderir ve oradan gelen din adamlarınca da idare olunurlardı[346].

İstanbul ve Selanik 17. yüzyıla kadar imparatorluğun sosyo-kültürel açıdan rakip iki önemli merkezi olmayı sürdürdüler. Selanik bu dönemde hem dokumacılık sektörünün hem de Tora eğitiminin en önemli merkezi konumundaydı. Ancak bu yüzyıldan sonra fark, İstanbul'un lehine hızla açıldı ve İstanbul uzun bir süre sadece imparatorluk içinde değil dünya üzerinde Yahudiliğin en önemli merkezi olarak kaldı[347]. Öyle ki Osmanlı toprakları dışında yaşayan Yahudi cemaatleri diplomatik ya da ekonomik sıkıntıları söz konusu olduğunda İstanbul'daki dindaşlarından yardım talep ederlerdi. Bazen de İstanbul Yahudileri ama Akdeniz korsanlarının ama Doğu Avrupa Hıristiyanlarının esir aldığı dindaşlarını İstanbul'daki esir pazarından satın alarak azad eder, zaman zaman da ülkelerine geri gönderirlerdi[348].

Yahudiler, bilhassa 1492 yılında İspanya'da Müslüman egemenliğinin son bulması ve Katolik engizisyonunun başlaması ile büyük baskılara maruz kalmış bunun sonucunda zamanın padişahı II. Bayezid'in yardımları ile aradıkları huzurlu ortamı Osmanlı ülkesinde bulmuşlardır. 15. yüzyılın ikinci yarısında Türkiye'ye yerleşmiş ve

346 Yeşivalar hakkında bkz. Ben-Naeh; *Sultanlar Diyarında Yahudiler*, s. 266-269; Shaw; "Osmanlı Yahudilerinin Altın Çağı", s. 10.

347 Ben-Naeh; *Sultanlar Diyarında Yahudiler*, s. 102; Sivrioğlu; "Bizans İmparatorluğu'nda Yahudiler (M.S. 330-1453)", s. 122.

348 Ben-Naeh; *Sultanlar Diyarında Yahudiler*, s. 101.

Edirne hahambaşısı olmuş olan İsak Sarfati, Macaristan ve Almanya'da binbir zorluğa göğüs germekte olan birçok Yahudi'yi bu nedenle Osmanlı İmparatorluğu'na davet etmiştir[349]. O, kaleme aldığı mektubunda kısaca şu satırlara yer vermişti; "Almanya'daki kardeşlerimizin ölümden beter kederler içerisinde olduklarını duydum. Despotik yasalar, zorla vaftiz edilmeler, sürgünler sıradan ve günlük olaylarmış. Doğuya giden bir Hıristiyan gemisinde yakalanan Yahudi'nin denize atılması için yasalar yapmışlar. Heyhat, Almanya'da Rabb'ın kavmine ne kötülükler reva görüyorlar. (...) Kardeşler, ben İsak Sarfati[350], soyum Fransız olsa da Almanya'da doğmuş ve oradaki hocalarımdan eğitim almış olsam bile size derim ki: Osmanlı ülkesi hiçbir şeyin eksik olmadığı bir ülkedir. Eğer isterseniz burası sizin için en hayırlı yer olacaktır. Kutsal topraklara giden yol sizin için buradan geçiyor. Hıristiyanların egemenliği altında yaşamaktansa Müslümanların egemenliğinde yaşamak sizler için daha iyi değil mi? Burada herkes asması ve inciri altında rahatça oturabiliyor. Burada en değerli esvapları giymenize izin var. Şimdi ey İsrail, bütün bunları görüp neden uyuyorsun! Uyan ve bu lanetli toprakları ebediyen terk et!"[351].

---

349 Shaw; "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yahudi Milleti", s. 308; Bora; *İzmir Yahudileri Tarihi 1908-1923*, s. 10; Yurdaydın; "İslam Devletlerinde Müslüman Olmayanların Durumu", s. 106; Pardo; *Dünden Yarına İzmir Yahudileri*, s. 12. Shaw; *Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Yahudiler*, s. 51. Batı'da yaşayan Yahudilere gönderilen tek mektup bu değildir. Samuel Usque'nin mektubu için bkz. Şişman; *Suskunluğun Yükü*, s. 45; Aydın; "İstanbul'un Fethinden Önce ve Sonra İstanbul'daki Yahudi Cemaati", s. 13.

350 Bu ismi taşıyan Edirneli Sarfati ailesinin mezar taşlarına Ulus Seferad kabristanında bugün de rastlamak mümkündür.

351 Babinger; *Fatih Sultan Mehmed ve Zamanı*, s 107; Lewis; İslam Dünyasında Yahudiler, s. 156-157; Shaw; *Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Yahudiler*, s. 50-51; Doğan; *Hahambaşılık Müessesesi*, s. 27; İnalcık; "Fatih Sultan Mehmet Tarafından İstanbul'un Yeniden İnşaası", s. 219. Ayrıca Batılı seyyahlar da Osmanlı İmparatorluğu'nda azınlık unsurların görece rahat bir yaşam sürdüğünün altını çizerler. Tournefort; *Tournefort Seyahatnamesi*, I, s. 97. Yine Osmanlı Yahudilerinin Batıdaki dindaşları için kaleme aldıkları başka mektuplar da vardır ki bu konuda bkz. Zeren; *İzmir'de Seferad Mimarisi ve Sinagogları*, s. 65-66.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Yahudiler, inanç ve göreneklerini gayet sıkı bir şekilde muhafaza etmişlerdir. Bu disiplinin izlerine daha 16. yüzyılın ortalarında rastlanır. Kanuni döneminde Anadolu'yu ziyaret etmiş olan Hans Derschwam, Yahudilerin "Kohen" adı verilen dini büyüklerinin sözünden çıkmadıklarını[352] ve yiyeceklerinin kesimi işine bile büyük bir itina göstererek geleneklerinden zerre kadar taviz vermediklerini ifade eder. Yahudilerin yiyecekleri tavuğu hahamların kestiğini ve bu iş için hahama ayrıca 3 mangır vermekten kaçınmadıklarını da sözlerine ekler[353].

Yeri gelmişken toplumumuzda yerleşmiş olan bir kanaatin de eleştirisini yapmakta fayda var. Osmanlı Yahudilerinin çoğunluğu sanıldığı gibi zengin insanlardan müteşekkil değildi. Hatta eskicilik, lağımcılık, cenaze taşıyıcılığı gibi çoğu tercih edilmeyen meslek onlar tarafından icra edilirdi. Bazı dönemlerde Yahudi cemaati mensupları çok ciddi bir maddi darboğaz içinde kalabiliyorlardı. Mesela 1856'da İzmir'e gelen Ludwig August Frank, 1841'deki İzmir yangınının da etkisiyle şehirdeki Yahudi cemaatinin çok kötü bir durumda olduğundan, Avrupa'daki dindaşlarından maddi yardım talebinde bulunduklarından bahseder. Cemaatin ve cemaate ait kurumların büyük borçları bulunmaktaydı. İzmir'deki hahambaşının evini de ziyaret eden Frank, burada gördüğü manzara karşısında şaşkınlığını gizleyemez. Hahambaşının evinde yırtık pırtık halılar vardı, eşya namına hemen hiçbir şey yoktu. Hahambaşı bir sedire oturmuş misafirleri için de iki sandalye getirtmişti. İkram olarak da sadece su ve taze meyve servis edebilmişti[354].

İstanbul'da ise maddi durumu kötü olan Yahudilerin genellikle yaşadıkları mekan Balat'tı. İstanbul'un alt ve orta kesimine mensup pek çok Yahudi 1948'de İsrail devleti kurulduktan sonra buranın yolunu tutmuştur. İstanbul'un fakir Yahudileri genellikle yahudhane (İspanyolcası kortijo) denilen ve ahşaptan inşa edilen çok katlı yapılarda ikamet ederlerdi. 5-6 katlı bu yapıların her bir katında büyük odalar inşa edilir ve bunlar Yahudi ailelerin kullanımı için

352 Dernschwam; *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, s. 108.

353 Dernschwam; *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, s. 135.

354 Pınar; *İzmir Yazıları*, s. 64-66.

kiralanırdı. Binaların sahipleri genelde Müslüman vakıf sahipleri idi[355] ve buradan elde edilen kiralarla yaptırdıkları birtakım İslami hayır kurumlarının ihtiyaçları temin edilirdi. Yahudi cemaatine mensup olan kişilerin kiraları bazen orada ikamet eden aile tarafından bazen de varlıklı cemaat üyelerinin ön ayak olduğu hayır dernekleri üzerinden ödenirdi. Bu evler gerek sıhhî açından gerekse de yaşam koşulları yönünden çok sağlıklı mekanlar değildi. Gürültü ve mahremiyet ihlali, sıklıkla karşılaşılan durumlardı[356]. Çoğu kez haneler bir perde ile diğerinden ayrılırdı. Bu konutlar salgın hastalıklara da davetiye çıkarırdı. Ahşap olmaları İstanbul'da sıklıkla çıkan ve sert rüzgarın etkisiyle kolayca yayılan yangınlar açısından da bir tehditti. Hatta bazı büyük yangınların bu binalardan çıktığı da bilinir. Bu özelliklerinden dolayı stratejik açıdan önemli görülen mekanlarda yahudhane inşasına müsaade edilmezdi. Eminönü, Bahçekapı gibi semtler Yahudiler açısından önemli ticari mekanlar olmaları hasebiyle içlerinde yahudhane barındırırlardı. Ancak devlet, gerek ekonomik, gerekse de dinsel açıdan (önemli İslami vakıflar, Mısır çarşısı, Yeni cami, vs) stratejik bir konuma haiz olan bu mahaldeki yahudhanelerin zaman zaman yıktırılmasını emrederdi. Ne yazık ki günümüze söz konusu mimari mirastan pek bir şey kalmamıştır. İstanbul'da Hasköy semtinde ve İzmir'de de Kemeraltı ve Karataş semtlerinde tek tük örneklerine rastlamak mümkündür[357].

---

355 Bununla beraber Müslümanların da kiraya verdikleri binalarda bazı kuralara riayet etmeleri gerekirdi. Mesela Ebusuûd Efendi'nin verdiği bir fetvaya göre duvarında ayet yazılı olan bir yapının Yahudilere kiraya verilmesi caiz değildi. Yine Ebusuûd Efendi'nin verdiği başka bir fetvaya göre eğer Yahudilere kiraya verilecek yapının çevresinde Müslümanlar yaşıyorsa ve yapının Müslümanlara kiraya verilmesini talep ediyorlarsa mal sahibi olan kişi ya da vakıf, bu talebi gözetmek durumundaydı. Bkz. Düzdağ; *Şeyhülislam Ebusuûd Efendi Fetvaları*, s. 94.

356 Bora; *İzmir Yahudileri Tarihi 1908-1923*, s. 29; Ben-Naeh; *Sultanlar Diyarında Yahudiler*, s. 51.

357 İzmir'deki yahudhaneler için bkz. Zeren; *İzmir'de Seferad Mimarisi ve Sinagogları*, s. 215-217; Bora; *Bir Semt Bir Bina: Karataş Hastanesi ve Çevresinde Yahudi İzleri*, s. 42. Ayrıca yahudhaneler hakkında bkz. Kaya; "Bir Toplu Konut Örneği Olarak Yahudhaneler: Kortejolar".

Zengin Yahudilerin ise yaşadıkları mekanlar farklıydı. Hatta bunların bir kısmı padişahtan aldıkları bir muafiyet belgesi ile birlikte hem vergilerden af olurlar hem de zımmîlere yasak olan ata binmek, köle edinmek, pahalı elbiseler giymek gibi bazı uygulamalar kendileri için serbest olurdu. Bu gruba mensup Yahudilerin evlerinde diğerlerinin aksine perdeli yüksek yataklar, birtakım süs eşyaları, mekanik saatler, gösterişli tütün kutuları gibi Avrupaî mobilyalara da tesadüf olunurdu[358]. Yine varlıklı Yahudi erkeklerin küpe, yüzük gibi mücevherattan mamul süs eşyaları kullandıkları da bilinir[359].

16. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Yahudi Nüfuzu

Osmanlı tarihinde Haham Moşe Kapsali'nin Yahudi milletine lider olarak seçilmesinden hemen sonra kaynakların belirttiği Yahudilerle ilgili bir diğer önemli olaysa Yavuz Sultan Selim zamanında bir Yahudi'nin Darphane Amirliği vazifesine getirilmesidir[360].

Yahudi cemaatinden özellikle Kanuni Sultan Süleyman ve II. Selim zamanında devletin siyasetine etki edecek olan önemli simalar çıkmıştır. Bu kişilerin çoğu resmi görevlerde bulunmuyorlardı ancak padişah nezdindeki nüfuzlarından istifade ile cemaatlerinin ekonomik ya da hukuki sorunlarını çözüyorlardı. Bunun karşılığında da gerekli durumlarda devlet adına cemaatleri hakkında istihbaratî bilgi vermekten kaçınmadıkları gibi, devletin desteğini arkalarına aldıkları için zaman zaman cemaat üyelerine şiddet dahi uyguladıkları olurdu[361].

16. yüzyılda belki de cemaatin en önemli simaları Donna Grasia Nasi ve yeğeni Yosef Nasi'dir[362]. Aslen Portekizli olan her iki kişi de Portekiz engizisyonundan kaçarak çeşitli maceralardan sonra Osmanlı

358 Ben-Naeh; *Sultanlar Diyarında Yahudiler*, s. 52.

359 Ben-Naeh; *Sultanlar Diyarında Yahudiler*, s. 55.

360 Barsoumian; *İstanbul'un Ermeni Amiralar Sınıfı*, s. 93; Yurdaydın; "İslam Devletlerinde Müslüman Olmayanların Durumu", s. 107. Darphane Amirliği'ni 16. yüzyılda bir dönem Rumlar üslenmişti. Bkz. Schweigger; *Sultanlar Kentine Yolculuk 1578-1581*, s. 160.

361 Ben-Naeh; *Sultanlar Diyarında Yahudiler*, s. 11.

362 Güleryüz; *Toplumsal Yaşamda Türk Yahudileri*, s. 144.

Devleti'ne sığınmışlardır. Donna Grasia Nasi, muhteşem zenginliği ile kısa zamanda İstanbul'un en tanınan simalarından biri olarak bizzat devrin padişahı Kanuni Sultan Süleyman tarafından çeşitli ihsanlara nail olmuştur[363]. Hayatını ve servetinin azımsanamayacak bir bölümünü Avrupa'da eziyet gören Yahudileri kurtarmaya adamış ve bu hususta başarılı olmuştur. Bu uğurda yeğeni Yosef Nasi ile beraber bizzat Kanuni'ye başvurmuşlar ve sonuç olarak İtalya şehirlerinden Ankona'ya ticari ambargo uygulanmasını temin etmeye çalışmışlardır[364]. Donna Grasia Nasi, 1568 yılında muhteşem servetini yeğeni ve damadı Yosef Nasi'ye bırakarak vefat etmiştir[365].

Yosef Nasi ise Osmanlı Yahudileri içinde en meşhur olanlarındandır. Kendisi, aslen Portekizli olan ve eşinden kalan muhteşem serveti güvence altına almak için önce Anvers'e, oradan da Venedik'e giden sonrasında İstanbul'da karar kılan Dona Grassia Nasi'nin hem yeğeni hem de damadıdır[366]. "Sinyora" olarak anılan ve gerek Osmanlı Devlet ricaline dağıttığı hediyeler ve gerekse de Yahudi cemaatine yaptığı hadsiz hesapsız yardımlarla tanınan halası, öldükten sonra tüm mirasını yeğenine bırakmıştı[367].

Yosef Nasi, halasından kalan muhteşem serveti daha da büyüttüğü gibi gerek Kanuni ve II. Selim dönemlerinde devlet siyasetini yönlendiren simalardan olmuştur[368]. Avrupa tarih yazımında da kendinden sıklıkla bahsedilir. Özellikle casusluk faaliyetleri söz konusu olduğunda Nasi'nin ismine çokça tesadüf edilir. Yahudi cemaatinden olmasının da etkisiyle Bologna, Ferrara, Girit, Prag, Livov,

---

363 Doğan; *Hahambaşılık Müessesesi*, s. 37.

364 Eroğlu; "16. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Efsanevi Bir Yahudi: Yasef Nasi", s. 724; Pardo; *Dünden Yarına İzmir Yahudileri*, s. 145; Shaw; "Osmanlı Yahudilerinin Altın Çağı", s. 13.

365 Donna Grasia Nasi hakkında daha fazla bilgi için bkz. Lewis; İslam Dünyasında Yahudiler, s. 157; Eroğlu; *Osmanlı Devleti'nde Yahudiler*, s. 132-136; Doğan; *Hahambaşılık Müessesesi*, s. 39.

366 Shaw; *Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Yahudiler*, s. 138.

367 Shaw; *Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Yahudiler*, s. 137; Rozen; *İstanbul Yahudi Cemaati'nin Tarihi*, s. 207.

368 Rodrique; "Osmanlı İmparatorluğu'nda Sefardiler", s. 138; Mansel; *Konstantiniyye Dünyanın Arzuladığı Şehir 1453-1924*, s. 167.

Lublin, Krakov gibi geniş bir coğrafyayı içeren bölgede kuvvetli bir istihbarat ağı kurduğundan bahsedilir. Hatta İnebahtı Deniz Savaşı öncesinde Venedik tersanesinde çıkan yangın da onun casuslarına mâl edilecek ve bu durum Venedik'te yaşayan Yahudilerin durumunun daha da kötüleşmesine sebep olacaktır[369].

Kanuni Sultan Süleyman 1565 yılında Fransa kralı IX. Charles'e bir mektup göndererek Yosef Nasi'nin Fransa hükümetine verdiği 150.000 duka altını acilen ödemesini istemiştir[370]. Yosef Nasi'nin yıldızı II. Selim'in tahta geçişi ile daha da parlamıştır. İslam devletlerinde gayrimüslimlere yönetim kademesinde görev verildiği nadir rastlanan olaylardandır. Yosef Nasi de bu istisnalardan birini teşkil eder. Kendisine Ege denizindeki Naksos Adası'nın dukalığı payesi verilmiştir[371]. Bunun yanı sıra Nasi, Kıbrıs Adası'nın fethedilmesi yönünde II. Selim'e telkinlerde de bulunmuş fakat Osmanlı donanmasının Kıbrıs'ın fethinden sonra Haçlı donanmasına İnebahtı'da yenilmesi üzerine gözden düşmüştür[372]. Onu meşhur eden en önemli projesi ise Filistin'in kuzeyinde yer alan Tiberya'da bir Yahudi yerleşim merkezi kurma teşebbüsüdür. Yosef Nasi burada bir Yahudi yerleşim merkezi kurmak için hem Kanuni hem de II. Selim'den ferman almış ancak bu proje çeşitli nedenlerden dolayı hayata geçirilememiştir[373].

---

369 Gürkan; *Sultanın Casusları 16. Yüzyılda İstihbarat, Sabotaj ve Rüşvet Ağları*, s. 170.

370 Birnbaum; *Gracia Mendes Bir Seferadın Uzun Yolculuğu*, s. 114; Güleryüz; *Toplumsal Yaşamda Türk Yahudileri*, 147; Gabay; "Osmanlı Fethinden Sonra Başkentteki Cemaatin Tarihi", s. 62.

371 Birnbaum; *Gracia Mendes Bir Seferadın Uzun Yolculuğu*, s. 115; Tournefort; *Tournefort Seyahatnamesi*, I, s. 13; Rozen; *İstanbul Yahudi Cemaati'nin Tarihi*, s. 208; Doğan; *Hahambaşılık Müessesesi*, s. 40; Shaw; "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yahudi Milleti", s. 313. Ayrıca adı geçen ada için bkz. Tournefort; *Tournefort Seyahatnamesi*, I, s. 167; Baer; "17. Yüzyılda Yahudilerin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Nüfuz ve Mevkilerini Yitirmeleri", s. 206.

372 Shaw; "Osmanlı Yahudilerinin Altın Çağı", s. 13; Gürkan; *Sultanın Casusları 16. Yüzyılda İstihbarat, Sabotaj ve Rüşvet Ağları*, s. 109.

373 Nasi'nin büyük ve nitelikli bir kitaplığa sahip olduğunu ayrıca Ortaköy'de bir matbaa kurdurduğunu biliyoruz. Kendisi, Batılı yaşamı yakından takip

Yine Sokullu Mehmet Paşa'nın danışmanlığını yapan Solomon Ben Netan Eşkenazi[374] ile "Kadınlar Saltanatı" devresinde sarayda ve imparatorlukta büyük bir nüfuz elde etmiş olan "kira kadınlar" bu dönem Osmanlı Devleti'ndeki diğer mühim simalardır. Kira kadınlar, genellikle Osmanlı haremi ile dış dünya arasında aracılık yaparlardı. Bilhassa hareme çeşitli kumaşlar, kozmetik ürünleri ve tıbbi malzemeler tedarik ederlerdi. Doğal olarak haremin idarecisi konumundaki valide sultanla ya da sultanın hasekileri ile araları son derece iyi idi. Bu durumu da kullanarak zaman zaman Osmanlı siyasi yaşamında etkin roller oynadıkları bilinir. Bu kadınlardan biri olan Esperenza Malki, yeniçerilere dağıtılan maaşın düşük akçe ile ödenmesine sebep olduğu gerekçesiyle, asker elinde feci şekilde can vermiş ve cesedi paramparça edilmiştir[375]. Yine 17. yüzyıl sonları ve 18. yüzyıl başlarında tam iki kez valide sultanlık makamında bulunan Rabia Gülnuş Emetullah Sultan'ın da haremle dış dünya arasında bir kira kadın vasıtasıyla irtibat kurduğu biliniyor[376].

Solomon ben Natan Aşkenazi ise Sokollu Mehmet Paşa'nın hem doktorluğunu hem danışmanlığını yapıyordu. Lakin tarihe daha ziyade politik nüfuzu ile geçecektir. Batı kaynaklarında tıpkı Yosef Nasi gibi kendisinden sıklıkla bahsedildiği bilinir. Solomon Natan, Sokollu tarafından Venedik'e elçi olarak gönderilmişti. Adı, casusluk faaliyetleri sebebiyle sıklıkla Batı kaynaklarında geçer. Sokollu adına Avrupa'da bir istihbarat ağı kurduğu gibi, Venedik'in

---

ediyor, Ortaköy'deki görkemli konutunda yakın çevresi için müzik ve tiyatro gösterileri tertipletiyordu. Birnbaum; *Gracia Mendes Bir Seferadın Uzun Yolculuğu*, s. 117. Yosef Nasi hakkında daha geniş bilgi için bkz. Nasi; "Osmanlı Sarayında Bir Avrupa Asilzadesi: Yusuf Nasi", s. 337-341; Lewis; *İslam Dünyasında Yahudiler*, s. 158; Eroğlu; *Osmanlı Devleti'nde Yahudiler*, s. 136-149; Sakaoğlu; *Bu Mülkün Sultanları*, s. 172.

374 Salamon Ben Netan Eşkanazi hakkında daha geniş bilgi için bkz. Shaw; *Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Yahudiler*, s. 140; Eroğlu; *Osmanlı Devleti'nde Yahudiler*, s. 150-152; Güleryüz; *Toplumsal Yaşamda Türk Yahudileri*, 150-152; Pardo; *Dünden Yarına İzmir Yahudileri*, s. 145. Ayrıca kira kadınlar hakkında bkz. Kaya; "Osmanlı Sarayında Kira Kadınlar".

375 Rozen; *İstanbul Yahudi Cemaati'nin Tarihi*, s. 204.

376 Argıt; *Rabia Gülnuş Emetullah Sultan 1640-1715*, s. 129.

casusluk faaliyetlerine destek verdiği de oluyordu. Nitekim İstanbul'daki Venedik elçisi Barbaro'nun mektuplarını kaçak yollardan Girit'e göndermesine yardımcı olduğu için Sokollu tarafından hapsedilmişti. Ancak sonradan tekrar affedilecektir[377].

Yahudilerin Faaliyet Gösterdikleri Meslekler

Osmanlı ülkesinde özellikle İstanbul, Selanik, İskenderiye, İzmir[378], Edirne, Şam, Kahire ve Halep gibi önemli ticari merkezlere yerleşen Yahudiler, Osmanlı ticaretinde önemli roller oynamışlardır. Yahudi toplumun büyük ölçüde şehirli olduğunu hemen belirtelim. Van, Diyarbakır ya da Urfa gibi bazı şehirlerdeki nüfus bir tarafa bırakılırsa pek çok yerde Yahudi nüfusunun yüzde 70-80 kadarı şehirde yaşamaktaydı[379].

Yahudi toplumunun aktif olarak yer almadığı esnaf teşkilatı son derece azdı. Nitekim 17. yüzyılda düzenlenen bir listeye göre Yahudiler tam 119 farklı meslekte çalışıyorlardı[380]. Zaten bazı ülkelerin aksine Osmanlı ülkesinde pek çok iş kolu her kesimden uzmana açıktı. Söz gelimi 20. yüzyılda Litvanya'daki Vilna şehrinde belli meslekler belli kesimlerden insanların tekelinde olduğundan arabacılarla Yidiş, öğretmenlerle Lehçe, diş hekimleriyle Almanca ve hizmetçilerle de Litvanya dilinde konuşulurdu. Osmanlı ülkesinde ise zımmî de olsa esnaf, işini görecek kadar Türkçe bilirdi. Bu sebepten farklı mesleklerde farklı kesimlerden insanların etkin olduğu görülür. Misalen 18. yüzyıla gelindiğinde şehirdeki 331 kasabın 215'i Müslüman, 70'i Hıristiyan ve 46'sı Yahudi idi[381]. Aynı şekilde loncaların çoğunun piri Müslüman büyükleri olsa da bu loncalarda gayrimüslimler de varlık gösterebiliyor hatta bazen lonca içinde kendi loncalarını tesis edebiliyorlardı[382].

---

377 Gürkan; *Sultanın Casusları 16. Yüzyılda İstihbarat, Sabotaj ve Rüşvet Ağları*, s. 118.

378 Yahudi cemaatinin İzmir'deki varlığı özellikle 17. yüzyıldan itibaren büyük artış gösterir. Bkz. Gürsoy; *Tarihi Ekonomisi ve İnsanları ile Bizim İzmirimiz*, s. 135.

379 Schick; "Osmanlılar, Azınlıklar ve Yahudiler", s. 38.

380 Ben-Naeh; *Sultanlar Diyarında Yahudiler*, s. 329.

381 Mansel; *Konstantiniyye Dünyanın Arzuladığı Şehir 1453-1924*, s. 162.

382 Ben-Naeh; *Sultanlar Diyarında Yahudiler*, s. 357.

Ticari alanda Yahudilerin en etkin oldukları sahalardan biri dokumacılık sektörüydü. Osmanlı ülkesinde dokumacılık alanında en önemli iki merkez konumundaki Safed ve Selanik'teki kayıtlar, burada faaliyet gösteren dokumacıların neredeyse tamamının Yahudi olduğuna işaret eder. Üçüncü bir merkez konumundaki İstanbul'da da Yahudi dokumacıların etkinliği son derece yoğundu[383]. Hatta İstanbul'da büyük ölçekte dokumacılık yapan Yahudiler olduğu gibi bazı fakir Yahudiler de yahudhane denilen çok haneli ahşap apartmanvarî yapılarda mesleklerini icra ediyorlardı. Dokuma işi için bazen avluyu bazen de hanelerini kullanıyorlar, hanelerini kullandıklarında çıkan gürültü ise doğal olarak binada bulunan diğer komşularını rahatsız ediyordu[384].

Yahudiler bu sektördeki etkinliklerini siyasi alana da taşımışlardır. Zira yeniçerilere ait olan elbiselerin dokunması işini uzun zaman Selanik Yahudileri tekellerinde tutmuşlar ve bu iş için tahsis edilen Ocak Bezirganlığı vazifesi de yine Selanik Yahudilerinin uhdesinde bulunmuştur. Yahudiler bu yolla yeniçerilerle kurdukları ilişkiyi duraklama ve gerileme döneminde daha da geliştirmişler ve bu sayede önemli limanlarda vergi tahsildarlığı yapabilme ve tefecilik gibi işlerin yürütülmesi hakkını elde etmişlerdir[385]. Bu ilişki, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasını müteakiben ters tepmiş ve Ocak'la ilintili olan pek çok Yahudi zengin ya sürgün ya da idam edilmiştir. Öyle ki 19. yüzyıl ortalarında Camondo ailesi ortaya çıkana kadar Yahudi toplumu uzun süre kendi içinden hükümet nezdinde bir hami çıkaramayacaktır. 19. yüzyılın sonlarında cemaat tekrardan yükselişe geçecektir. Bunda Hıristiyan cemaatlerin aksine Yahudilerin

---

383 Lewis; *İslam Dünyasında Yahudiler*, s. 152-153.

384 Ben-Naeh; *Sultanlar Diyarında Yahudiler*, s. 51.

385 Lewis; *İslam Dünyasında Yahudiler*, s. 154. Tevrat'ta sadece Yahudi olanlardan faiz alınması yasaklandığı için Yahudiler farklı inanç mensuplarına faizle para verebiliyorlardı. Bkz. Sivrioğlu; "Bizans İmparatorluğu'nda Yahudiler (M.S. 330-1453)", s. 123. Bununla beraber Yahudilerin tefecilikteki etkisinin çok abartılmaması gerektiği ile ilgili ayrıca bkz. Ben-Naeh; *Sultanlar Diyarında Yahudiler*, s. 336.

Avrupa'da güçlü hamilerinin olmamasının rolü büyüktür[386]. Bu sayede Osmanlı idarecilerinin gözünde daha itimada şayan bir topluluk olarak görüleceklerdir.

İspanya'dan göçen Seferad Yahudileri harp teknolojisi alanında da Osmanlı Devleti'ne olumlu katkılarda bulunmuşlardır. Zira bu grup İspanya'dan kovulmalarından yaklaşık yarım asır sonra Avrupa'nın en büyük gücünü oluşturacak olan ve güçlü donanması nedeniyle "Yenilmez Armada" adıyla adlandırılan, denizcilik bilgisine sahip bir devletin yani İspanya'nın tebaası konumunda idiler. Harp sanatı alanında önde gelen Yahudi ustaları da Osmanlı ülkesine göç edenler arasındaydı. Nitekim 15. yüzyıl sonlarında İstanbul'a gelen bir İspanyol seyyah eserinde şu ifadelere yer vermektedir: "Konstantinopolis'te, Katolik kral Don Ferdinand'ın İspanya'dan sürülmelerini emrettiği kimselerin soyundan gelme pek çok kimse var. Keşke buraya geleceklerine, bunların denizde boğulmalarını Tanrı sağlasaydı. Çünkü pirinçten dökme top ve tüfek mekanizmaları hakkında bildikleri her şeyi düşmanlarımıza öğretmişler."[387] Bu kişilerin birikimi Osmanlı ülkesinde de memnuniyetle karşılanmıştır. Hatta bu konuda II. Bayezid'e atfedilen şöyle de bir söz vardır: "Benim gibi bir rakibin kuvvetlenmesine yol açacak bu kadar çalışkan bir tebaayı kovuyorsa kral Ferdinand, dedikleri kadar akıllı biri olamaz"[388].

Yeri gelmişken hemen belirteyim ki bu durum üzerine kafa yoran Mehmet Ali Kılıçbay, Yahudilerin kovulmasının İspanya'da tesis edilmeye çalışılan merkezi otorite ile yakından ilgisi olduğu kanısındadır. Kılıçbay'a göre farklı diller konuşan ve farklı etnisitilere

386 Kırmızı; *II. Abdülhamid Dönemi (1876-1908) Osmanlı Bürokrasisinde Gayrimüslimler*, s. 93.

387 Lewis; *İslam Dünyasında Yahudiler*, s. 155-156.

388 Shaw; *Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Yahudiler*, s. 53; Doğan; *Hahambaşılık Müessesesi*, s. 33; Mansel; *Konstantiniyye Dünyanın Arzuladığı Şehir 1453-1924*, s. 163; Rodrique; "Osmanlı İmparatorluğu'nda Sefardiler", s. 133; Olgun; *Osmanlı Son Dönemi Yahudilik ve Hahambaşılık*, s. 21; Schick; "Osmanlılar, Azınlıklar ve Yahudiler", s. 37; Malho; "Tanzimat Öncesinde ve Sonrasında Osmanlı Yahudileri", s. 78; Kılıçbay; "1492 Yahudilerin İspanya'dan Kovulmalarına Makro-Tarihsel Bakış", s. 21.

hükmeden İspanya kralları, ulusal birliği "Katolik inancı" üzerinden kurma yoluna gitmişlerdir. Halbuki İspanya, Avrupa'daki en yoğun Yahudi ve Müslüman nüfusa sahip olan ülke konumundaydı. Kendilerine "Reyes Catolicos" yani "Katolik Krallar" diyen İspanya kralları da bu sebepten Yahudileri İspanya'dan kovma yoluna gitmişlerdir. 30 Mart 1492'de Elhamra Sarayı'nda yayınlanan bir emirle İspanya'da yaşayan Yahudilere 31 Temmuz'a kadar İspanya'yı terk etme ya da Hıristiyan inancına geçme seçenekleri arasında bir karara varma emri dayatılacaktır[389]. Sonrasında İspanya topraklarında gerek Yahudi ve gerekse de Müslümanlar açısından zor bir dönem başlar. İspanya'da kalan Yahudi ve Müslümanlar "Morisko" olarak adlandırılacak ve Katolik inancı benimsemeye zorlanacaklardır[390]. Bu amaçla da sıkı bir kontrole tabi tutulurlar. Arap ve Yahudi dillerinin konuşulması, bu kültürlere özgü elbiselerin giyilmesi, kına yakılması, bu kültüre özgü isimlerin çocuklara verilmesi, şarkıların söylenmesi, dinsel günlerde oruç tutulması yasaklanacaktır. Hatta pek çok Katolik, komşuları olan Müslüman kökenli Moriskoları Ramazan ayında yemeğe davet edecek bu ve benzeri davetlere icabet etmeyenler yargılanarak cezalandırılacaklardır.[391]

Osmanlı ülkesindeki kültürel hayatın gelişiminde de Yahudilerin etkilerine rastlanır. Resmi tarih her ne kadar ilk Osmanlı matbaasını İbrahim Müteferrika'ya 1728'de açtırmış olsa da Yahudiler Osmanlı ülkesindeki ilk matbaanın kurucularıdır[392]. Gutenberg'in matbaasından hepi topu 40 sene kadar sonra yani 1493'te Yahudiler,

---

389 Shaw; *Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Yahudiler*, s. 22; Kılıçbay; "1492 Yahudilerin İspanya'dan Kovulmalarına Makro-Tarihsel Bakış", s. 22; Kılıç; *Endülüs Müslümanlarının Sürgünü*, s. 44; Aydın; "İstanbul'un Fethinden Önce ve Sonra İstanbul'daki Yahudi Cemaati", s. 17.

390 Kendi istekleri dışında Katolik inancına geçen Müslümanları ifade etmek için kullanılan bu kelime için bkz. Kılıç; *Endülüs Müslümanlarının Sürgünü*, s. 47-48.

391 Bilgin, "Katolik İktidarında Endülüs Müslümanları'nın Kimlik Mücadelesi: Moriskolar Örrneği", s. 59-60.

392 De Nicolay; *Muhteşem Süleyman'ın İmparatorluğunda*, s. 286; Ortaylı; *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 43. Ayrıca Yahudi matbaaları hakkında bkz. Ben-Naeh; *Sultanlar Diyarında Yahudiler*, s. 102.

Osmanlı mülkündeki ilk matbaayı açarlar[393]. Yahudilerin, Osmanlı ülkesine göç ettikten sadece bir sene sonra matbaa açarak kitap basmaları gerçekten hayret edilecek bir durumdur. İbrahim Müteferrika öncesi Yahudi matbaacılığı üzerine gayet kapsamlı bir çalışmaya imza atan Yasin Meral, bu durumu Yahudilerin Osmanlı Devleti'ne göç etmeden önce de gerek İspanya, gerek Portekiz ve gerek İtalya'da matbaacılıkla uğraşmalarına, baskı için gerekli olan dökülmüş hurufata ve baskı deneyimine fazlasıyla sahip olmalarına bağlar[394].15. yüzyılda İstanbul ve diğer önemli merkezlerde peş peşe Yahudi matbaaları açılmıştı. Devlet, İbrani ve Latin alfabeleri kullanılarak kitap basımına izin vermiştir[395]. 18. yüzyıldan itibaren matbaanın Osmanlı ülkesinde yaygınlaşması esnasında da Yahudi matbaacılardan ziyadesiyle faydalanılmıştır[396]. Bunun dışında matbaa ile bağlantılı olarak ciltçilik ve kitapçılık gibi alanlarda Yahudilerin varlığı biliniyor[397].

Osmanlı ülkesindeki ticari hayatta da Yahudiler bir hayli söz sahibi olmuşlardır. Esasen Anadolu ticaretinde Yahudilerin etkin olması Anadolu Selçukluları zamanından beri süregelen bir gelenekti. Yahudilerin bu alanda ön plana çıkmalarının hiç şüphesiz birtakım nedenleri vardı. Müslümanların ticaretten bir dereceye kadar uzak durmasının yanı sıra Yahudilerin imparatorluğun ticari limanlarına

393 Schick; "Osmanlılar, Azınlıklar ve Yahudiler", s. 34; Arslan; "Tarihsel Süreçte İzmir Yahudi Cemaatinin Sosyo-Kültürel ve Ekonomik Durumu", s. 133. Açılan ilk matbaanın sahipleri David ve Şmuel İbn Nahmias kardeşlerdir. Bastıkları ilk kitap, Yahudi fıkhını konu edinen "Arbaa Turim" adlı eserdir. İkinci olarak basılan eser ise Tevrat'tır. Bkz. Meral; *İbrahim Müteferrika Öncesi İstanbul'da Yahudi Matbuatı (1493-1729)*, s. 27-28 ve 33.

394 Meral; *İbrahim Müteferrika Öncesi İstanbul'da Yahudi Matbuatı (1493-1729)*, s. 61. Ayrıca İzmir'e de matbaa yine Yahudilerin eliyle girmiştir. İstanbul'dan gelen Abraham Gabay 1657 yılında İzmir'deki ilk matbaayı açar. Bkz. Meral; *İbrahim Müteferrika Öncesi İstanbul'da Yahudi Matbuatı (1493-1729)*, s. 49.

395 Barokas; *Türkiye'de Yahudi Toplumları*, s. 6.

396 Lewis; *İslam Dünyasında Yahudiler*, s. 152; Rodrique; "Osmanlı İmparatorluğu'nda Sefardiler", s. 140.

397 Ben-Naeh; *Sultanlar Diyarında Yahudiler*, s. 347.

yerleşmeleri (ve hatta yerleştirilmeleri), Akdeniz'deki başka ülke limanlarıyla aralarında akrabalık ya da kültürel bağların bulunduğu dindaşlarıyla olan irtibatları, dile olan yatkınlıkları hemen bir çırpıda akla gelen etkenlerdir[398].

Yahudilerin ticari alandaki kabiliyetlerinden, Osmanlı Devleti de ziyadesiyle faydalanma yoluna gitmiştir. Bu amaçla sürgün metodu olarak bilinen yöntemi Yahudiler üzerinde sıklıkla kullanmışlardır. Anadolu ve Rumeli'de meskûn olan pek çok Yahudi bu nedenle İstanbul'a sürülmüştür. Pera'da ikamet eden 100 kadar Yahudi ailesi de Haliç'in karşı tarafına Fener ve Balat semtlerine yerleştirilmiş, böylelikle yeni ele geçirilen bu kentteki ticari hayatta daha faal rol oynamaları amaçlanmıştır. Tarihsel süreçte Haliç ve çevresi Yahudi nüfusun her zaman yoğun olduğu bölgeler olagelmiştir. Nitekim bugüne ulaşan 30'dan fazla Yahudi sinagogunun yirmi kadarı Balat, Hasköy, Galata, Bahçekapı gibi Haliç çevresindeki semtlerde yer alır[399].



Balat Ahrida Sinagogu

398 Ben-Naeh; *Sultanlar Diyarında Yahudiler*, s. 337.
399 Türkoğlu; "Haliç'in İki Yakasındaki Sinagoglar Üzerine Gözlemler", s. 479.

16. yüzyılda İstanbul'daki Yahudi nüfusunda büyük bir patlama yaşanmıştır[400]. 1523 yılında Kanuni Sultan Süleyman devrinde fethedilen Rodos Adası'nda ikamet eden pek çok Yahudi İstanbul'a sevk edilmiştir. 1571'deki İnebahtı Deniz Savaşı'ndan sonra Kıbrıs Adası fethedilmiş ve Padişah tarafından ticari açıdan eşsiz bir mevkide olan bu adaya 500 Yahudi ailenin yerleştirilmesi emredilmiştir[401]. Hemen belirteyim ki Yahudilerin göç ettikleri yerler zaman içinde taşıdıkları soyadlarına da yansımıştır. Günümüzde Ulus'taki Musevi kabristanını dahi şöyle bir gezdiğiniz takdirde, yaşanan göç sürecinin izlerini taşıyan isimlere tesadüf etmeniz mümkündür. Girit'in Kandiye şehrinden gelenler Kandiyoti, Makedonya'nın Kesriye'sinden gelenler Kastaryo, Gelibolu'dan gelenler Gallipoliti, Mayorka adasından gelenler Mayorkas gibi soyadları taşırlar. Ayrıca doğrudan şehir ismi olan Toledo, Taranto, Sevilla gibi adlara da tesadüf olunur.

Yahudi ve Arapların 1492 yılında İspanya'dan çıkarılmalarından sonra Anadolu ve Selanik'e yerleşen pek çok Yahudi buralarda ticari hayatın gelişiminde önemli rol oynadıkları gibi İtalya Yahudileri ve 15. yüzyılda Orta Avrupa'dan kovulan Aşkenaz Yahudilerinden bir grubun gelmesiyle ticari hayat olumlu bir seyir izlemiştir. 17. yüzyılda Polonya ve Ukrayna Yahudilerinin Osmanlı ülkesine gelmesi ile Yahudilerin Osmanlı ticaretindeki rolleri üst düzeye çıkmıştır[402]. Özellikle Fatih zamanındaki Osmanlı-Venedik savaşı esnasında Venedik ticareti büyük bir sekteye uğramış, bunun sonunda Venedikli tacirler ancak Osmanlı Yahudilerinin ismini ve imkanlarını kullanarak Osmanlı ülkesi ile ticari faaliyetlerini sürdürebilmişlerdir. Bu faaliyet karşılığı Yahudi tacirler isim hakkı alıyorlardı[403].

İspanya ve diğer Avrupa ülkelerinden göç eden Yahudiler beraberlerinde kendi kültür ve sanatlarını da getirmiş, Osmanlı ülkesinde bunları sergileyerek eğlence hayatında önemli rol oynamışlardır.

---

400 İstanbul'daki Yahudi cemaatinin nüfusu ile ilgili istatistiki bilgiler için bkz. Lewis; *İslam Dünyasında Yahudiler*, s. 142-143.

401 Yurdaydın; "İslam Devletlerinde Müslüman Olmayanların Durumu", s. 108.

402 Mantran; *XVI.-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu*, s. 71.

403 Mantran; *XVI.-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu*, s. 78.

İspanyol Yahudileri göç ederken beraberlerinde tiyatroyu da getirmişlerdi. Büyük kent merkezlerinde tiyatro uzun bir süre Yahudilerin tekelinde kalmıştır. Bunlar, çoğu Çingene olan pek çok oyuncu eğittiler. Sonraları Yahudiler tiyatro alanında Rumlar ve Ermenilerin gölgesinde kalacaklardır[404]. 17. yüzyılda İstanbul'da bulunan oyuncu kollarından en önemli üç tanesi Yahudi kumpanyaları idi ki bunlara Patak kolu, Haşuna kolu ve Samurkaş kolu denmekteydi. Bu topluluklar genellikle Avrupa'da uğradıkları zulüm ve işkenceyi hicvedici oyunlar oynayarak halkı güldürürlerdi. Bazen bir kadının kafasına pis bir işkembe geçirirler, bazen de eşeğe ters bindirilmiş bir Yahudi'nin ölüme götürülüşünü hicvederlerdi. İspanya Yahudileri "moresko" denilen yerel danslarının yanı sıra kılıç ve kama ile yapılan "mattesina" dansını da Osmanlı ülkesine getirerek sevdirmişlerdir. Tüm bu özellikleri ile Yahudiler, Osmanlı ülkesindeki eğlence sektörünün önemli simaları arasında yer almışlar ve bu işi bir meslek haline getirmişlerdir[405].

Musevi tebaa Osmanlı Devleti'ne özellikle tıp alanında önemli hizmetler vermişlerdir. 15. yüzyıl sonlarında ve 16. yüzyıl başlarında İstanbul'daki hekimlerin önemli bir kısmını Yahudiler teşkil ediyordu[406]. Osmanlı ülkesinde ünlenen ilk Yahudi hekim esasen İtalyan kökenli olan Giacomolu Gaeta olup, Fatih Sultan Mehmet'in özel doktoruydu ki bu zat Müslümanlığa geçmiş ve son nefesini Yakup Paşa adıyla vermiştir[407]. Kendisinin çok uzun bir süre kariyerini muhafaza ettiği ve tüm sülalesinin her türlü vergiden muaf tutulduğu

404 Lewis; *İslam Dünyasında Yahudiler*, s. 151. Ayrıca Edmondo de Amicis, Pire limanında bindiği bir gemideki Rum kumpanya oyuncularından bahseder. Bkz. de Amicis; *İstanbul*, s. 4. Özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde Ermeniler arasında unutulmaz tiyatro sanatçıları çıkmıştır. Bunların arasında 1861'de Şark tiyatrosunu kuran Mardiros Minakyan (1839-1913), 1867'de Gedikpaşa Osmanlı tiyatrosunu kuran Güllü Agop (Vartovyan) özel bir yere sahiptir. Bkz. Koçaş; *Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri*, s. 115.

405 Nutku; *IV. Mehmet'in Edirne Şenliği (1675)*, s. 14-16.

406 De Nicolay; *Muhteşem Süleyman'ın İmparatorluğunda*, s. 223.

407 Yahudi Yakup Paşa namıyla da anılan bu zât, Fatih'in ölümünden sorumlu tutulmuş Yeniçeriler tarafından parçalanarak öldürülmüştür. Bkz. Sakaoğlu; *Bu Mülkün Sultanları*, s. 105.

biliniyor[408]. Sonrasında Fatih'in ölümünde rol aldığı gerekçesi ile yeniçeriler tarafından parçalanarak feci şekilde can vermiştir. Paşa, Fatih'e hekimliğin yanı sıra, tercümanlık ve mali danışmanlık gibi konularda da hizmet veriyordu[409].

Onun ölümünden sonra saraydaki Yahudi hekim nüfuzu her geçen gün artmış ve 16. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı sarayında o kadar kalabalıklaşmışlardır ki bu devirde saray erkanına ilişkin tutulan kayıtlarda Müslüman ve Yahudi hekimler ayrı ayrı zikredilmeye başlanmıştır[410]. Öyle ki 17. yüzyıla gelindiğinde sarayda 41 Yahudi hekime karşılık 21 Müslüman hekim bulunuyordu[411]. Çoğu İspanya'dan göç eden bu hekimler İbranice, Yunanca ve Arapça biliyorlar ve bu nedenle de hem sahalarında yazılan bütün eserleri takip edebiliyor hem de mesleklerini en iyi şekilde uygulama imkanına sahip oluyorlardı. 16. yüzyılın başında İstanbul'un en meşhur tabibi Ammon adlı bir Yahudi hekim idi[412]. Yahudi hekimler arasında ihtida ederek İslam'a geçenler de vardı. Bunlar arasında akla ilk gelenler IV. Mehmet'in hekimi Mustafa Hayatîzade Efendi ile hem II. Mustafa hem de III. Ahmet'e hekimlik yapan Nuh Efendi idi[413]. Bazı Yahudi kadınları da ebelik mesleğini icra ederlerdi[414]. Osmanlı tebaası olmayan Yahudi kökenli bazı yabancı hekimlerin de gerekli durumlarda saraya hizmet verdiği biliniyor. Mesela III. Ahmet zamanında, Fransa kralı XIV. Louis'in Osmanlı sarayına elçi olarak gönderdiği Charles de Ferroil'ün hekimi Portekiz Yahudisi Fonseca, mesleğinde

---

408 Galanti; *Fatih Sultan Mehmed Zamanında Türkler ve Yahudiler*, s. 16-17.

409 Rozen; *İstanbul Yahudi Cemaati'nin Tarihi*, s. 200.

410 Lewis; *İslam Dünyasında Yahudiler*, s. 150-151.

411 Rozen; *İstanbul Yahudi Cemaati'nin Tarihi*, s. 206.

412 Dirimtekin; *Ecnebî Seyyahlara Nazaran XVI. Yüzyılda İstanbul*, s. 67; Rozen; *İstanbul Yahudi Cemaati'nin Tarihi*, s. 205.

413 Ben-Naeh; *Sultanlar Diyarında Yahudiler*, s. 334. Sarayla irtibatlı zevatın yanı sıra Osmanlı Devleti'nin desteğini almayı amaçlayan bazı kişilerin de ihtida yolunu seçtiği biliniyor. Mesela Sultan III. Murad zamanında Gürcistan'da kendisine önemli bir paye verilmesini uman bir Gürcü asilzadesi, bunun için İstanbul'a gelerek ihtida etmiş ve sünnet olmuştu. Sonuçta istediğini de almıştı. Bkz. Schweigger; *Sultanlar Kentine Yolculuk 1578-1581*, s. 101-102.

414 Ben-Naeh; *Sultanlar Diyarında Yahudiler*, s. 352.

mahir bir hekim olduğu için bazı durumlarda saray tarafından bilgisine başvuruluyordu[415]. 17. yüzyılda Osmanlı ülkesine seyahat eden Thevenot, sadece sarayın değil halkın da önemli oranda Frenk ya da Yahudi hekimlere itibar ettiğinden bahseder[416].

Yahudiler, Osmanlı ülkesinde tıp alanındaki bu hakimiyetlerini 18. yüzyıldan itibaren yavaş yavaş kaybetmeye başladılar. Bununla beraber son devirlere kadar bu sahadaki etkinliklerini tam olarak yitirmemişlerdi. II. Mahmut zamanında Doktor Uziel devlet hizmetinde yer almış yine bu dönemde Doktor Spitzer ve Doktor İzak Şalom efendiler Tıp Fakültesi'nde öğretim görevlisi olarak hizmet vermişlerdir[417]. Diğer yandan Amiral Eliyas Kohen Paşa da Osmanlı Devleti'ne askeri sahada hizmet veren nadir Osmanlı gayrimüslim tebaası vatandaşlardandır.[418]

Yahudi cemaatine mensup kadınların bilhassa dokuma endüstrisinde faal oldukları biliniyor. Bunun en temel nedeni Yahudi cemaatinin kadınların toplum içinde görünür olmasına müsaade etmemesidir. Dokuma sektörü bir Yahudi kadının kendi evinden de katkıda bulunabileceği bir alandı. Kadınlar ayrıca çarşı-pazarda diğer kadınlara mal satardı. Bohçacılık da yaparlardı. Bu işleri icra ederken yüzlerini ve hatta ellerini de kapayacak şekilde çarşaflanmaları gerekirdi.[419]

Tüm bu sektörler haricinde Yahudi zümrenin faal olarak uğraştığı marangozluk, kalafatçılık, meyhanecilik (ki özellikle Rumlar bu sektörde başı çekmekte olup Ermeni ve Yahudiler ikinci planda idiler) ve simsarlık meslekleri de zikredilebilir[420]. Osmanlı yönetimi ile yabancı tacirler arasında aracılık yapan Yahudiler, gümrük, mal ve tekne vergisi gibi gelirlerin toplanması işini tekellerine almışlardı[421].

415 Argıt; *Rabia Gülnuş Emetullah Sultan 1640-1715*, s. 129.
416 Thevenot; *Thevenot Seyahatnamesi*, s. 75.
417 Ojalvo; *Osmanlı Padişahları ve Musevi Tebaları*; s. 162.
418 Ojalvo; *Osmanlı Padişahları ve Musevi Tebaları*; s. 156.
419 Ben-Naeh; *Sultanlar Diyarında Yahudiler*, s. 361.
420 Mantran; *XVI.-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu*, s. 73.
421 Nitekim III. Murat devrinde (1574-1595) Osmanlı İmparatorluğu'nda gümrük mültezimliği neredeyse tamamen Yahudilerin eline geçmişti. Bkz. Sakaoğlu; *Bu Mülkün Sultanları*, s. 199.

Tüm bu vergileri Osmanlı Devleti adına topluyorlardı. Yine saten, mücevher ve inci gibi değerli süs ve giyim eşyalarının ticareti ile de büyük ölçüde Osmanlı Yahudileri uğraşıyorlardı[422].

Cemaat 18 ve 19. yüzyılda ciddi bir buhran içine girecek hem sosyo-ekonomik hayattan hem de siyasi hayattan büyük ölçüde çekilecektir. Daha önce bu sahalarda elde edilmiş olan mevkiler, hızla gelişmekte olan Rum ve Ermeni aristokrasisi ile orta sınıfına kaptırılacaktır. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması sırasında etkin olan bazı cemaat önderleri de Ocak ile bağları gerekçe gösterilerek ya sürgüne yollanır ya da idam edilir. Öyle ki 19. yüzyıl ortalarına gelindiğinde bankerlik ile iştigal eden Camondo ailesi dışında nüfuzlu bir Yahudi cemaati önderine rastlamak hayli zordur. İşte bu devrede Yahudi cemaatinin hayatına Alliance İsrailit okulları girer[423].

Paris'teki Yahudi cemaatinin 1860'da başlattığı ve Yahudi toplumunun aydınlanmasını hedef alan bu harekete Osmanlı ülkesinde destek veren en önemli aile yine Camondolar'dır[424]. Alliance okullarının amacı, geri kalmış Yahudi toplumlarını modern hayata entegre etmekti. Osmanlı Yahudileri arasında gelişmiş bir ilkokul ve nispeten gelişmekte olan bir rüşdiye ağı varken idadi seviyesindeki okul nerede ise hiç yoktu. Alliance, bu boşluğu doldurmak açısından da önemliydi[425]. Bunu yaparken geleneksel İbranice ve Ladino'nun[426] yerine Fransızcanın konulması esastı[427]. Doğal olarak bu tutum Osmanlı Yahudi cemaatinin içinde egemen olan muhafazakar kanadı

422 Mantran; *XVI.-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu*, s. 74.

423 Pardo; *Dünden Yarına İzmir Yahudileri*, s. 47; Cohen; *Osmanlılaşmak: Modern Çağda Sefarad Yahudileri ve İmparatorluk Yurttaşlığı*, s. 36.

424 Rodrique; "Çok Dilli Bir Cemaatin Oluşumu", s. 18; Barokas; *Türkiye'de Yahudi Toplumları*, s. 23.

425 Ortaylı; "Son Devirde Osmanlı Musevileri", s. 503; Avcı; "Tanzimat Reformları ve Osmanlı Yahudi Toplumu", s. 131.

426 Ladino hakkında bkz. Pardo; *Dünden Yarına İzmir Yahudileri*, s. 25-26.

427 Nitekim 19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyılın başlarından itibaren Yahudi matbuatında Ladino gazetelerden çok Fransızca gazeteler görülür. Avram Galante başta olmak üzere pek çok Türkiye Yahudisi önemli eserlerini bu dilde kaleme alır. Ortaylı; "Osmanlı Yahudileri ve Türk Dili", s. 4.

hayli rahatsız edecektir. Hatta iş, bir dönem Camondo ailesine harim yani aforoz cezasının verilmesi boyutuna kadar gider. Buna rağmen Osmanlı'daki ilk Alliance okulu 1867'de Edirne'de eğitime başlar. Bunu zamanla İstanbul, İzmir gibi yerlerdeki okullar takip eder. 1914 yılına gelindiğinde ise artık Alliance okulu olmayan Yahudi cemaati yok gibidir. Hatta Milas'taki okul örneğinde olduğu gibi bu mekteplerin bazılarında gerek gazeteciliği ve gerekse de hukukçuluğu ile ön plana çıkan Gad Franko misali isimler idareci ve hoca olarak görev yapabiliyorlardı. Alliance okullarının Osmanlı Yahudi cemaatinin üzerindeki etkisi büyük oldu. Bu okullardan yetişenler Fransızcayı ana dilleri gibi konuşmakla kalmıyor, günlük konuşma dili olarak kullanıyorlardı. Fransızcayı konuşamayanları da "basse classe" yani aşağı sınıf olarak görüyorlardı[428]. Hatta bu durumun da etkisiyle Fransızca, Yahudi basınının en etkili dili haline geldi. Yahudi gençleri iş bulma konusunda zorluk yaşamamaya başladılar. Avrupa'nın kültürel ürünleri Yahudi cemaati içinde hızlı bir şekilde rağbet görür oldu. Öte yandan Aşkenaz yani Doğu Avrupa'dan göç eden Yahudiler içinde Alman Yahudileri tarafından "Hilfsverein Des Deutschen Judes" adında benzeri bir kuruluş tesis edilmişse de bu kurumun Alliance kadar etkili olduğu söylenemez[429].

Lakin yaşanan bu sürecin kültürel bir tehdidi de beraberinde getirdiğini hemen belirtelim. Ladino dediğimiz Seferad Yahudilerinin İspanya'dan göç ettikleri sırada beraberlerinde getirdikleri dil, zamanla kullanım dışı kaldı. Sinagogdaki ibadet dilinin İbranice olduğunu biliyoruz[430]. Öte yandan vaazlar söz konusu olduğunda halkın anlaması amaçlandığı için Ladino sıklıkla kullanılırdı[431].

428 Şarhon; "Judeo-İspanyol Dil ve Kültürü", s. 25; Mills; *Hafızanın Sokakları İstanbul'da Peyzaj, Hoşgörü ve Ulusal Kimlik*, s. 251; Baer; "İstanbul Yahudilerinin Değiştirilen Dili", s. 57.

429 Avcı; "Tanzimat Reformları ve Osmanlı Yahudi Toplumu", s. 131-132.

430 Ben-Naeh; *Sultanlar Diyarında Yahudiler*, s. 240.

431 Esasen bu bir zorunluluktu da. Zira vaazlarda genellikle cemaatten bir kısmı maddiyata dayanan bazı şeyler talep edilirdi. Bunların arasında fakir çocuklara yardım edilmesini temin, yoksullar, esir pazarına düşen Yahudilerin kurtarılması, cemaat okulundaki birtakım ihtiyaçlar gibi konular ilk sırada yer alırdı. Ben-Naeh; *Sultanlar Diyarında Yahudiler*, s. 306-307.

Günümüzde Ladino konuşan Yahudi sayısı son derece azalmıştır. Cemaatin gazetesi olan Şalom, yayınlamış olduğu el-Amaneser eki ile bu dili canlı tutmaya çalışmaktadır. Yine gerek Osmanlı'nın son döneminde canlanan Türkçülük ve gerekse de Cumhuriyet'le birlikte tesis edilen ulus-devlet sürecinde de Fransızcanın ana dil haline gelmesi, Yahudi cemaati açısından bir dizi sıkıntıya yol açacaktır. Bunun neticesinde pek çok Yahudi aydını cemaatlerini hızla Türkleşme sürecine yönlendirecek, zaman içinde Türkçe, Yahudi cemaati içindeki başat dil haline gelecektir[432].

432 Rodrique; "Çok Dilli Bir Cemaatin Oluşumu", s. 21; Şarhon; "Judeo-İspanyol Dil ve Kültürü", s. 25.

III

TANZİMAT SONRASI OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA AZINLIKLAR MESELESİ

"TANZİMAT" sözcüğü "nizam verme" anlamına gelen "tanzim" kelimesinin çoğuludur. Halil İnalcık'a göre Tanzimat, "Temel müesseseleri bozulmuş olan Osmanlı İmparatorluğu'nun, yepyeni bir medeniyetle yükselen ve taarruza geçen bir Avrupa'nın ezici üstünlüğü karşısında, yeniden teşkilatlanma teşebbüsünün kat'i safhasıdır."[1] Yine konumuzla ilgili olması sebebiyle İnalcık hocanın Tanzimat'ı "bilâ tefrik-i cins ü mezheb" yani bir eşitlik meselesi olarak tarif ettiğini de hatırlatalım[2].

Bu dönemdeki "tanzim" sözcüğündeki "nizam verme"nin, askeriye sahasından daha öteye giderek hükümet yönetimine yeni bir düzen verme anlamı taşıdığı da bir gerçektir[3].

Mutlak hakimiyetin bir dereceye kadar sınırlanması ve idarenin kontrolü konusunda ilk teşebbüs özelliğini taşıyan "Sened-i İttifak"tan sonra, devletin siyasi yapısında esaslı bir değişiklik meydana getirme arzusunun ilk resmi vesikası "Tanzimat-ı Hayriyye Fermanı"dır. 3 Kasım 1839'da Sultan Abdülmecit adına Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Paşa tarafından Gülhane Kasrı'nda okunan bu ferman, 1789 Fransız İhtilali ile Avrupa'ya yayılan inkılap hareketlerinin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ilk tepkisini temsil etmektedir[4]. Böyle bir durum karşısında siyasi bünyeyi kuvvetlendirme,

---

1 İnalcık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, s. 2.

2 İnalcık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, s. 3.

3 Berkes; *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 187.

4 Türkan; *Osmanlı'da Kripto Hristiyanlar*, s. 13; Bozkurt; "Islahat Fermanı'nın Düşündürdükleri", s. 24; Kılıç; *Tarihten Günümüze İstanbul Ermeni Patrikhanesi*, s. 111.

birlik şuurunu uyandırma veya canlandırma maksadıyla toplumsal düzenin dayandığı prensipleri yeniden gözden geçirme ihtiyacı duyulmuştur. İşte böyle bir siyasi ortamda vatandaş ve devlet arasındaki münasebetler, tüm dikkatlerin üzerinde toplanması gereken en önemli problem haline gelir. Tarihimizde bu duruma en iyi örneklerden birini Tanzimat Fermanı ve sonrasındaki dönem oluşturur[5].

Esasen Sultan Abdülmecit, tahta çıkar çıkmaz babası II. Mahmut zamanında yürütülen yenilik hareketlerine kendi saltanatı döneminde de devam edeceğine dair bir dizi işaret vermişti. Bu konuda Engelhart şu satırları kaleme alır: "... Rical-i devletin tebrikat ve tazimatını kabul ederken, nasihatlerine ittiba ve kendilerine izhar-ı itimad edeceğine dair teminat verdikten başka, inzimam-ı muavenetleriyle bütün evkât ve mesaisini Müslüman ve Hıristiyan bilcümle teb'asının husul-i saadetine hasr edeceğini söyledi. Padişahı tebrik için saraya gelen süferaya hitaben Reis Efendi: 'Zat-ı şevketsemât-ı hazret-i padişahi, pederlerinden ulvî bir miras olarak kendilerine intikal eden emr-i ıslahata devam etmek emelindedirler' dedi ve bu surette zat-ı şahanenin vükelâya hitaben vakî olan beyanâtını teyid etti."[6]

Tanzimat Fermanı'nın okunuşu esnasında padişah ve bütün saray erkânı, alimler, sivil ve askeri bütün memurlar, imparatorluğun çeşitli bürolarında görev alan zevât, yabancı devletlerin elçileri, şeyhler, hatipler ve imamların yanı sıra dört milletin lideri yani Rum, Ermeni Katolik, Gregoryen Ermeni ruhani liderleri ve Yahudi hahambaşısı da hazır bulunmuşlardır[7]. Bu ana dair malumatı yine Engelhart'dan dinleyelim: "1839 senesi Teşrin-i sanîsinin üçünde eski saray dahilindeki Gülhane Köşkü'nde[8] Sultan Abdülmecit hazır bulunduğu ve etrafında büyük zabitân, vükelâ, kıyafet-i kadimeleriyle ulemâ, cemaat-i gayrimüslime heyet-i mebusası, hassa askeri,

5 Abadan; "Osmanlı İmparatorluğu'nda Anayasa Sistemine Geçiş Hareketleri", s. 3.

6 Engelhart; *Türkiye ve Tanzimat (1826-1882)*, İstanbul 1328, s. 38.

7 Ubucini; *Türkiye 1850*, s. 44.

8 Bu köşkün bulunduğu mevkiin bugünkü Gülhane Parkı ile bir ilgisi yoktur. Mevkii hakkında bkz. Altıntaş; "Osmanlı Geleneğinde Gülhâne ve Gülhâne Günü", s. 29.

heyet-i süferâ safbeste oldukları halde büyük bir resm-i mahsus icra olundu. İlk ıslahat programını teşkil eden akvâm-ı Osmaniye'ye bahş olunan hukuk-ı hürriyet ve teminatı muhtevî bir berat-ı hükm vukutunu haiz olan ve Gülhane Köşkü'ne izafetle Gülhane Hatt-ı Hümayûn'u tesmiye edilen Hatt-ı Şerif kıraat edildi."[9]

Tanzimat Devri'nin padişahı Abdülmecit, tahta çıktığında henüz on altı yaşındaydı. Kendisine babası II. Mahmut döneminden iki önemli problem miras kalmıştı. Bunlardan ilki siyasi bir mesele olup Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın isyanı sorunuydu. Diğeri ise Osmanlı Devleti'ne yeni bir düzen vermek için hazırlanmakta olan "Tanzimat Fermanı" idi[10].

BATILI DEVLETLERİN OSMANLI DEVLETİ'NDEKİ AZINLIKLARI HİMAYE POLİTİKASI

Tanzimat Fermanı'nın ilanındaki en önemli etken, siyasi gelişmelerin takip ettiği seyir olsa gerek. Zira 1789 Fransız İhtilali'nden sonra imparatorlukların dağılma sürecine girmesi ve milliyetçilik ilkesinin ön plana çıkması ile birlikte Fransa, İngiltere ve Rusya'nın Osmanlı Devleti'ndeki gayrimüslim tebaayı kendi menfaatleri yönünde hareketlendirdikleri görülür. Osmanlı İmparatorluğu gerek iç ve gerekse dış sebeplerden dolayı güçsüzleştikçe, yabancı devletlerin iç işlerine müdahalesi aynı oranda artıyordu[11].

Osmanlı ülkesindeki Katolikler genellikle İtalya ve Avusturya; Protestanlar İngiltere, Almanya ve Amerika Birleşik Devletleri; Ortodokslar da Rusya tarafından himaye ediliyorlardı[12]. Rusya, İstanbul ve Boğazlar ile Doğu Anadolu'yu ele geçirmek için Ortodoks ve Gregoryen

9 Engelhart; *Türkiye ve Tanzimat (1826-1882)*, s. 39.

10 Enver Ziya Karal; *Osmanlı Tarihi (Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri)*, V, s. 173.

11 Eyyupoğlu; "Tanzimat'tan Birinci Dünya Savaşına Kadar Osmanlı Devleti'nde Azınlık Problemi", s. 249.

12 Sarıyıldız; "Osmanlı Devleti'nde Protestan Ermeni Milleti ve Kilisesinin Tanınması", s. 249; Somel; "Osmanlı Reform Çağında Osmanlılık Düşüncesi (1839-1913)", s. 91.

Hıristiyanlar üzerine dikkatini yoğunlaştırmıştı. İngiltere; Ortadoğu, Mısır, Arabistan ve Irak'taki etkisini koruyup, yaymada İmparatorluk içinde yaşayan az sayıdaki Protestan tebaanın çıkarlarını gerekçe gösteriyor, Fransa ise Çukurova, Lübnan ve Suriye'deki beklentileri için Katolikleri öne sürüyordu. Büyük devletlerin bu şekilde bazı azınlıkları himaye etmeleri, onlara azınlıkların haklarını koruma bahanesiyle Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışma fırsatı da veriyordu[13].

Batılı devletler, Osmanlı ülkesinde yaşayan gayrimüslimler yoluyla bu devletin iç işlerine müdahale ederken, milliyetçiliğin geçerli olduğu bir çağda zaten hassas dengeler üzerinde duran Osmanlı Millet Sistemi'nin de bir yerde sonu gelmiştir. Misyonerlik faaliyetlerinin iyi bir siyasi propaganda malzemesi olduğunu fark eden Batılı güçler, Osmanlı ülkesindeki bu faaliyetlerini özellikle 19. yüzyılda büyük ölçüde artırmışlardır. Bu faaliyetlerde başı çeken ülkeler ise Amerika, Almanya, Fransa ve İngiltere'dir. Protestan ve Katolik mezheplere mensup bu devletler misyonerlik faaliyetleri sırasında Müslümanlar, Rumlar ve Yahudiler[14] üzerinde pek de başarılı olamamışlardır[15]. Bu durumun pek tabii ki farklı nedenleri var. Mesela İslam şeriatına göre Müslümanlıktan dönene ölüm cezası verilmesi, dahası Osmanlı topraklarında Müslümanların millet-i hakime durumunda olması, Yahudiliğin toplumsal yapıyla iç içe olması ve toplumdan dışlanmanın beraberinde çok ağır sosyo-ekonomik sonuçlar getirmesi; Ortodoks cemaatinin Rusya nezdinde güçlü bir hami bulması ve yüzyıllardan beri köklü, sistemli bir yapılanma içinde olması önemli etkenlerdir.

Ancak Ermenilerin durumu farklılık arz ediyordu. Bu cemaat içinde gerek siyasi ve gerekse kültürel bir kopukluk durumu söz konusuydu. Hatta daha önceki satırlarda bahsettiğim üzere dinsel merkez konusunda dahi bir uzlaşmazlık vardı. Bunun dışında coğrafi olarak

---

13 Akgönül; *Azınlık Türk Bağlamında Azınlık Kavramına Çarpraz Bakışlar*, s. 116.

14 Yahudi cemaatinin çocuklarını Protestan okullarına göndermeme konusunda dahi titiz davrandıkları bilinir. Hatta bunun için Hasköy Yahudileri, Mefits Adat ve Askala adlı bir okul tesis etmişlerdi. Barokas; *Türkiye'de Yahudi Toplumları*, s. 24.

15 Özil; *Anadolu Rumları*, s. 80.

çok farklı bölgelere dağılmış olmaları, eğitim faaliyetlerinin nerede ise hiç mesabesinde olması da diğer önemli sorunlar durumundaydı. Pek çok kaynak 19. yüzyılda Amerikalı misyonerler devreye girene kadar Ermeniler arasında ağırlıklı olarak Türkçe ve Kürtçenin konuşulduğu konusunda hemfikirdir[16]. Amerikalı misyonerlerin gerek İstanbul ve gerekse de Anadolu'da açmış olduğu okullar, Ermenicenin yeniden canlanmasına sebebiyet verecektir. Bu okullarda ayrıca İngilizce, Yunanca, Latince, Fransızca gibi dillerin eğitimi de veriliyordu. Bilhassa ticaretle uğraşan aileler çocuklarını bu okullara gönderiyorlardı. Ermenicenin yeniden revaç bulması Ermeni tarihine, kültürüne, folkloruna olan ilginin artmasına ve bu durum da zaman içinde Ermeni milliyetçiliğinin şekillenmesine yol açacaktır.

Bu durumun bir diğer yansıması da Gregoryen Ermeni cemaatinin eğitim sistemini geliştirme ihtiyacı hissetmesidir. Özellikle Galata'daki Getronagan Lisesi'nin, yetenekli ve zeki Ermeni gençlerinin öncelikli olarak misyonerlik amacı da güden bu okullara gitmesini önlemek için açıldığı malumdur. Cemaatin açtığı bu tarz vitrin okullarda dönemin en etkin eğitmenleri ders veriyordu. Hatta bu eğitmenlerden bazıları ilerleyen yıllarda Ermeni cemaatinde patriklik mevkiine kadar yükseleceklerdir.

Özellikle 1668 yılından itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nun doğu vilayetleri üzerinde çalışmalarını arttıran Katolik papazların etkisiyle ilk olarak 1702 yılında bir kısım Ermeni, Katolik inancını kabul etmiştir. 1830 yılında ise devrin padişahı II. Mahmut, Fransa'nın da baskısıyla Ermeni Katoliklerini resmen bir cemaat olarak tanımış ve böylelikle hem Batılı bir devletin Osmanlı içişlerine müdahalesinin yolu açılmış hem de Osmanlı millet sisteminde önemli bir çatlak meydana gelmiştir. Bununla beraber II. Mahmut'un Ermeni cemaati arasında Katoliklikten Gregoryenliğe ya da tam tersi yönde din değiştirmelere sıcak bakmadığı hatta zaman zaman bunu yasaklayan fermanlar da kaleme aldığı biliniyor[17].

16 Dalyan; *XIX. Yüzyılda Gelenekten Batı Kültürüne Geçişte Ermeni Yaşamı*, s. 38.

17 Sultan'ın Mısır ve Şam valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'ya bu tür mezhep değiştirmeleri engellemesi konusunda gönderdiği ferman hakkında bkz. Refik; *Onüçüncü Asr-ı Hicri'de İstanbul Hayatı*, s. 31-32.

Türkiye Ermenileri üzerinde Protestanlık propagandası da etkili olmuş ve gerek Amerikalı misyonerlerin 1828 yılından itibaren yaptıkları çalışmaların ve gerekse de İngiltere'nin baskıları sonucu Osmanlı Devleti 1850 yılında çıkarılan bir fermanla Ermeni Protestan Milletini de tanımak durumunda kalmıştır[18]. 1900 yılına gelindiğinde ise bazı kaynaklarda imparatorluk içinde çoğunluğunu Ermenilerin oluşturduğu, 45 bin kadar kayıtlı Protestan'ın varlığından bahsedilir[19].

Bu gelişmeleri göz önüne alarak baktığımızda Osmanlı yönetiminin 19. yüzyıldan itibaren gayrimüslimler gerekçe gösterilerek ağır baskı ve dayatmalara maruz kaldığı söylenebilir. Devlet bu nedenle, gayrimüslimlerle ilgili statüde önemli değişiklikler yapma yoluna gitmiştir. Bu yüzyıla kadar fazla bir değişime uğramadan gelen klasik "Millet Sistemi" dışarıdan gelen baskılar, içeride gayrimüslim azınlıkların ayrılıkçı faaliyetleri sonucu çözülme sürecine girmiştir[20]. Unutulmaması gereken bir diğer husus da devletin klasik kurumlarının imparatorluğun değişen problemlerine cevap verme konusunda yetersiz kaldığıdır.

TANZİMAT FERMANI VE TEBAANIN EŞİTLİĞİ PRENSİBİ

Fransız İhtilali'nin şekillendirdiği milliyetçilik hareketleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun belli bir bütünleşmeden mahrum halk kitleleri arasında etkisini göstermiş ve başka din ve milliyetten olan azınlıkların kopuş sürecini hızlandırmıştır. Yukarıda zikredilen büyük devletlerin çeşitli azınlık gruplarını himaye yönündeki faaliyetleri de bu durumu pekiştirici bir rol oynamıştır[21]. Böylelikle II. Mahmut zamanında temelleri atılan Osmanlıcılık fikri, hayal kırıklığı

18 Güler; *Türkiye'deki Gayrimüslimler*, s. 13-14; Ortaylı; *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 119.

19 Özdoğan vd.; *Türkiye'de Ermeniler Cemaat-Birey-Yurttaş*, s. 58.

20 Eyyupoğlu; "Tanzimat'tan Birinci Dünya Savaşına Kadar Osmanlı Devleti'nde Azınlık Problemi", s. 249.

21 Hazır; "Tanzimat Fermanı'nın Anayasa Hukuku Açısından Tahlili", s. 219-220.

ile sonuçlanmıştır. Osmanlı ülkesinde yaşayan herkesi ortak bir Osmanlı kimliği etrafında birleştirmeyi hedef alan ve bu şuuru her milliyetten insana aşılamayı amaç edinen bu akım[22], en canlı tasvirini belki de II. Mahmut'un şu sözlerinde bulmuştur: "Ben teb'amın Müslüman'ını camide, Hıristiyan'ını kilisede, Musevi'sini havrada fark ederim. Aralarında başkaca bir fark yoktur. Cümlesi hakkında muhabbetim ve adaletim kavîdir ve hepsi hakiki evladımdır.".[23] Yeri gelmişken hemen belirteyim ki Osmanlıcılık ilkesinin hayata sokulmaya başladığı Tanzimat devresinde, padişahın birleştirici bir "baba" figürü olarak takdimine sıklıkla rastlanır[24].

Osmanlıcılık fikri, Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile yeniden canlandırılmaya çalışılmıştır. Gülhane Hatt-ı Hümayunu "ehl-i İslam ve milel-i saire"nin eşitliği ilkesini getirmekle din esasına dayalı millet kavramının yerine "Osmanlılık" fikrini ikame etmiş ve hakim millet anlayışını değiştirme yönünde ilk adımı atmıştır[25]. Bununla beraber bu ilkenin geleneksel "zimmet" anlayışını sonlandırdığını ve bu tam da sebepten ötürü Müslüman ahalinin tepkisine sebebiyet verdiğini de belirtmekte fayda var[26].

Tanzimat Dönemi bazı tarihçilere göre 1876'da ilan olunan I. Meşrutiyet'le bazılarına göreyse II. Meşrutiyet'in ilan tarihi olan 1908'de sona ermiştir[27]. Ferman 26 Şaban 1255'te (3 Teşrin 1839) ilan olunmuştur. Bizzat Mustafa Reşit Paşa'nın okuduğu Hatt-ı Hümayun, sadrazam, şeyhülislam, saray erkanı, ulema, esnaf cemiyetleri, Rum ve Ermeni patrikleri, hahambaşı ve yabancı elçilerin

22 İnalcık; *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, s. 3; Kılıç; *Tarihten Günümüze İstanbul Ermeni Patrikhanesi*, s. 113; Akgönül; *Azınlık Türk Bağlamında Azınlık Kavramına Çarpraz Bakışlar*, s. 111; Augustinos; *Küçük Asya Rumları 19. Yüzyılda İnanç, Cemaat ve Etnisite*, s. 24.

23 Vahapoğlu; "Yönetim ve Azınlıklara Bakış Açısından Osmanlı Devleti", s. 42; Hazır; "Tanzimat Fermanı'nın Anayasa Hukuku Açısından Tahlili", s. 227; Cohen; *Osmanlılaşmak: Modern Çağda Sefarad Yahudileri ve İmparatorluk Yurttaşlığı*, s. 31.

24 Somel; "Osmanlı Reform Çağında Osmanlılık Düşüncesi (1839-1913)", s. 96.

25 Eryılmaz; *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, s. 101.

26 Bozkurt; "Islahat Fermanı'nın Düşündürdükleri", s. 24.

27 Eren; *Tanzimat Fermanı ve Dönemi*, s. 12.

katıldığı bir törenle kamuoyuna duyurulmuştur[28]. Fermanın ilan edilmesinde Batı'nın ve özellikle de İngiltere'nin desteğinin kazanma düşüncesi önemli rol oynamıştır. Bilindiği üzere Ferman ilan edilmeden kısa bir süre önce Osmanlı Devleti, Mısır valisi olan Kavalalı Mehmet Ali Paşa ile bir savaş yaşıyordu. Bu mücadelede Fransa'nın tüm gücüyle Kavalalı'yı desteklemesine karşılık, durumdan rahatsızlık duyan İngiltere'ye kuvvetli bir cemile yapılması gerekiyordu. Ahmet Cevdet Paşa'nın da belirttiği üzere ferman, biraz da bu cemilenin tezahürüdür. Yine Paşa'nın deyimiyle: "Hariciye Nazırı Reşit Paşa, kalemen Mehmet Ali Paşa'ya galebe ederek anın kılıcını kınına koydurdu". [29]

Esasen Tanzimat Fermanı'nın hükümlerini, genel çerçevesi içinde üç ana başlık altında toplamak mümkündür. Bunlar; Müslüman ve gayrimüslim tebaanın ırz, namus, mal, can ve yasalar önünde eşitliği ilkelerinin sağlanması, verginin düzenli bir usule göre toplanması ile askerlik ödevinin belli bir yönteme bağlanması konularıdır[30]. Her ne kadar bu başlıkların tümü azınlıkları ilgilendiriyor olsa da bilhassa birinci bölüm Osmanlı ülkesinde yaşayan gayrimüslim unsur açısından oldukça büyük bir önem arz etmiştir.

Tanzimat Fermanı'nın en çok tartışılan yönü Müslüman halk ile gayrimüslim halk arasındaki eşitlik meselesidir. Ferman'da "... tebaayı saltanat-ı seniyyemizden olan ehl-i İslam ve milel-i saire bu can ve ırz ve namus ve mal maddelerinde hükm-i şer'i iktizasınca kaffe-i memalik-i mahrusemiz ahalisine taraf-ı şahanemizden emniyet-i kâmile verilmiş..." cümlesindeki ifadeden, Müslümanlar kadar Müslüman olmayanların da tanınan haklardan eşit şekilde faydalanacağı anlaşılmaktadır[31]. Bu ifade aynı zamanda Müslüman ve gayrimüslim tebaa arasında en çok tartışma yaratan konu olmuştur.

28 Eren; *Tanzimat Fermanı ve Dönemi*, s. 36.

29 Cevdet Paşa; *Tezakir*, s. 8.

30 H. İ.; "Gülhâne Hattı", s. 147; Augustinos; *Küçük Asya Rumları 19. Yüzyılda İnanç, Cemaat ve Etnisite*, s. 89.

31 İnalcık; "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu", s. 619; Hazır; "Tanzimat Fermanı'nın Anayasa Hukuku Açısından Tahlili", s. 226-227; Okutan; *Tek Parti Döneminde Azınlık Politikaları*, s. 37.

Bu nedenle Osmanlı devlet adamları söz konusu ilke üzerinde çeşitli vesilelerle durmuşlardır. Abdülmecit dönemi sadrazamlarından Rıza Paşa, İzmir, Sakız ve Kavala'dan gelen Rum, Ermeni ve Yahudi cemaatlerinin başkanlarına şu sözlerle Gülhane Hattı'nın zihniyetini anlatmıştır: "Müslüman, Hıristiyan, Musevi hepiniz bir hükümdarın tebaası, bir pederin evladısınız. Padişah efendimiz, bilcümle tebaasının ırz, namus, can ve malını taht-ı temine alan kavaninine, memalik-i şahanelerinin her tarafında harfiyyen riayet edilmesi azm-i kat'isinde bulundukları için düçar-ı zulm ve gadr olan kimseler varsa hemen meydana çıksınlar, lazime-i adaletin icrasını talep etsinler. Müslüman ve Hıristiyan, zengin veya fakir memurin-i askeriye, mülkiye veya ruhaniye, elhasıl bütün tebaa-i Osmaniye mir'at-ı adaleti herkes için suret-i mütesaviyede istimal eden padişahın amâl-i hayriyesinden tamamen emin olmalıdırlar."[32]

Rıza Paşa'nın yukarıdaki sözlerini, Edirne mutasarrıfı Kıbrıslı Mehmet Paşa'nın 1856 yılında gerçekleşen Kırım Savaşı'ndan biraz önce sarf ettiği şu sözler destekler niteliktedir: "İslamiyet reayalar hakkında, onların hayatı bizim hayatımız, mesleği bizim mesleğimiz, onların şerefi bizim şerefimiz demektedir. Binaenaleyh onların başından düşecek tek bir saçtan, mahrum bırakıldığı bir iğneden, gücüne gidecek bir söz, bir hareketten, Allah indinde mesul olacağımızı söylemiyor mu? (...) Şu halde onları sevmek, savunmak bizim kutsal vazifemizdir. Ayinlerimiz ve adetlerimiz başka olabilir. Fakat bizim camiye gitmemiz, onların kiliselerine veya sinagoglarına gitmeleri, hepimizin Allah'ın kulları olmamıza mani olamaz. Bizler aynı babanın evlatlarıyız. Binaenaleyh hepimiz kardeşiz"[33].

Tanzimat ve Azınlıkların Hukuki Durumu

Tebaanın eşitliği ilkesi hukuk alanında da kendini göstermiştir. Daha önce Osmanlı ülkesinde azınlık cemaatlerinin kendi mahkemeleri ile Müslüman halkın davalarının görüldüğü şer'î mahkemeler

---

32 Engelhart; *Türkiye ve Tanzimat (1826-1882)*, s. 68; Kılıç; *Tarihten Günümüze İstanbul Ermeni Patrikhanesi*, s. 112.

33 Koçaş; *Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri*, s. 53.

vardı. Büyük davalar ise kazaskerlerin huzurunda Divan-ı Hümayun'da görülürdü. Tanzimat'la beraber laik hukuk alanında da önemli adımlar atılmıştır. Tanzimat Dönemi'nde iki yeni mahkeme daha kuruldu. Bunlar; karma ticaret mahkemeleri ile karma asliye mahkemeleridir.

Karma ticaret mahkemesi, yabancı devlet tebaası ile Osmanlı tebaası arasındaki ticari anlaşmazlıkları; karma asliye mahkemeleriyse her iki tebaa arasındaki cinayet davalarını çözümlemek için kurulmuştur. İlkin İstanbul'da göreve başlayan bu mahkemeler, sonradan imparatorluğun bütün büyük merkezlerine yayılmıştır. Yine bu mahkemelerdeki jüri üyeleri arasında gayrimüslim unsurlar da görülmeye başlanmıştır[34].

Tanzimat ve Cizye Vergisi

Tanzimat'la beraber değişikliğe gidilen bir diğer konu gayrimüslim tebaadan toplanan cizye vergisidir. Daha önceleri bu vergi "cizyedar" denilen bir görevli tarafından toplanmaktaydı. Ancak bu işin gerçekleşmesi esnasında meydana gelen maddi yolsuzlukları önleyip verginin toplanmasıyla ilgili hususlarda kolaylık sağlamak amacıyla bu iş, gayrimüslim millet liderlerinin kontrolüne bırakılmıştır. Lakin bu uygulamayla istenen sonuç elde edilemediğinden, eski uygulamaya geri dönülmüştür[35].

Tanzimat ve Azınlıkların Eğitimi

Osmanlı Devleti'ndeki gayrimüslimler, diğer alanlarda kendilerine tanınan ayrıcalıklara ve sosyo-ekonomik statüye uygun olarak kendi dini kuruluşları, hastaneleri[36] ve darülacezeleri yanında okullarını da kurmuşlar, eğitimlerini dini ve kültürel teşkilatlarına bağlı olarak kendi dillerinde ve devlet denetimi dışında sürdürmüşlerdir[37].

---

34 Karal; *Osmanlı Tarihi*, V, s. 178-179; Güler; *Türkiye'deki Gayrimüslimler*, s. 16.

35 Karal; *Osmanlı Tarihi*, V, s. 180-181.

36 Bu konu hakkında bkz. Atalar; "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Hastaneleri", s. 179-183.

37 Güler; *Türkiye'deki Gayrimüslimler*, s. 129.

Gayrimüslimlerin idare ettiği okullar büyük ölçüde müstakil niteliğe sahipti. Gayrimüslimler, bu cemaat okullarında kendi dillerinde eğitim yapmakta ve ders programlarını diledikleri gibi düzenleyebilmekteydiler. Devlet, bu okulları önceleri hiç denetlememiş ya da denetlemeye lüzum görmemiştir. Gayrimüslimler, din ve mezhep sahasında olduğu gibi eğitim alanında da özerk bir statü içinde hareket etme imkanına sahip kılınmışlardır.

Gayrimüslim tebaa, çok erken tarihlerde önemli ilklere imza atmıştır. 1827 yılında Osmanlı Devleti ilk tıp okulunu açmadan çok önce Kasımpaşa'da Rumların, Kuruçeşme'de Ermenilerin hekimlik okulları vardı. Yine Kayseri'nin Zincidere köyünde de Rumlar 55 öğrencili bir yüksekokul açmışlardı[38]. Öte yandan yine Rumlar tarafından Ayvalık'ta 19. yüzyılın hemen başlarında "Akademi" adıyla bir yüksekokul açılır. Büyük bir kitaplığa sahip olan Akademi'de antik Yunanca, fizyoloji, fizik, mantık, söylev, felsefe ve matematik dersleri veriliyordu[39]. İstanbul'da Kuruçeşme semtinde de Rum Darülfünunu tesis edilmiş ve bu okul benimsediği laik eğitim yapısı nedeniyle kısa süre içinde mutaassıp Ortodoksların tepkisini çekmişti[40]. Trabzon'da 19. yüzyılın sonlarına kadar faaliyet gösteren Frontistoron okulunun kökleri 1682'ye kadar inmekteydi[41]. İzmir'de bulunan ve 18. yüzyılda tesis edilen İzmir Evanjelik Rum mektebinin mezunları da 19. yüzyıla gelindiğinde doğrudan Alman üniversitelerinde okuma denkliğine sahip bulunuyorlardı[42].

Tanzimat Fermanı'nda tebaanın eşitliği ilkesinden hareketle eğitim alanında da bütün tebaaya eşit imkanların sunulacağı ilan olunmuştur. Nitekim 21 Temmuz 1846 tarihinde alınan bir kararla İstanbul'da bir darülfünun kurulmasına ve bu kuruma dili, dini ne olursa olsun bütün Osmanlı gençlerinin kabul edilmesine karar verilmiştir[43].

38 Güler; *Türkiye'deki Gayrimüslimler*, s. 137.

39 Atilla-Öztürk; *Adabeyi*, s. 26; Kostandov; *İstanbullu Bulgarlar ve Eski İstanbul*, s. 47.

40 Bali-Yumul; "Ermeni ve Yahudi cemaatlerinde Siyasal Düşünceler", s. 362.

41 Yılmaz; *Tanzimat Döneminde Trabzon*, s. 482.

42 Pınar; *İzmir Yazıları*, s. 55.

43 Eren; "Tanzimat", s. 724.

Gayrimüslimlerin eğitim meselesi ile ilgili en önemli düzenleme 1869'da çıkarılan "Maarif-i Umumiye Nizamnamesi" ile yapıldı. Bu nizamnameye göre gayrimüslimlerin idare ettiği okullarda dersler Osmanlı maarifince denetlenecek ve din derslerini ruhaniler verecekti. Böylelikle Osmanlı Devleti, cemaat okulları üzerindeki kontrol mekanizmasını bir kanuna dökmüş oluyordu[44]. Öte yandan Osmanlı devlet ricali, Tanzimat Devri'nin ruhuna uygun olarak farklı cemaatlere mensup öğrencilerin ortak eğitim göreceği ve "Osmanlılık" şuuruna hizmet edeceğini düşündükleri okullar için de bu dönemde kolları sıvadı. Sultan Abdülaziz'in 1867'de çıktığı Fransa gezisinde ziyaret ettiği okullardan etkilenmesinin de tesiriyle Mekteb-i Sultani'nin temelleri atıldı. 1 Eylül 1868'de okulun açılışı yapıldı. İlgili cemaat liderlerine haber gönderilerek gençlerini bu okula kayıt olma konusunda desteklemeleri istendi. Ancak en azından ilk zamanlarda bu tutumun pek de başarılı olduğu söylenemez. Zira koşer yemek olmadığı[45] ve okul Hıristiyan usulünce idare edildiği için Yahudiler, Yunanca dersi konmadığı için Rumlar, okula öğrenci göndermek istemediler. Papa, okula Katolik öğrencilerin kayıt yaptırmasını yasaklamaya kalkmış fakat arada Fransa'nın olmasından

44 Bozkurt; *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*, s. 161.

45 Yahudi şeriatına göre bazı yiyecek ve içeceklerin helal ve yenebilir olması için birtakım usullere göre kesilmesi ya da elde edilmesi gerekir. Özellikle eti koşer yapmak için bazı ritüellerin uygulanması, kesimi bu konuda ruhsat sahibi bir kasabın, bir din adamı nezaretinde gerçekleştirmesi lazımdır. Yerel cemaat idarecilerinin en büyük gelir kaynaklarından biri koşer ruhsatından gelir ve bu da etin normalden çok daha fazla bir rakama satılmasına sebebiyet verir. Kesim yapacak kasabın da Yahudi şeriatına vakıf olması, işini mahirane ve hızlıca yapması, bıçağının kusursuz bir keskinlikte ve pürüzsüz olması beklenir. Nitekim kesimlerde her bıçak kullanılmaz ancak onaylanmış bıçaklar kullanılır ki bunların da maliyeti oldukça yüksektir. Bu konu hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Ben-Naeh; *Sultanlar Diyarında Yahudiler*, s. 321-323; İncicyan; *18. Asırda İstanbul*, s. 24; Avcı; "Tanzimat Reformları ve Osmanlı Yahudi Toplumu", s. 129. Ayrıca bu kavram hakkında bkz. Alalu vd.; *Yahudilikte Kavram ve Değerler*, s. 132-133. Öte yandan Müslümanlar tam da bu nedenden yani Allah'ın adı anılarak kesildiği için Yahudilerin kestikleri koşer eti yerler. Bu konu hakkında bkz. Düzdağ; *Şeyhülislam Ebusuûd Efendi Fetvaları*, s. 91.

dolayı geri adım atmıştı. Osmanlı ulemasından da Müslümanların gayrimüslimlerle birlikte okumasına yönelik tepkiler gelmekte gecikmedi. Hasılı en azından ilk zamanlar farklı cemaatlerin ortaklığına dayalı bir okul tesisi pek mümkün gözükmüyordu[46].

Sonraki yıllarda da Babıâli'nin bazı uygulamalarına gayrimüslim cemaat yöneticilerinden tepki gelmeye devam etmiştir. Nitekim 1908 yılından sonra Maarif Nezareti, gayrimüslim okullarını denetleme ve programlarını, öğretmen seçimlerini düzenleme, Türkçe eğitimini mecbur kılma gibi bazı girişimlerde bulunduysa da cemaat liderleri dini imtiyazlarını öne sürerek buna pek yanaşmamışlardır. Zira onlara göre eğitim de dini ayrıcalıkların bir parçasıydı[47].

Tanzimat ve Azınlıkların Askerliği Meselesi

Tanzimat Fermanı'nın yenilik getirdiği bir diğer alan da askerlikle ilgili uygulamalardır. Osmanlılarda askerlik, Müslümanlara ait temel bir vazife ve mükellefiyet olarak kabul edildiğinden prensip olarak gayrimüslimler orduya alınmaz, buna karşılık kendilerinden her sene dini bir vergi olan cizye tahsil edilirdi[48]. Ancak Osmanlı Devleti, fetihler ve savaşlar nedeniyle asker ihtiyacının arttığı genişleme döneminde bu genel kuralın dışına çıkarak çeşitli muafiyetler karşılığında Hıristiyan tebaayı birtakım askeri hizmetlerde istihdam etmişti. Bu zümre, bazen Osmanlı ordusu ile beraber sefere katılmakta, kale muhafızlığı, derbent bekçiliği, gözcülük ve casusluk yapmaktaydı. Balkanlardaki Hıristiyan askeri gruplar 17. yüzyıldan itibaren geri hizmetlere alınarak, daha çok "sivil" alanlarda kullanılmış ve onlardan boşalan yere Müslümanlar getirilmiştir.

Osmanlı Devleti'nin klasik döneminde çeşitli askeri görevlerde istihdam edilen gayrimüslimler olduğu gibi Osmanlı donanmasına bağlı gemiler, Tersane-i Amire'de bazı teknik birimler ve kol kuvvetine dayalı işlerde maaş ya da ücretle çalıştırılan çok sayıda Hıristiyan asker de vardı ki bunlar arasında ilk sırayı kürekçiler alıyordu.

---

46 Sakaoğlu; "Galatasaray Lisesi", s. 369-370.

47 Güler; *Türkiye'deki Gayrimüslimler*, s. 133.

48 Okutan; *Tek Parti Döneminde Azınlık Politikaları*, s. 32.

Kalyonlarda kürekçilik yapanların önemli bir kısmı gayrimüslim olan Ermeni ve Rumlardı[49]. 19. yüzyıl öncesinde bu kürekçi neferat, Osmanlı donanmasının denize açılacağı tarihten bir süre evvel, patrikhaneler kanalıyla toplanır ve üç ay süreyle gemilerde ücretli istihdam edildikten sonra terhis edilirlerdi. 1835 yılına kadar Osmanlı donanmasında muvazzaf statüsünde bulunan gayrimüslim asker yoktu. İlk kez bu tarihte alınan kararla gayrimüslimlerin öncelikle donanmada muvazzaf asker olarak istihdam edilmeleri söz konusu olmuştur. Bu amaçla 1098 gayrimüslim genç, "donanma askeri" sıfatıyla Bahriye'ye alınmıştır.

1844 yılında Osmanlı donanmasında 3000 Rum denizcinin görev yapmakta olduğunu Ubucini'den öğrenmekteyiz[50]. İlber Ortaylı da Osmanlı donanmasının bilhassa Noel ve Paskalya'da demir atarak gayrimüslim denizcilerin evlerine gitmesine izin verdiğinden bahseder[51].

Tanzimat Fermanı'nın ilanından bir müddet sonra 1845 yılında bu uygulama yaygınlaştırılarak 1500 gayrimüslim gencin donanmada istihdamı kararlaştırıldı. Bu amaçla Canik, Trabzon, Hüdavendigâr, Erdek livaları ile Ordu, Sivas, Tokat, Nevşehir, Ankara, Merzifon, Zile, Erzurum, Niğde kazaları ve Limni, Bozcaada, Midilli, İmroz ve Semendirek adalarından donanmaya asker alımına girişildi[52].

Yukarıda da ifade edildiği gibi gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarının ordudaki ilk istihdamı gayet yetenekli oldukları denizcilik alanında olmuştu. Bununla beraber Tanzimat Fermanı ile aynı tarihte özellikle Ermenilerin kara ordusunda istihdamı gündeme gelmişti. Zira Tanzimat Fermanı'nda "muhafaza-i vatan içün asker vermek ahalinin farz-ı zimmetidir" denilmek suretiyle üstü kapalı da olsa bu duruma atıfta bulunulmuştu. Bu nedenle 1839 yılında Osmanlı kara ordusunu kumanda etmekte olan Hafız Mehmet Paşa, her mangaya bir Ermeni asker yerleştirerek Osmanlı ordusunun yirmide birini Ermenilerden oluşturmayı tasarlamıştır. Osmanlı ordusunda görev yapan Alman subay Moltke ise Ermenilerden ayrı

49 Uzunçarşılı; *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, s. 487-488.

50 Ubucini; *Türkiye 1850*, s. 50.

51 Ortaylı; "19. Asra Kadar Osmanlı Millet Sistemi ve Bâb-ı Âli", s. 22.

52 Gülsoy; *Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni*, s. 39.

taburlar oluşturulmasını ve bunlardan yetenekli olanların binbaşılığa kadar yükselmelerini Babıâli'ye önermişti[53].

Bununla beraber tüm bu girişimler gayrimüslim unsurun direnişi ile karşılaşmıştır. Alınan bu kararlar özellikle Hıristiyan tebaayı bağladığından, söz konusu zümre içerisinde büyük bir heyecana sebep oldu. Bu nedenle Hıristiyan reaya dağlara ve adalara firar etmeye başladı ve Anadolu ile Rumeli'nin dağlık taraflarıyla Lübnan'da ayaklanmalar çıktı. Açıkça söylemek gerekirse gayrimüslim zümre özellikle milliyetçilik fikrinin yaygın olduğu bir çağda Osmanlı Devleti adına savaşmaya ya da askerlik külfetinin altına girmeye pek sıcak bakmıyordu. Kaldı ki Hıristiyanların askeri hizmetlerde istihdamı, onların ticari hayattaki ağırlıklarına darbe vuracaktı. Son olarak bu zümrenin yüzyıllardan beri neredeyse hiçbir şekilde silah sanatı ile haşır neşir olmadığı ve bu vazifeye karşı mesafeli oldukları da unutulmamalıdır. Bu nedenlerle Tanzimat Fermanı ile gündeme gelen gayrimüslim zümrenin askerliği meselesi en azından bir süre için kağıt üzerinde kalmıştır[54]. Askerlik ancak 1909'dan itibaren tüm gayrimüslimlere zorunlu hale gelecek, uygulama 1910-1918 yılları arasında hayata geçirilecektir. Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'ndan yenilgiyle ayrılması sonrasında ise diğer askerlerle birlikte gayrimüslim askerler de terhis olacak ve böylece Osmanlı Devleti açısından, askerlik devreleri sona erecektir[55].

Tanzimat Fermanı'na Yönelik Müslüman ve Gayrimüslim Tebaadan Tepkiler

Fermana yönelik olarak özellikle mutaassıp Müslüman çevrelerden de büyük ölçüde tepkiler yükselmiştir. Bu çevreler "Zaten devletin gerilemesine sebep olan gayrimüslimler iken bir de onlara yeni haklar ve kanun önünde eşitlik tanınmasının ne lüzumu

53 Gülsoy; "1909'dan 1919'a Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Askerlik Meselesi", s. 526; Ürer; *Azınlıklar ve Lozan Tartışmaları*, s. 141.

54 Karal; *Osmanlı Tarihi*, V, s. 184-185; Augustinos; *Küçük Asya Rumları 19. Yüzyılda İnanç, Cemaat ve Etnisite*, s. 90.

55 Ürer; *Azınlıklar ve Lozan Tartışmaları*, s. 183.

var?" sözleriyle tepkilerini ortaya koymuşlardır[56]. Müslüman halk arasında Tanzimat Fermanı bir Frenk icadı olarak telakki edildi. O zamana kadar bazı belirli yerler dışında şehir, kasaba ve köylerde çan çalmak yasaktı[57]. Tanzimat ile dini ayinlerin her yerde serbestçe yapılmasına müsaade olunması, Müslüman halk arasında tepkiyle karşılanmıştır[58].

Esasen fermana bu denli tepki gösterilmesinin belki de en temel nedeni Osmanlı ülkesinin bu tarz bir sürece tepeden inme geçmiş olmasıdır. Toplumu hazırlamadan girişilen bu teşebbüsün öncesindeki durumu İngiltere büyükelçisi Lord Stratfort Canning şu cümlelerle ifade eder: "İngiltere'de, Türkiye üzerinde yanlış şeyler düşünüyoruz. Bu koskoca imparatorluğun ne muazzam kaynakları olduğunu sen de benim kadar bilirsin. Her gün Türklerin övülmeye değer özelliklerine tanık oluyorum. Öyle özellikler ki bunlar, iyi yönetildiği takdirde imparatorluğun bütün bir dünyaya karşı ayak diremesine el vereceğine inancım var. Neylersin ki idare tepeden tırnağa kötü, devlet adamları nasıl bir batak içinde olduklarını biliyorlar ama aksayan yönleri düzeltmek için ne cesaretleri ne de yetenekleri var. Bu zor işin altından kalkmayı gözü yiyenler ise halkın önyargılarıyla yapılması gereken devrimleri nasıl bağdaştıracaklarını bilemiyorlar. Bunsuz da bir iş yapmaya imkan yok"[59].

---

56 Tanzimat'ın halk arasında ne şekilde anlaşıldığını göstermesi açısından ünlü vakanüvis Abdurrahman Şeref Efendi şu fıkrayı anlatır: Galata'da bulunan Voyvoda Karakolu'nda bir Tabur Ağası görev yapmakta imiş. Hıristiyan ahaliden birileri ara sıra bir Müslüman'ı yakalayıp karakola götürür ve "bana gavur dedi" diyerek cezalandırılmasını istermiş. Tabur Ağası bir gün dayanamayarak suçlanan şahsa şunları söylemiş: "Ey oğul! Anlatamadık mı? Bundan böyle artık gavura gavur denmeyecek. Anlata anlata dilimizde tüy bitti," diyerek suçluyu azarlamış. Bkz. Karal; *Osmanlı Tarihi*, V, s. 190.

57 Bu yasak Islahat Fermanı'na kadar sürmüş, bu tarihten sonra ise serbest bırakılmıştır. Bkz. Kılıç; *Tarihten Günümüze İstanbul Ermeni Patrikhanesi*, s. 131. Ayrıca bkz. Düzdağ; *Şeyhülislam Ebusuûd Efendi Fetvaları*, s. 94.

58 Engelhart; *Türkiye ve Tanzimat (1826-1882)*, s. 39-40; Eren; "Tanzimat", s. 722; Okutan; *Tek Parti Döneminde Azınlık Politikaları*, s. 38.

59 Lane Poole; *Lord Stratford Canning'in Türkiye Hatıraları*, s. 6.

Tanzimat Fermanı başkentteki devlet ricalini de ikiye bölmüştü. Başta Sadrazam Koca Hüsrev Paşa ve taraftarları, Tanzimat Fermanı'nı bir İslam devleti olan Osmanlı İmparatorluğu'nun ananelerine aykırı görmüşlerdir[60]. Diğer yandan gayrimüslim tebaa da çeşitli nedenlerle fermana tepki göstermişlerdir[61]. Her şeyden önce Tanzimat sürecine girildiğinde imparatorluk bünyesindeki azınlıklar büyük ölçüde etnik yönde özerkleşmiş ve bu özerklik için gerekli kurumların temellerini atmışlardı bile[62].

Fermana tepki veren kurumlardan biri de Fener Patrikhanesi'ydi. Tanzimat Fermanı aynı zamanda İlber Ortaylı'nın deyimi ile Rum-Ortodoks Patrikhanesi'nin erime tarihinin başlangıcıdır[63]. Zira Patrikhane'nin gerek kendi cemaati ve gerekse de millet sistemi içinde yer alan diğer cemaatler üzerindeki geniş yetkileri eskiye nazaran iyice sınırlanmıştır[64]. Uluslaşma çağında Balkan kiliselerinin de Fener Patrikhanesi'nden kopma süreci başlamış ve bunun sonucunda Fener Patrikhanesi, Ortodoks cemaati içindeki etki alanını büyük ölçüde kaybetmiştir. Nitekim ilk olarak 1870 yılında Bulgar Ortodoks Kilisesi kurulmuş[65], bunu 1878 Arnavut Ortodoks, 1879 Sırp Ortodoks ve 1885'te Romen Ortodoks kiliselerinin bağımsızlık ilanları takip etmiştir[66]. Muhakkak ki Tanzimat Fermanı'nın ilanı esnasında Gülhane'de hazır bulunan Rum patriğine, ferman okunup kırmızı bir atlas kesenin içine konduğunda "İnşallah bir daha o

60 Eren; "Tanzimat", s. 720.

61 İnalcık; "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri", s. 632.

62 Akgönül; *Azınlık Türk Bağlamında Azınlık Kavramına Çarpraz Bakışlar*, s. 111.

63 Ortaylı; "Tanzimat Döneminde Balkanlarda Ulusal Kiliseler ve Rum-Ortodoks Kilisesi", s. 383-384.

64 Adıyeke; "Islahat Fermanı Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi ve Gayrimüslimlerin Yaşantılarına Dair", s. 255. Rum patriğinin diğer gayrimüslim cemaatler üzerinde olduğuna dair bkz. Refik; *Onikinci Asr-ı Hicri'de İstanbul Hayatı*, s. 28; Akgönül; *Azınlık Türk Bağlamında Azınlık Kavramına Çarpraz Bakışlar*, s. 112; Augustinos; *Küçük Asya Rumları 19. Yüzyılda İnanç, Cemaat ve Etnisite*, s. 90.

65 Okutan; *Tek Parti Döneminde Azınlık Politikaları*, s. 38.

66 Ortaylı; "Tanzimat Döneminde Balkanlarda Ulusal Kiliseler ve Rum-Ortodoks Kilisesi", s. 387.

keseden dışarı hiç çıkmaz" sözlerini dedirten de böyle bir durumun tahmini olsa gerek[67].

Rum cemaatinin bazı üst düzey yetkilileri özellikle Yahudilerle eşit tebaa konumuna gelinmesine ciddi tepki gösterdiler. Hatta fermanın yayınlanmasından çok kısa bir süre sonra imparatorluğun çeşitli yerlerinde "iğneli fıçı" suçlamalarının arttığı görülür. Bu suçlama Ortaçağ'dan beri Hıristiyanlarca Yahudilere isnad edilir. Bu iftiranın temeli Yahudilerin Pesah Bayramı'nda pişirdikleri "hamursuz" adı verilen ekmeğe, kaçırdıkları Hıristiyan çocukların kanını kattıkları iddiasına (Kan İftirası) dayanır. Buna göre Yahudiler bu çocukları iğneli bir fıçıya koyuyor ve bir manivela yardımıyla çocuğun vücuduna farklı noktalardan iğneler batırarak çıkan kanı ekmeklerine katıyorlardı[68]. Aslı astarı olmayan bu iddia, bilhassa Yahudilere karşı kitlesel tepkinin oluştuğu devirlerde tekrar gündeme getiriliyor ve Yahudi katliamlarına sebebiyet veriyordu. Mesela geçmiş yıllarda, 1539'da Amasya'da ve kısa bir süre sonra da Tokat'ta Yahudilere kan iftirasında[69] bulunulmuş ve yaşanan süreçte Kanuni Sultan Süleyman bir ferman yayınlamak durumunda kalmıştı[70]. Yine 1622 yılında Balat'ta benzeri bir iddia ortaya atılmış ve yeniçeriler (çocuk salimen bulunmuş olmasına rağmen) Yahudi cemaatinin önde gelen simalarından para sızdırabilmek için bazı kişileri hapsetmişlerdi. Kadı efendinin devreye girmesi ile Yahudiler kendilerini kurtarabilmiş ve kadı

---

67 Karal; *Osmanlı Tarihi*, V, s. 191; Eren; *Tanzimat Fermanı ve Dönemi*, s. 39; Yenidünya; *Balkanlarda Kilise Mücadeleleri (XIX. Yy – XX. Yy.)*, s. 128; Ortaylı; *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 117; Anastassiadou; "İstanbul'da Yaşayan Rumların Sosyal Hayatında Din", s. 92; Avcı; "Tanzimat Reformları ve Osmanlı Yahudi Toplumu", s. 127.

68 Bora; *İzmir Yahudileri Tarihi 1908-1923*, s. 84; Shaw; *Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Yahudiler*, s. 6; Ortaylı; "Son Devirde Osmanlı Musevileri", s. 506.

69 Yahudiliğe karşı düşmanlığı tetikleyen bu uygulamaların örneklerine Hıristiyanlığın ilk zamanlarından itibaren rastlamak mümkündür. Bu konu hakkında bkz. Sivrioğlu; "Bizans İmparatorluğu'nda Yahudiler (M.S. 330-1453)" s. 103 ve 105; Jamgoçyan; *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sarraflık Rumlar, Museviler, Frenkler, Ermeniler (1650-1850)*, s. 60.

70 Güleryüz; *Toplumsal Yaşamda Türk Yahudileri*, 87.

efendiden bu iddianın asılsız olduğuna dair bir de belge almışlardı[71]. IV. Murat zamanında da bir kan iftirası vakası olduğu biliniyor[72]. Ferman'dan sonra imparatorluğun farklı bölgelerinde yaşayan Ortodokslardan bu konu hakkında şikayetler gelmiş ve sonunda Sultan Abdülmecit, Yahudi kullarına bu tarz asılsız iddialar isnad edilmesini kati bir dille yasaklamak durumunda kalmıştır[73]. Bazen de benzeri iftiralar Yahudilerin ticari hayattaki en önemli rakipleri olan Rum ve Ermeniler tarafından dillendiriliyordu[74]. İzmir'de bu açıdan bazı vakaların olduğunu biliyoruz[75]. Ancak kan iftiraları konusunda belki de en dikkat çeken örnek Karai cemaatiyle ilgili olandır. Daha önceki bölümlerde belirttiğim üzere Karailer de Yahudi toplumunun bir parçası olmakla birlikte Rabanik olarak bilinen ana akımdan bazı sebeplerden dolayı ayrılırlar[76]. 1620'lerde Rabanik Yahudilere karşı ortaya atılan bir kan iftirasının bu cemaatten çıkması, iki toplum arasındaki husumeti göz önüne sermesi açısından hayli enteresan[77].

Tanzimat Dönemi'nin bir diğer önemli meselesi de Batılı kaynaklarda "Krypto- Katolik" adı ile anılan gizli Katoliklik hadisesidir. Bu durumun temelinde ise Osmanlı Devleti'nde İslamiyet'i kabul eden bir kişinin ne olursa olsun dinini değiştirememesi kaidesi yatar. Zira dinden dönmenin yani irtidad[78] etmenin şer'î cezası erkekler

71 Ben Naeh; *Anonim Bir İbranice Kaynağa Göre 1622-1624 Yıllarında Osmanlı Devleti ve İstanbul*, s. 67.

72 Barokas; *Türkiye'de Yahudi Toplumları*, s. 5; Ball; *Roma'nın Sultanları Türklerin Dünyaya Yayılışı*, s. 138.

73 Türkan; *Osmanlı'da Kripto Hristiyanlar*, s. 14-15. İhtimal ki Rum ve Ermeni cemaatlerinden bu tarz iftiraların gelmesinin en temel nedeni, Yahudilerin ticari hayatın bazı dallarında var olan etkinliklerini kırma amacına yönelikti. Bkz. Mills; *Hafızanın Sokakları İstanbul'da Peyzaj, Hoşgörü ve Ulusal Kimlik*, s. 262.

74 Bora; *Hahambaşı Hayim Palaçi (1788-1868) ve İzmir Yahudileri*, s. 52.

75 Arslan; "Tarihsel Süreçte İzmir Yahudi Cemaatinin Sosyo-Kültürel ve Ekonomik Durumu", s. 124-125; Bora; *Bir Semt Bir Bina: Karataş Hastanesi ve Çevresinde Yahudi İzleri*, s. 31; Bora; "İzmir'de 1859 Kan İftirası Olayı ve Rav Hayim Palaçi'nin Mektubu".

76 Malho; "Tanzimat Öncesinde ve Sonrasında Osmanlı Yahudileri", s. 79.

77 Ben-Naeh; *Sultanlar Diyarında Yahudiler*, s. 393.

78 İrtida kelimesi dinden çıkma, dini reddetme ya da değiştirme anlamında kullanılan bir ifadedir. Aslan; "Tanzimat Döneminde Din Değiştirme Üçgeni: İhtida-Gizli Din-Tanassur", s. 622.

için ölüm, kadınlar için de hapistir[79]. Bu konudaki şer'î dayanak ise Hz. Muhammed'e atfedilen, "Bir Müslüman'ın kanı ancak şu üç şekilde helal olur: Evlendikten sonra zina eden, kasten bir cana kıyan ve dinini terk edip cemaatten ayrılan, Allah ve Resulüne karşı harp edip İslam'dan dönen kişi" şeklindeki hadistir[80].

Tanzimat Fermanı'nın getirdiği özgürlük havası içerisinde öncelikle Kuzey Arnavutluk'ta yaşayan bir küçük azınlık grup, İslamiyet'i görünüşte kabul ettiklerini fakat gerçekte Katolik olduklarını ilan etmişlerdir[81]. Genellikle bu yola başvurulmasının ana nedenleri askerlik vazifesinden ve haraç vergisinden muaf tutulma isteğidir[82]. Nitekim bu durumun etkisiyle Anadolu ve Balkanların yanı sıra başka yerlerde de Krypto-Katolikler ortaya çıkmıştır[83]. Benzeri bir durum Ortodoks inancına mensup Rumlar için de geçerlidir. Özellikle Trabzon ve Gümüşhane'nin Kromni bölgesinde bu tür durumlara Tanzimat Dönemi'nde sıklıkla rastlanılmakta idi[84]. Bunlara "Stavriotlar" da deniliyordu. Ayrıca Kıbrıs'ta yer alan "Linobambakiler" de aslen Katolik olmalarına karşın benzeri bir turum sergilemişlerdir[85].

Tanzimat Fermanı'yla birlikte yerel yönetimin bir parçası olmak üzere eyalet merkezleri ve kazalarda birer meclis kurulması emredilmiştir[86]. Bu meclisler o mahalin kadısı, askeri amiri, dört Müslim, varsa gayrimüslimlerden metropolit, iki de kocabaştan[87]

---

79 Aslan; *Tanzimat Döneminde Din Değiştirme Hareketleri (1839-1876)*, s. 191; Aslan; "Tanzimat Döneminde Din Değiştirme Üçgeni: İhtida-Gizli Din-Tanassur", s. 624. Ayrıca bu konuda bir fetva örneği için bkz. Düzenli; *Gayrimüslimlere Dair Fetvalar*, s. 61.

80 Aslan; *Tanzimat Döneminde Din Değiştirme Hareketleri (1839-1876)*, s. 191.

81 Türkan; *Osmanlı'da Kripto Hristiyanlar*, s. 8.

82 Türkan; *Osmanlı'da Kripto Hristiyanlar*, s. 2; Aslan; *Tanzimat Döneminde Din Değiştirme Hareketleri (1839-1876)*, s. 124.

83 Eren; "Tanzimat", s. 727.

84 Yerasimos; "XIX. Yüzyılda Trabzon Rum Cemaati", s. 297.

85 Aslan; "Tanzimat Döneminde Din Değiştirme Üçgeni: İhtida-Gizli Din-Tanassur", s. 624.

86 İnalcık; *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, s. 6.

87 Kocabaş kelimesi gayrimüslim mahallelerde görev yapan muhtarlar için kullanılır. Bkz. Ürer; *Azınlıklar ve Lozan Tartışmaları*, s. 151.

oluşacaktı. Küçük meclisler almış oldukları kararları büyük meclislere bildirecek ve böylece büyük meclislerin vereceği kararlarda söz sahibi olacaklardı[88]. Tanzimat Fermanı ile ilk defa gayrimüslim unsura yerel yönetim meclislerinde görev yapma hakkı tanınmış fakat bu durum söz konusu zümrenin memnuniyeti için yeterli olmamıştır. Zira kendileri açısından olumlu bir mesele bu meclislerde görüşülürken devamlı meselenin kabulünü kolaylaştırıcı davranışlar içinde bulunan gayrimüslim meclis üyeleri, kendilerine daha önce tanınan bazı haklardan birtakım fedakarlıklarda bulunmaları istenince bunun Tanzimat Fermanı'nda yer alan eşitlik ruhu ile bağdaşmayacağını dile getiriyorlardı. Bunun yanı sıra bazı gayrimüslim meclis üyeleri mecliste yer alan Müslüman üyelerin kendilerine tahammül edemedikleri yolunda İstanbul'a şikayetnameler göndermişlerdir. Nitekim Rum patriğinin 14 Ocak 1841 tarihli bir şikayet dilekçesinde "memleket meclislerine dahil olan metropolit ve kocabaşlar her ne arz ve ifade ederlerse diğer azaların hakaret ve lakaydisiyle karşılandıklarını" ifade edilmiştir[89]. Bu durum bize her iki zümrenin de mevcut ortamı kabullenmekte zorlandığını göstermektedir.

Öte yandan Tanzimat Fermanı'nın hazırlanmasında en önemli etkenlerden biri olan yabancı devletlerin Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahalesini engelleme konusunda da başarı elde edilememiştir. Batılı devletler arasında Osmanlı İmparatorluğu'nun bölüşümünü konu edinen Doğu Sorunu, imparatorluk yıkılana kadar varlığını devam ettirecektir. Fermanın hazırlanması her ne kadar Fransa ve İngiltere'yi memnun etmişse de Avusturya ve özellikle Rusya, Ferman'dan aynı ölçüde rahatsızlık duymuşlardır. Zira her iki devlet de Osmanlı İmparatorluğu gibi çok uluslu idiler. Bu yüzden Osmanlı İmparatorluğu tarafından azınlık tebaasına tanınan hakları kendi tebaalarının da talep etmesinden çekinerek endişeye kapıldılar. Bu durum, her iki devletin hasmane tutumunu daha da pekiştirici bir rol oynamıştır. Diğer yandan İngiltere ve Fransa her

88 Eren; "Tanzimat", s. 721.

89 Ortaylı; *Tanzimattan Sonra Mahalli İdareler (1840-1878)*, s. 25.

ne kadar fermana sıcak baktıklarını belirtmişlerse de Ortadoğu ve Hindistan yolu politikası münasebetiyle önem taşıyan Osmanlı ülkesi üzerindeki emellerini tahakkuk ettirme politikalarında herhangi bir değişiklik yapmamışlardır[90].

Tanzimat Fermanı'na yönelik tepkiler bahsini bu fermanın ilanı esnasında Türkiye'de bulunan Robert Kolej'in kurucusu Cyrus Hamlin anılarında yer alan şu satırlara yer vererek kapatmak istiyorum: "Hatt'ın ilanı memlekette büyük bir hayret ve şaşkınlıkla karşılandı. Eski kafalı Müslümanlar, Hatt'ı lanetle anıyorlardı. Şeriatın çiğnendiğini, Müslümanların gavurlarla bir seviyeye indiğini iddia ediyorlardı. Hıristiyan tebaa ise Hatt'ta yeni bir çağın başlangıcı gözüyle baktılar. Hatt'ın ilanı İngiliz siyasetinin bir zaferi idi. Hatt'ın gerçek değeri ise halk arasında yarattığı etkide aranmalıdır. Bu esaslar bütün imparatorluğa yayıldı. Gülhane Hattı, hükümetin asıl gayesi ve kanununa göre erişilecek maksatlar hakkında halka yapılmış ilk hitap idi. Gülhane Hattı reâyaya, hakları için mücadele etme cesaretini verdi ve kanun önünde insanların eşit olduğu fikrini ortaya koydu. Ulemanın sivil sahada otoritesini azalttı. Artık geri dönülmesi imkansız bir cereyan meydana getirdi"[91]. Bununla birlikte Hamlin anılarında, bu Hatt'ın ilginç bir tahilini de yapar. Müslümanların bir yandan dinlerinin en yüce, en üstün ve en son semavi din olduğuna inanmalarını, öte yandan diğer din mensupları ile eşit halde bulunma ihtimallerini akla yatkın bulmaz. Esasen bu tahlil günümüze kadar devam eden bazı tartışmaların da bir nevi özüdür[92].

Şunu da belirtmekte fayda var ki Tanzimat Fermanı'nın maddeleri ne yazık ki başkent dışındaki coğrafyalarda özellikle de içten içe kaynayan Balkan Yarımadası'nda çok etkili biçimde uygulanamamıştır. Bu durumun oluşumunda devletin mali açıdan yaşadığı sıkıntı, tarafların birbirlerine karşı takındığı önyargı ve taassup, içeride ve dışarıda yaşanan gelişmeler önemli rol oynamıştır[93].

90 Hazır; "Tanzimat Fermanı'nın Anayasa Hukuku Açısından Tahlili", s. 231.
91 İnalcık; "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri", s. 624.
92 Hamlin; *Türkler Arasında*, s. 46.
93 İnalcık; *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, s. 9.

ISLAHAT FERMANI VE SONRASINDA AZINLIKLARLA İLGİLİ GELİŞMELER

Islahat Fermanı; 3 Kasım 1839'da ilan edilen ve bütün Osmanlı tebaasının kanun önünde eşit sayıldığını, herkesin can, mal ve namus dokunulmazlığın devletin güvencesi altında olduğunu açıklayan Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nu yeterli bulmayan Batılı devletlerin, Osmanlı tebaası Müslümanlarla, gayrimüslimler arasında bazı siyasi ve hukuki farklılıkların bulunduğunu ileri sürerek daha köklü reformlar yapılmasını istemeleri sonucunda hazırlanan fermandır[94]. Islahat Fermanı da tıpkı Tanzimat Fermanı gibi Avrupa'nın, Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale etmesini engellemek için ortaya atılmış olup Tanzimat Fermanı'ndan daha bariz bir şekilde bu fermanın ilanında siyasi beklentiler ön planda tutulmuştur. Islahat Fermanı'nın ilan edilmesine etken olan siyasi gelişme ise Osmanlı egemenliğinde bulunan Hıristiyanlara ait "Kutsal Yerler Meselesi"dir.

Hıristiyanlarca Kutsal Yerler Meselesi ve Ortaya Çıkışı

Daha önce de belirtildiği gibi 1789'dan sonra Avrupa'da yayılan milliyetçilik akımı, Osmanlı Devleti'nin millet sistemi ile bağdaşmıyordu. Bu nedenle Osmanlı devlet adamları kendilerini tehdit eden tehlikeyi gördüler ve bertaraf için gerekli tedbirleri alma yoluna gittiler. Bunun için ilk büyük çabayı II. Mahmut harcadı. Onun hazırladığı projeyi oğlu Abdülmecit ve zamanın Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Paşa hayata geçirdiler.

19. yüzyıldan itibaren büyük devletlerin Doğu politikalarında en belirleyici unsuru Osmanlı Devleti'nde yaşayan zımmîler teşkil etti. Bu devletlerin tahriklerinin de etkisiyle Osmanlı Devleti bünyesinde yaşayan azınlık unsurların bir kısmı harekete geçerek bağımsızlık için bir dizi faaliyete giriştiler[95]. Bununla beraber Batılı devletlerin Osmanlı iç işlerine her fırsatta karışması, 1856 yılında Avrupa'nın en önemli üç devletini bir hesaplaşmaya yöneltti.

94 Gülsoy; "Islahat Fermanı" s. 185; Özil; *Anadolu Rumları*, s. 27; Eraslan-Olgun; *Osmanlı Devleti'nde Meşrutiyet ve Parlamento*, s. 27.

95 Bozkurt; *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*, s. 40-41.

Kudüs'teki Kutsal Yerler'in koruyuculuğu meselesi yüzünden Katolik Fransa ve Ortodoks Rusya arasında bir gerginlik yaşandı. Osmanlı Devleti'nin ara buluculuğu bir sonuç vermeyince Fransa, Osmanlı İmparatorluğu, İngiltere ve İtalyan Piyamonte Devleti, Rusya ile kozlarını paylaşma noktasına geldiler.

Esasen Avrupa'yı büyük bir buhrana sürükleyen Kutsal Yerler'in hamiliği meselesi 1740 yılına kadar uzanmaktadır. Bu yıl içinde Fransa, Osmanlı İmparatorluğu ile yenilediği kapitülasyonlara ek madde olarak Kudüs'te yer alan ve bütün Hıristiyanlarca kutsal olarak kabul edilen, Kemame Kilisesi, Beytü'l Lahim'de bulunan Büyük Kilise, Tahanü'l-Atik Meydanı ile mahzenleri, Reata Mağarası ve Mehd Mağarası'nın çevresinde Hıristiyanlara ait alanların koruyucusu olduğuna dair bir madde eklettirmeyi başardı ve Hıristiyan dünyasında bu imtiyaz sayesinde hayli prestij kazandı[96]. Bununla beraber 1789 yılında meydana gelen Fransız İhtilali ile Fransa'da milliyetçilik ve Cumhuriyet olgusu, din olgusunun yerine hakim olmaya başlayınca, Fransa bu imtiyazlarını eskisi kadar önemsenmez oldu[97]. Bu noktada devreye Ortodoks Hıristiyanların hamisi sıfatıyla Rusya girmiştir. 1774 yılında imzalanan Küçük Kaynarca Anlaşması'nın yedinci maddesi, Rusya'ya dolaylı yoldan da olsa Osmanlı ülkesinde yaşayan Ortodoksları himaye ve bu mezhep mensuplarının kutsal yerleri serbestçe ziyaret etmesini güvence altında tutabilme hakkı tanımıştır[98]. 1848 yılında Fransa'da Louis-Napolyon'un iş başına gelmesiyle bu liderin Katolik din adamlarının desteğini almak maksadıyla Kutsal Yerler meselesini yeniden ortaya atması

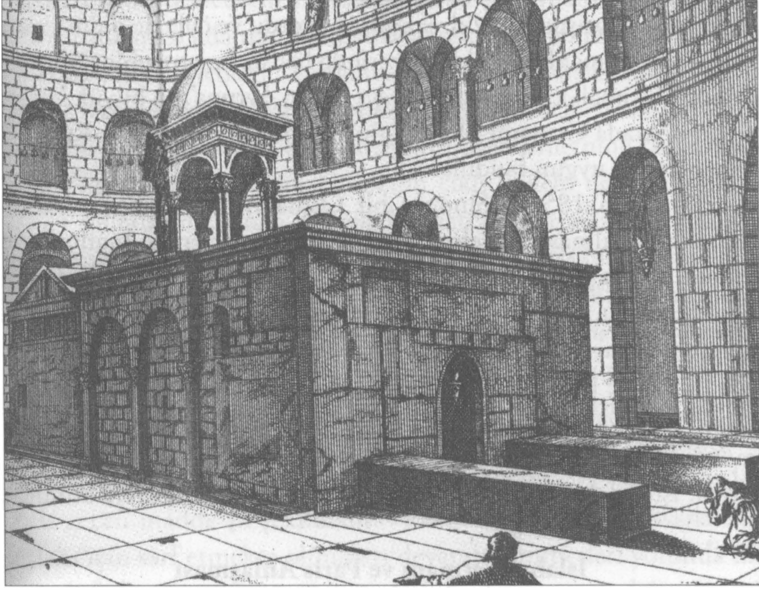
---

96 *Resimli–Haritalı Mufassal Osmanlı Tarihi*, VI, s. 3017; Mutlu; *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, s. 78.

97 Bununla beraber 20 Mayıs 1804 tarihli Fransa ile Osmanlı İmparatorluğu arasında yapılan kapitülasyon anlaşmasının 4. maddesi burada zikre değer. Bu madde ile Osmanlı İmparatorluğu Kutsal Yerler üzerinde Fransız ayrıcalığını kabul ediyor ve şu maddeye yer veriyordu: "Fransa kralının ve Fransa kralının muhibbi ve müttefiki olan sair Hıristiyan hükümdarların tebaaları Kudüs'teki mübarek makamları ziyaret etme hususunda serbest bulunacaklar, kendilerine hiçbir müdahale ve müşkülât çıkarılmayacak, haklarına tecavüz edilmeyecektir". Haydaroğlu; *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, s. 14-15.

98 Eren; *Tanzimat Fermanı ve Dönemi*, s. 17.

sonucu sorun tekrar alevlendi ve iki ülke karşı karşıya gelince, arada kalan Osmanlı Devleti oldu[99].



Hz. İsa'nın mezarı

Bu meseleyi halletmek için Rusya tarafından İstanbul'a elçi olarak gönderilen Prens Mençikof ise Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya, gerçekleşmesi imkansız imtiyazlar vermesini talep ederek meselenin çözümüne değil çözümsüzlüğüne hizmet etti[100]. Mençikof, böylelikle bir tapınak kapısı anahtarından (Kemame Kilisesi'nin yönetimi meselesi) çok daha önemli meselelere el atarak, gerçek niyetini gözler önüne serecektir[101]. Mençikof, 40 bin kişilik bir Rus kuvvetinin Boğazlara inerek Osmanlı Devleti'ni Batılı devletlerin hücumuna karşı korumasını öneriyor, karşılığında da Ortodoks Kilisesi'nin lideri olarak Fener

99 *Resimli –Haritalı Mufassal Osmanlı Tarihi*, VI, s. 3019.

100 Lane Poole; *Lord Stratford Canning'in Türkiye Hatıraları*, s. 173.

101 Hemen belirteyim ki Hıristiyan dünyasında ciddi bir ihtilaf meselesi olan Kemame Kilisesi içindeki görev dağılımı Osmanlı Devleti tarafından kesin çizgilerle belirlenmiş, kilisenin anahtarları da tarafsız olması hasebiyle Müslüman bir aileye verilmişti. Türkan; *Osmanlı'da Kripto Hristiyanlar*, s. 32.

Patrikhanesi'nin yerine Rus kilisesinin tanınmasını ve buna benzer birtakım kabulü imkansız teklifleri beraberinde getiriyordu[102].

Bu gelişmeler sonucunda Osmanlı Devleti ile Çarlık Rusyası arasında bir çatışma kaçınılmaz görünüyordu ve öyle de oldu. Fakat Rusya'nın Osmanlı toprakları üzerinde hadsiz hesapsız bir nüfuz elde etme ihtimali karşısında endişeye düşen Avrupa'nın büyük güçleri, bu noktada Osmanlı Devleti'nin yanında yer almayı ve Rusya'yı dizginlemeyi uygun buldular.

30 Kasım 1853'te Sinop'ta bir Osmanlı filosunun Ruslar tarafından yakılması ve şehrin bombalanması üzerine İngiltere ve Fransa, Rusya'ya bir ultimatom vererek Eflak ve Boğdan'ın derhal boşaltılmasını, Ortodoks tebaa üzerindeki himaye iddialarından vazgeçilmesini istediler. Çar'ın, ultimatomu reddetmesi üzerine 12 Mart 1854'te İngiltere ve Fransa, Rusya'ya savaş ilan etti. Osmanlı Devleti'nin yanında savaşa giren İngiltere, Fransa ve İtalyan Piyamonte Devleti 1856 yılında Rusya'yı barış masasına oturmayı ikna ettiler. İşte Islahat Fermanı'nın temelleri de o zaman ortaya atıldı[103].

Islahat Fermanı ve Paris Anlaşması

Islahat Fermanı'nın ilan sebeplerinden biri de yukarıda da ifade edildiği gibi Kutsal Yerler sorununa sebep teşkil eden azınlıklar meselesi ile ilgili Batı'nın istediği tarzda düzenlemeler yapılmasının hedeflenmesidir[104]. Zaten Kırım Harbi'ne son verilmesi için arabuluculuk yapan Avusturya, "Osmanlı idaresinde yaşayan azınlıkların, Müslümanlarla her alanda eşit haklara sahip olmaları ve benzer koşulları içeren bir düzenlemenin Osmanlı Devleti tarafından yapılması" şartını ortaya atmış ve bu teklifin de etkisiyle Rusya, 16 Aralık 1855'te barış masasına oturmayı kabul etmişti[105].

102 Mençikof tarafından Osmanlı Devleti'ne yapılan teklifler için bkz. *Resimli-Haritalı Mufassal Osmanlı Tarihi*, VI, s. 3020.

103 Bozkurt; *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*, s. 54.

104 Somel; "Osmanlı Reform Çağında Osmanlılık Düşüncesi (1839-1913)", s. 91.

105 Bozkurt; *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu* s. 55; Gülsoy; "Islahat Fermanı" s. 185; Okutan; *Tek Parti Döneminde Azınlık Politikaları*, s. 39.

Bu nedenle Osmanlı İmparatorluğu'nun Islahat Fermanı'nı ilan etmesinden yedi gün sonra 25 Şubat 1856 tarihinde Paris'te toplanan büyük devletlerin temsilcileri Islahat Fermanı'nın metninin Paris Anlaşması'nda da zikredilmesini talep ettiler. Esasen böyle bir talebin Batılı devletlerin Osmanlı iç işlerine müdahale etmelerine yeni bir bahane teşkil edeceğini anlayan konferanstaki Türk heyetinin başkanı Âlî Paşa, böylesi bir maddenin anlaşma metnine konmaması için diretti. Çünkü Kırım Harbi'nin çıkış nedeni de sonuç olarak 1774 yılında imzalanan Küçük Kaynarca Anlaşması'nın ilgili bir maddesiydi. Bununla beraber Âlî Paşa'nın bu tavrı bir fayda vermedi[106]. Âlî Paşa sadece anlaşma metnindeki ilgili maddenin yazımında, ileride doğrudan bir müdahalede bulunulmasını önleyecek bir ibarenin konmaması hususunda etkili oldu. Dolaylı yoldan da olsa uluslararası nitelik taşıyan bu anlaşma ile birlikte azınlıklar sorunu Avrupa'nın kolektif koruma sağladığı bir mesele haline gelecektir[107].

Islahat Fermanı, Paris Anlaşması'nın 9. maddesinde yer aldı. Adı geçen madde şu şekildedir: "Padişah Hazretleri, tebaalarının refahı için sarf etmekte oldukları devamlı himmetleri yolunda din ve ırk farkı gözetilmeyerek, cümlesinin durumunu ıslah edici olmakla beraber, İmparatorluğunun Hıristiyan halkı hakkında inâyetkâr niyetlerini teyid eden bir yüksek ferman ihsan buyurmuş olduklarından ve bu hususta asil düşüncelerine bir delil göstermek istediklerinden müstakil iradelerinden sâdır olmuş olan iş bu yüksek fermanın Paris Anlaşması devletlerine tebliğini tensip buyurmuşlardır. Paris Anlaşması devletleri, bu tebliğin yüksek değerini ispat ve teyit ederler. Şurası kesin olarak kararlaştırılmıştır ki, bu tebliğ padişah hazretlerinin ne kendi teba*asıyla olan hükümdarlık işlerine ve ne de devletlerin, iç işlerine ayrı veya birlikte olarak müdahale etmek için hiçbir halde Paris Muahedesi devletlerine bir hak ve salâhiyet vermeyecektir*"[108].

106 Berkes; *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 189-190; Eryılmaz; *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi*, s. 113-114.

107 Akgönül; *Azınlık Türk Bağlamında Azınlık Kavramına Çarpraz Bakışlar*, s. 122.

108 Karal; *Osmanlı Tarihi*, VI, s. 6; Lane Poole; *Lord Stratford Canning'in Türkiye Hatıraları*, s. 22; Andıç; *Kırım Savaşı, Âli Paşa ve Paris Anlaşması*, s. 80.

Âlî Paşa'nın çabalarında görece başarılı olduğu özellikle bu maddenin son bölümlerinde bariz bir şekilde belli olmaktadır. Bununla beraber böyle bir maddenin anlaşma metnine konulması dahi, Osmanlı Devleti'nin egemenlik haklarına bir müdahaledir. Nitekim Batılı devletler bu maddeyi de bir şekilde kendi siyasi emellerine uygun şekilde kullanmakta gecikmeyeceklerdir[109].

Islahat Fermanı'nın İlanı

Islahat Fermanı'nın ilanından biraz önce Osmanlı İmparatorluğu bu gelişmenin bir nevi habercisi olan bazı teşebbüslerde bulunmuştu. İlk olarak Babıâli, Fransa'nın tavsiyesi ile gayrimüslimler hakkındaki iyi niyetini göstermek amacıyla cizyeyi kaldıracağını, dolayısıyla gayrimüslimlerin orduya ve idari görevlere alınacağını açıkladı[110]. 10 Mayıs 1858'de ilan edilen karara göre gayrimüslimler askerlikte miralaylığa, idarede ise birinci dereceye kadar yükselebileceklerdi. Ayrıca izin almadan, sadece yetkilileri bilgilendirmek suretiyle kiliselerini inşâ ve tamir edebileceklerdi[111].

Bu gibi bazı düzenlemelerin ve Avrupa devletlerinin beklentisi doğrultusunda 18 Şubat 1856 tarihinde Islahat Fermanı, Bâbıâlî'de tüm bakanlar, yüksek memurlar, şeyhülislam, patrikler, hahambaşı ve çeşitli cemaatlerin diğer ileri gelenlerinin hazır bulunduğu bir toplantıda okunarak ilan edildi[112]. Fermanın birer kopyası Paris Anlaşması'na katılmış olan devletlere de gönderildi[113].

Genel itibarı ile gayrimüslimlerin imparatorluk içindeki yaşantıları ve hukuki statüleri ile ilgili maddeler içeren bu ferman, bazı temel başlıklar taşımaktaydı.

---

109 Eryılmaz; *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi*, s. 114.

110 Türkan; *Osmanlı'da Kripto Hristiyanlar*, s. 34.

111 Gülsoy; "Islahat Fermanı" s. 185-186; Kılıç; *Tarihten Günümüze Ermeni Patrikhanesi*, s. 129.

112 Bozkurt; *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*, s. 55.

113 Gülsoy; "Islahat Fermanı" s. 186.

Islahat Fermanı ve Temel Hak ve Özgürlükler

Islahat Fermanı'nda da tıpkı Tanzimat Fermanı'nda olduğu gibi en önde gelen madde olarak bütün tebaanın din ve mezhep farkı gözetilmeksizin can, mal ve namus emniyetinin padişahın garantisi altında olduğu vurgulanmış[114] ve bu durum şu kelimelerle dile getirilmiştir: "...Gülhane'de kıraat olunan Hatt-ı Hümayunum ile ve Tanzimat-ı Hayriyem mucibince her din ve mezhepte bulunan kaffe-i tebaa-i şahanem hakkında bilaistisna emniyet-i can ve mal ve mahfuziyet-i namus için taraf-ı eşref-i padişahanemden va'd ve ihsan olunmuş olan teminat bu kerre dahi tekit ve teyit kılındığından bunun kâmilen fiile çıkarılması için tedabir-i müessirenin ittihaz olunması..."[115].

Öte yandan temel hak ve özgürlükler bağlamında gayrimüslim cemaatlere, Osmanlı Devleti tarafından verilen daha önceki hakların da teminat altında olduğu şu ifadelerle dile getirilmiştir[116]: "... ve zir-i cenah-ı atıfet seniyye-i padişahanemde olarak memalik- i mahruse-i şahanemde Hıristiyan ve sair gayrimüslim cemaatlerine ecdad-ı izamım tarafından verilmiş ve sinin-i ahirede ihsan ve ita kılınmış olan bilcümle imtiyazat ve muafiyat-ı ruhaniye bu kere dahi tahrir ve ibka kılınıp..."[117]

Bu maddelerden de anlaşılacağı üzere Osmanlı İmparatorluğu, Tanzimat Fermanı da dahil olmak üzere azınlıkların mevcut hak ve imtiyazlarının korunacağını belirtiyor ve diğer bazı imtiyazların da ek olarak tanınacağını daha fermanın başında ifade ediyordu. Ancak pek tabiidir ki bu durum fermanın temel prensiplerinden olan tebaa arasındaki eşitlik anlayışına ters bir durum arz ediyordu[118].

---

114 Güler; *Türkiye'deki Gayrimüslimler*, s. 16-17.

115 Kili-Gözübüyük; *Türk Anayasa Metinleri (Sened-i İttifak'tan Günümüze)*, s. 15.

116 Eryılmaz; *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi*, s. 114; Karal; *Osmanlı Tarihi*, VI, s. 1; Güler; "Tarih Boyunca Rumların Türkler ile Olan İlişkileri", s. 33.

117 Kili-Gözübüyük; *Türk Anayasa Metinleri (Sened-i İttifak'tan Günümüze)*, s. 15.

118 Bozkurt; "Islahat Fermanı'nın Düşündürdükleri", s. 25.

Patrikhanelerin Islahı Meselesi

Osmanlı İmparatorluğu, Avrupa devletlerinin Doğu siyasetinde en hassas noktayı belirleyen gayrimüslim cemaatlerin yönetim merkezlerinin ıslahı meselesini de bu fermanın kapsamına almayı uygun bulmuştur. Babıâli, bu yönetim merkezlerinde yapılacak düzenlemelerin bir kısmına doğrudan doğruya müdahale ederken bir kısmının ıslahı meselesini de bizzat gayrimüslim cemaatlere bırakmıştır. Gelinen bu noktada artık çökme noktasındaki Osmanlı Millet Sistemi'nin izleri, hala belirgin bir biçimde görülür.

Patrikhane yönetiminde ruhanilerin yanı sıra, sivillerin de katılmasıyla oluşacak meclisler açılması yoluna ve böylece bu kurumların bir nev'i laikleşme sürecine girmesine[119] dair fermanda şu cümlelere yer verilir: "...ol babda vaktin ve gerek asr-ı medeniyet ve malumat-ı müktesebenin icab ettirdiği ıslahatı irade ve tensib-i şahanem ile ve Babıâlimizin tahtında olarak mahsusan patrikhanelerde teşkil olunacak meclisler marifetiyle bilmüzakere canib-i Babıâlimize arz ve ifade eylemeğe mecbur olarak cennetmekân Ebu'l-Feth Sultan Mehmed Han-ı Sanî Hazretleri ve gerek ahlâf-ı izamları taraflarından patrikler ile Hıristiyan piskoposlarına itâ buyurulmuş olan ruhsal ve iktidar niyat-ı fütüvvetkârane-i padişahanemden naşî iş bu cemaatlere temin olunmuş olan hal ve mevki-i cedid ile tevfik olunup ve patriklerin elhalet-u hazihi carî olan usul-i intibahiyeleri ıslah olunduktan sonra patriklik berat-ı alîsi'nin ahkâma tatbiken kayd-ı hayat ile nasb ve tayin olunmaları usulünün tamamen ve sahihen icra ve Babıâlimizle cemaat-i muhtelifenin rüesa-i ruhaniyesi beyninde karargîr olacak bir surette tatbikan patrik ve metropolit ve murahhasa ve piskopos ve hahamların hîn-i nasbında usul-i tahlifiyenin ifâ kılınması..."[120].

Gayrimüslimlerin cemaatlerin yönetimi ile ilgili düzenlemeleri ve millet nizamnameleri aşağıda bir başka başlık altında incelenecektir.

Diğer yandan Osmanlı İmparatorluğu'nda II. Mahmut'un Sened-i İttifakı'ndan beri temelleri sağlam bir şekilde atılmaya çalışılan merkeziyetçilik politikası, Islahat Fermanı'nda gayrimüslim din

---

119 Augustinos; *Küçük Asya Rumları 19. Yüzyılda İnanç, Cemaat ve Etnisite*, s. 67.
120 Kili-Gözübüyük; *Türk Anayasa Metinleri*, s. 15.

adamları ile ilgili bahse şu cümlelerle yansımıştır: "...her ne suret ve nam ile olursa olsun rahiplere verilmekte olan cevaiz ve avaidat cümleten men olunarak yerine patriklere ve cemaat başlarına varidat-ı muayyene tahsis ve ruhban-ı sairenin dahi rütbe ve mansıplarının ehemmiyetlerine ve bundan sonra verilecek karara göre kendilerine bervech-i hakkaniyet maaşlar tayin olunup fakat Hıristiyan rahiplerinin emval-i menkule ve gayri menkulelerine bir günâ sekte iras olunmayarak Hıristiyan ve sair tebaa-i gayrimüslime cemaatlerinin milletçe olan maslahatlarının idaresi her bir cemaatin ruhban ve avâmı beyninde müntehip azadan mürekkep bir meclisin hüsn-i muhafazasına havale kılınması ve..."[121].

Yukarıda zikredildiği şekli ile esasen devlete bağlı bir memur statüsünde olan patrik ve cemaat başlarının yanı sıra diğer din görevlileri maaşa bağlanıyor ve bu suretle de hem merkeziyetçilik prensibi vurgulanıyor hem de ekonomik açıdan bu kişiler doğrudan doğruya devletin maaşlı memurları haline geliyorlardı[122]. Ayrıca bu kişilerin taşınır ve taşınamaz mallarının da güvence altında olduğu vurgulanmak suretiyle temel hak ve özgürlüklerle ilgili madde de teyit edilmiş oluyordu[123].

Gayrimüslimlerin Ayin Serbestileri, İbadet Yerleri, Kutsal Mekanları ve Din ve Mezhep Özgürlükleri Meselesi

Islahat Fermanı, gayrimüslim cemaatin gündelik hayatındaki pek çok önemli safhaya da açıklık getirmiş ve gayrimüslim tebaaya bu alanlarda önemli haklar tanınmıştır.

Bu hakların en başında, belli bir mahalde tek bir mezhebe mensup gayrimüslimler ikamet ediyorlarsa bu kişilerin her türlü dini ayinlerini açıkça yapabilmeleri izninin tanınması gelmektedir ki[124]

121 Kili-Gözübüyük; *Türk Anayasa Metinleri*, s. 15.

122 Eryılmaz; *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi*, s. 115; Bozkurt; "Islahat Fermanı'nın Düşündürdükleri", s. 25; Ürer; *Azınlıklar ve Lozan Tartışmaları*, s. 136; Augustinos; *Küçük Asya Rumları 19. Yüzyılda İnanç, Cemaat ve Etnisite*, s. 180.

123 Karal; *Osmanlı Tarihi*, VI, s. 2.

124 Yılmazçelik; "XIX. Yüzyılda Anadolu'da Ermenilerin Sosyal ve İktisadi Durumları Hakkında Bazı Belgeler", s. 247; Eryılmaz; *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim*

fermanda şu kelimelerle ifade edilir: "...Bir mezhebin cemaati yalnız olarak sairiyle karışık olmayarak bir mahalde bulunur ise o yerde ayine müteallik hususatı zahiren ve alenen icrada bir türlü kuyuda duçar olmayıp..."[125]

Bilindiği gibi daha önceleri bir mahalde az da olsa Müslüman sakin bulunuyorsa o mahalde gayrimüslimlerin açıktan açığa kendi mabedlerinin dışında ayin yapması, çan çalması ya da seremoniyi çevreye taşıması durumu, belli istisnai haller dışında söz konusu değildi. Bu uygulama her ne kadar sadece tek bir mezhebe mensup gayrimüslimlerin yaşadığı mekanlarla sınırlandırılmış gibi olsa da fermanın ilanından kısa bir süre sonra İstanbul'a gelen Edmondo de Amicis, pek çok azınlığın yanı sıra, az sayıda Müslüman'ın da yaşadığı Pangaltı semtinde bir Rum cenazesini bütün ihtişamı ile şu satırlarla anlatır: "...Mahallenin son sokağında yeni bir manzara, dini bir merasim seyrettik: Bu bir Rum cenaze alayıydı. Sessiz bir kalabalık yolun iki yanına sıralanmış: önde işlemeli cübbeleriyle Rum papazları yürüyor; arkalarında başında tacı, üstünde pırıl pırıl yanan sırmalı uzun elbisesiyle başpapaz; canlı renkler giymiş genç rahipler, en gösterişli kıyafetleri içindeki akrabalar, dostlar, bunların ortasında çiçeklerle süslenmiş bir tabut; tabutun üstünde atlas bir elbise ve mücevherler içinde on beş yaşında bir genç kız uzatılmış; kızın kar gibi beyaz, ince yüzü açık, ağzı bir ispasmosla hafifçe kasılmış gibi ve omuzlarına, göğsüne dökülmüş gür siyah saç örgüleri var. Tabut geçiyor, kalabalık dağılıyor, alay uzaklaşıyor ve biz boş bir sokakta yalnız ve düşünceli kalıyoruz."[126] Söz konusu ifadeler bize bir Rum cenaze merasimi hakkında epey tafsilatlı bilgi vermektedir ki bu cenaze töreninde dini ayin bütün gerekleri ile sergilenmekte ve gözler önüne serilmektedir[127].

Teb'anın Yönetimi, s. 115; Kılıç; *Tarihten Günümüze Ermeni Patrikhanesi*, s. 128; Yenidünya; *Balkanlarda Kilise Mücadeleleri (XIX. Yy – XX. Yy.)*, s. 128.

125 Kili-Gözübüyük; *Türk Anayasa Metinleri*, s. 15-16.

126 De Amicis; *İstanbul*, s. 69.

127 Öte yandan bazı Ege Adaları gibi Müslüman nüfusun nerede ise hiç bulunmadığı yerlerde eski zamanlarda da Hıristiyanlar cenaze törenlerini açıkça icra edebiliyor ve Osmanlı yetkilileri bu duruma ses çıkarmıyorlardı. 18. yüzyıl başlarında gerçekleşen böylesi bir tören için bkz. Tournefort; *Tournefort*

Yine gayrimüslimlere ait olan ibadethanelerin, mezarlıkların, okul ve hastanelerin tamiri ya da yeniden tesisi hususunda da düzenlemeye gidilmişti. Eskiden bu tip işlemler uzun bürokrasilere tâbi olup yeni ibadethane yapımına izin verilmiyor, sadece uygun bulunduğu takdirde bu binaların genişletilmemek şartıyla tamirine müsaade ediliyordu[128]. Gayrimüslim cemaat mensupları başvuru için evvela ilgili yerin kadısına bir dilekçe verirlerdi. Bu dilekçede tamire sebep olan sorun açık biçimde dile getirilir ve son derece mütevazı bir dil kullanılırdı. Yapının kadim yani eski oluşu muhakkak belirtilir, gerekçe olarak da bazen bir doğal afet bazen kilise çatısının çökme tehlikesi göstermesi ve cemaatin mağdur olarak uzaktaki bir başka mabede gitmeye mecbur kalması öne sürülürdü. Osmanlı yetkilileri işi şansa bırakmayarak söz konusu mabedde bir keşifte bulunur ve sonrasında yapının katiyen genişletilmemesi ve binasının yükseltilmemesi şartıyla gerekli izin verilirdi[129]. Çok özel

Seyahatnamesi, I, s. 113. Gelgelelim Suriye'deki Trablusşam örneğinde olduğu gibi yoğun olarak Müslümanların yaşadığı bir coğrafyada Islahat Fermanı'ndan sonra bile bu tür cenaze törenlerini açıktan yapmak büyük tehlikeydi. Bu şehirde bir gayrimüslimin cenazesinin hayvan sırtında değil de el üzerinde nakledilmesi üzerine galeyana gelen bazı Müslümanlar cenaze alayına saldırmışlardı. Bkz. Ortaylı; "19. Asra Kadar Osmanlı Millet Sistemi ve Bâb-ı Âli", s. 1856.

128 Mesela II. Mahmut zamanında Ortaköy Etz Hayim Sinagogu bir yangın tehlikesi geçirmiş ve yıkımın eşiğine gelmişti. Cemaat, sultana müracaat ile sinagogu yenileme taleplerini dile getirdiğinde II. Mahmut Bostancıbaşı, Galata kadısı ve Başmimara yönelik yazdığı bir fermanda, sinagogun onarımına eski ölçülerinden bir karış dahi geçmemesi şartıyla izin vermiştir. Barokas; *Türkiye'de Yahudi Toplumları*, s. 19. Yine İzmir Yahudi cemaati 1772'de meydana gelen bir yangın sonrasında harap olan mabedlerinin tamiri için izin talebinde bulunmuş ancak yetkililer 30 sene sonra gerekli izni vermişlerdi. Bora; *Bir Semt Bir Bina: Karataş Hastanesi ve Çevresinde Yahudi İzleri*, s. 95. Ayrıca Ebusuûd Efendi'nin bu konu hakkındaki bir fetvası için bkz. Düzdağ; *Şeyhülislam Ebusuûd Efendi Fetvaları*, s. 106. Ayrıca bkz. Shaw; *Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Yahudiler*, s. 29.

129 Beydilli; "Osmanlı Döneminde Kilise Siyasetinden Bir Kesit, II. Mahmud Devrinde Kilise Tamiri", s. 259-260. Bu konuda verilen fetva örnekleri için bkz. Çuluk-Karaca; *Osmanlı Arşivi'nde Şeyhüislam Fetvaları*, s. 131, 151, 159, 183, 197, 204.

hallerde ise ahalisi tümüyle gayrimüslim olan küçük yerleşimlere yeni bir ibadethane için izin verildiği de olurdu[130].

Ferman'da bu konu ile ilgili olarak gayrimüslimlere ait bu gibi yerlerin tamiri hususu serbest bırakılmış[131] ancak böylesi mahallerin yeniden tesisi meselesinde gayrimüslimlerin dini liderleri vasıtasıyla Babıâli'yi haberdar etmeleri ve bu durumun tasvibi sonrasında yeni binanın yapımına başlanmasına[132] şu ifadelerle değinilmiştir: "...ehalisi cümleten bir mezhepte bulunan şehir ve kasaba ve karyelerde icra-i ayine mahsus olan ebniyenin ve gerek mektep ve gerek hastahane ve mezarlık misüllü sair mahallerin hey'et-i asliyeleri üzere tamir ve termimlerine bir gûna mevanî ikâ olunmayıp, böyle mahallerin müceddeten inşası lazım geldikte patrik veya rüesa-i milletin tasvibi halinde bunların resm ve suretli inşası bir kerre cenab-ı Babıâli'mize arz olunmak iktiza edeceğinden ya suveri maruza kabul ile müteallik olacak irade-i seniyye-i mülûkanem mucibince iktizası icra veya bir müddet-i muayyene zarfında ol babda..."[133]

Zaten Islahat Fermanı öncesinde Osmanlıların yeni mabed yapımı konusunda çok daha kolaylaştırıcı bir tutum izledikleri bilinir. Mesela 1830'da tanınan Ermeni Katolik cemaati, Karaköy, Ortaköy, Taksim gibi bölgelerde sıfırdan kilise inşa etme talebinde bulunmuş ve ciddi bir sıkıntı yaşamadan gerekli izni elde etmişlerdi[134].

Osmanlı İmparatorluğu'nda bilindiği gibi Müslümanların din değiştirmesi kesin bir şekilde yasaktı. Öte yandan devlet, gayrimüslim tebaa içerisinde toplu din değiştirme hadiselerine de millet sistemini sarsacağı düşüncesi ile soğuk bakmıştır[135]. Bununla beraber özellikle Müslümanlığı kabul etmiş gayrimüslimlerin yeniden eski dinlerine dönmeleri meselesi büyük kargaşalıklara yol açmış ve

---

130 Bu konuda bir örnek fetva için bkz. Çuluk-Karaca; *Osmanlı Arşivi'nde Şeyhülislam Fetvaları*, s. 200.

131 Gülsoy; "Islahat Fermanı", s. 186; Özil; *Anadolu Rumları*, s. 58.

132 Eryılmaz; *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi*, s. 115; Augustinos; *Küçük Asya Rumları 19. Yüzyılda İnanç, Cemaat ve Etnisite*, s. 90 ve 101.

133 Kili-Gözübüyük; *Türk Anayasa Metinleri*, s. 15.

134 Beydilli; "Osmanlı Döneminde Kilise Siyasetinden Bir Kesit, II. Mahmud Devrinde Kilise Tamiri", s. 258.

135 Gülsoy; "Islahat Fermanı" s. 186.

Batılı devletler ile Osmanlı Devleti arasında ciddi gerilimlerin yaşanmasına sebep olmuştur.

Bu anlamda pek çok örnek zikredilebilir. Ancak bunlardan belki de en ilginci Arakel isminde 20 yaşındaki bir Ermeni gencin idamı meselesidir. Farklı kaynaklarda anlatıldığına göre Arakel isimli genç, bir rivayete göre Müslüman bir kadınla zina yaptığı diğer bir rivayete göreyse sarhoş olduğu esnada çıkardığı karışıklıktan dolayı ağır bir falaka cezası almamak için din değiştirmeye karar verir. Lakin zina olasılığının kuvvetli olma ihtimali daha fazladır. Zira sarhoşluk ya da mahmurluk anında yapılan din değiştirmenin geçersiz hükmünde olduğu bilinir[136]. Ancak bir Müslüman kadınla zina halinde yakalanan gayrimüslimin cezası idamdır. Gayrimüslim din değiştirirse idamdan kurtulur. Hasılı bir şekilde Arakel din değiştirir. Ancak sonrasında pişmanlık duyar ve eski inancına döner. Kendisine resmi yetkililerce bunun cezasının idam olduğu hatırlatılır ve tekrar İslam'a dönmesi konusunda uyarılır. Kabul etmediği için de idamına hükmolunur. Bu noktada devreye İngiltere büyükelçisi Lord Strattford Canning girer. Kur'an-ı Kerim'i inceleyen Canning, dinden dönenlerin idamı ile açık bir hüküm olmadığını Babıâli'ye iletir. Ancak cevaben, bu uygulamanın kaynağının Hadis'e dayandığı ve ulemanın verdiği kararın sonucu olarak infazının kaçınılmaz olduğu bildirilir. Akabinde de infaz, Arakel'in başının kesilmesi suretiyle gerçekleştirilir[137]. İngiliz ve Fransız elçilerinin müdahaleleri de Ermeni gencin idamını engelleyememiştir. Bunun üzerine Canning, Babıâli'ye bir dilekçe vererek din değiştirme yüzünden uygulanan idam cezasının kaldırılmasını talep etmiş fakat Osmanlı makamları böyle bir şeyin büyük infiallere yol açacağını dile getirmişlerdir[138].

---

136 Gelgelelim Ebusuûd Efendi fetvalarında aksi yönde hüküm de vardır bkz. Düzdağ; *Şeyhülislam Ebusuûd Efendi Fetvaları*, s. 89.

137 Subaşı; "Bir Osmanlı Ermenisinin İrtitad Olayı ve Avrupa Devletlerinin Tepkisi", s. 109-111; Türkan; *Osmanlı'da Kripto Hristiyanlar*, s. 9; Erhan; *Türk-Amerikan İlişkilerinin Tarihsel Kökenleri*, s. 197. Bu konu hakkında ayrıca bkz. Düzdağ; *Şeyhülislam Ebusuûd Efendi Fetvaları*, s. 90.

138 Hamlin; *Türkler Arasında*, s. 67; Türkan; *Osmanlı'da Kripto Hristiyanlar*, s. 26; Aslan; *Tanzimat Döneminde Din Değiştirme Hareketleri (1839-1876)*, s. 194.

Öte yandan bu tarz idam cezalarının bazı bölgelerde gizlice Hıristiyanlık inancını yaşayan ve tekrardan Tanzimat Dönemi'nin verdiği görece uygun ortamda eski dinine dönmek isteyen topluluklar üzerinde caydırıcı bir etki yaptığı bilinir. Mesela Trabzon'da bazı gizli Hıristiyanlar kimliklerini açıklamak istemişler ancak tam da o günlerde İslamiyet'ten tekrar eski inancına geçen bir Ermeni gencin idam edilmesi üzerine bunu erteleme yoluna gitmişlerdi[139].

Nihayet Canning, daha Islahat Fermanı'ndan evvel Padişah Abdülmecit'in din değiştirme yüzünden uygulanan idam cezalarını kaldırdığını şu cümlelerle dile getirir: "Gerçi notamıza verilen cevap Babıâli'nin bu konudaki isteklerimizi kabul ettiğini gösteriyordu ama Sultan'ın bana şifahen tebligatta bulunarak yapılan anlaşmayı teyit etmesini istedim. Nihayet Sultan'ın huzuruna çıkmam kabîl oldu. Abdülmecit, bu denli tavizde bulunan ilk Osmanlı padişahı olduğunu ve bu tarihi şerefe benim muhatap oluşumdan büyük sevinç duyduğunu söyledi. Ben de Sultan'ın elini öpen ilk elçi olma şerefini bağışlamalarını istedim. 'Yo yo!' dedi. Dostça elimi sıktı."[140]

Osmanlı Devleti bu gelişmelerden sonra İslam'ı terk eden kişileri idam etmek yerine akılları başlarına gelinceye değin hapsetme yoluna gidecektir. Selanik'te 1854 yılında meydana gelen Papaz İşaya örneği, bu durumun somut bir kanıtıdır. Papaz İşaya 1845'te Serez meclisine başvurarak Müslüman olmak istemiş ve bu tutumuyla da idarecilerin teveccühünü kazanmıştı. Ancak sonrasında yakınları tarafından dışlanmış ve Aynaroz manastırlarına yaptığı bir seyahat sonrasında da pişmanlık içine düşmüştü. Tekrar Serez'e gelen İşaya, şehrin metropolitine Ortodoks inancına dönmek istediğini söylemiş ancak metropolit bunun mümkün olmadığını, böylesi bir hareketin hayatına mâl olabileceğini ifade etmişti. İşaya'nın çevresindekiler kendisini bu konuda teşvik etmiş ve eğer öldürülürse şehit olacağını söylemişlerdi. Bunun üzerine bir şehir meclisi toplantısında İşaya, kararını vali Ömer Paşa'ya iletmiş ve bazı meclis üyeleri de Papaz İşaya'nın derhal idam edilmesi gerektiğini dile getirmişti. Ancak

---

139 Türkan; *Osmanlı'da Kripto Hristiyanlar*, s. 147.

140 Lane Poole; *Lord Stratford Canning'in Türkiye Hatıraları*, s. 115-117.

son gelişmelerden haberdar olan Ömer Paşa, bunun yerine İşaya'yı hapsetmekle yetinmiştir. Yazık ki hikâyenin sonunu bilemiyoruz[141].

Islahat Fermanı'nda yer alan bir diğer ifadeyle Osmanlı ülkesinde yaşayan hiç kimsenin din ve mezhep değiştirmeye zorlanamayacağı ilan olunmuş ve bu durum şu ibare ile açıklanmıştır; "...din ve mezhep etmek üzere kimsenin icbar olunmaması..."[142].

Diğer yandan bu durum ile bağlantılı olarak bir cemaatin diğer bir cemaatten üstün tutulduğunu gösteren bütün tabirlerin yazışmalardan çıkarılması konusu[143] da şu ifadelerle fermanda yerini almıştır: "...sınıf-ı tebaa-i saltanat-ı seniyyemden bir sınıfın aher sınıftan aşağı tutulmasını mutazammın olan kaffe-i ta'birat ve elfaz ve temyizat muharrerat-ı divaniyyeden ilelebed mahv ü izale kılınması ve ahad-ı nas beyninde veyahut memurin taraflarından dahi mucib-i şin ve ar olacak veya namusa dokunacak her türlü tarif ve tavsifin istimali kanunen men olunması..."[144].

Islahat Fermanı ve Gayrimüslimlerin Devlet Memurluğu Meselesi

Osmanlı İmparatorluğu'nda gayrimüslimler, daha önce açıkladığımız çeşitli nedenlerden dolayı devlet memurluğuna pek rağbet etmemekteydi. Zaten İslami devlet geleneği de gayrimüslimlerin devlet memurluğu meselesine sıcak bakmamaktaydı. İstisnai de olsa gayrimüslimlerin bazı devlet memurluklarını ve özellikle de imparatorluk içinde tercümanlık vazifesini yerine getirdikleri bilinir. Bununla beraber devlet içindeki bütün memuriyetlerin gayrimüslimlere açık olduğu da söylenemez. Islahat Fermanı'nda din ve mezhebin yerine "liyakat" prensibinin esas olduğu belirtilmiştir.

Batılı devletlerin eline bir koz vermemek ve Islahat Fermanı'nın en önemli prensibi olan bütün tebaanın din, mezhep ayrılığı gözetmeksizin eşit tutulması ilkesinin bir sonucu olarak fermanda bu

141 Özdemir; "Papaz İşaya Efendi", s. 19.

142 Kili-Gözübüyük; *Türk Anayasa Metinleri*, s. 16; Berkes; *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 190; Koçaş; *Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri*, s. 69.

143 Karal; *Osmanlı Tarihi*, VI, s. 2-3.

144 Kili-Gözübüyük; *Türk Anayasa Metinleri*, s. 16.

konu ile ilgili şu şekilde bir ibare yer almıştır: "...Tebaa-i Devlet-i alîyyemin cümlesi herhangi milletten olursa olsun devletin hizmet ve memuriyetlerine kabul olunacaklarından, bunlar ehliyet ve kaabiliyetlerine göre umum hakkında meriyyü'l-icra olacak nizamata imtisalen memuriyetlerde istihdam olunmaları ve Saltanat-ı Seniyyem tebaasından bulunanlar mekatib-i şahanemin nizamatı mevzularında gerek since ve gerek imtihanca mukarrer olan şeraiti ifa eyledikleri takdirde cümlesi bilâfark ve temyiz Devlet-i Âliyyemin Mekatib-i Askeriye ve Mülkiyesine kabul olunması..."[145]

Bu madde aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu'nda Müslümanların en çok tepki gösterdiği hususlardan birini de teşkil etmiştir. Bununla beraber bu maddeye tepki göstermeyen hatta bu şekilde bir uygulamanın daha önceden yapılmamış olmasına eseflenenler de vardır. Namık Kemal bunlardan biridir. Nitekim o: "Memur olmak bize ne fayda sağladı? Biz sıkıntılar içindeyken Hıristiyanlar sanat ve ticaretle uğraşıp Avrupa seviyesine geldiler" derken belki de bir gerçeğe işaret ediyordu[146].

Islahat Fermanı'nın ilanından kısa bir süre sonra kurulan hükümetlerin önemli bir bölümünde ve bu arada 1876 yılında açılan, ilk Osmanlı parlamentosu konumundaki Meclis-i Mebusan'da azımsanamayacak bir oranda gayrimüslim üyenin bulunması bu maddenin bir yansıması olarak kabul edilebilir.

Bürokrasi sahasında gayrimüslim memurlar açısından Islahat Fermanı'nın ilanından sonra ciddi istihdam alanları oluşmuştur. Özellikle II. Abdülhamit zamanında bürokrasideki gayrimüslim memur sayısında büyük bir artış gözlemlenir. Mesela Mavroyani Paşa, saray hekimliği vazifesini icra ederken sultanın Hazine-i hassa amirleri olarak Mikail Portakalyan[147], Sakız Ohannes[148] ve Agop

145 Kili-Gözübüyük; *Türk Anayasa Metinleri*, s. 16; Kırmızı; "Osmanlı Bürokrasisinde Gayrimüslim İstihdamı", s. 301.

146 Eryılmaz; "Osmanlılarda Millet Sistemi", s. 261.

147 Hayatı hakkında bkz. Çankaya; *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, II, s. 1043-1047.

148 Hayatı hakkında bkz. Çankaya; *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, II, s. 1058-1060.

paşaları görürüz[149]. Yine bu dönemde Londra sefirliği vazifesini Kostaki Musurus Paşa yerine getirirken ondan sonra bu vazifeyi oğlu İstefanaki üstlenecektir[150].



Ohannes Sakız Paşa'nın mezarı

Tanzimat'tan sonra meclis-idareler, Nafia ve Ziraat komisyonları, Menafi-i Umumîye sandıkları gibi komisyonlarda ve vilayet temyiz divanı ve karma ticaret mahkemelerinde gayrimüslim

149 Bali-Yumul, "Ermeni ve Yahudi cemaatlerinde Siyasal Düşünceler", s. 364.
150 Kırmızı; "Osmanlı Bürokrasisinde Gayrimüslim İstihdamı", s. 304.

üyeler bulunmaktaydı. Giderek merkezi idarenin taşra şubelerinde ve mahkemelerde gayrimüslim memur, hakim ve zabıta sayısı arttı. Bunlar genel itibarı ile mahalli memurlar olmayıp II. Abdülhamit döneminin en büyük özelliklerinden olan kuvvetli merkeziyetçilik prensibinin bir sonucu olarak daha ziyade merkezden gönderilen gayrimüslim memurlardı[151].

Islahat Fermanı ve Azınlıkların Eğitimi Meselesi

Ferman öncesinde gayrimüslim cemaatlerin okullarının daha ziyade kilise ya da sinagog bahçesinde olduğu ve kilisenin denetiminde bulunduğu görülecektir. Ancak ibadethane yapımı konusundaki kolaylığın eğitim kurumlarına da gösterilir olmasıyla zaman içinde görkemli ve nitelikli okullar inşa edilmeye başlanır. İşin ilgi çekici yanı bu okulların bir kısmının adeta ibadethanelerin eğitim üzerindeki denetiminin azaldığına işaret edercesine mabedin epey uzağına inşa olunmasıdır[152].

Islahat Fermanı'nda özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı ülkesinde sayıları hızla artacak olan yabancı okullar ve azınlık okulları meselesine de değinilmiştir. Fermanda, her cemaatin kendi dilinde eğitim yapmak üzere okul açabileceği fakat bu okulların programlarının düzenlenmesinin yanı sıra öğretmenlerinin tayini meselesinin, üyeleri padişah tarafından tayin edilecek bir maarif meclisince yerine getirileceği[153] şu ibarelerle yer almıştır: "... her bir cemaat maarif ve hiref ve saireye dair milletçe mektepler yapmağa mezun olup fakat bu makule mekatib-i umumiye'nin usul-i tedrisi ve muallimlerinin intihabı azası taraf-ı şahanemden mansub muhtelit bir meclis-i maarifin nezaret ve teftişi tahtında olması..."[154]

Osmanlı Devleti en azından muallimlerin seçimi meselesini üyelerini padişahın belirleyeceği bir komisyona devretmekle, Batılı

151 Tanzimat sonrasında taşrada ve özellikle Balkanlarda istihdam edilen gayrimüslim memurlar için bkz. Ortaylı; "II. Abdülhamit Devrinde Taşra Bürokrasisinde Gayrimüslimler", s. 163-171.

152 Özil; *Anadolu Rumları*, s. 58.

153 Gülsoy; "Islahat Fermanı", s. 187.

154 Kili-Gözübüyük; *Türk Anayasa Metinleri*, s. 16.

devletlerin bu okullar üzerindeki nüfuzunu asgariye indirmeyi hedeflemiştir.

Islahat Fermanı'nı müteakiben gayrimüslim tebaanın açtığı okul sayısında önemli bir artış yaşanmıştır. Islahat Fermanı'ndan hemen sonra Ermeni ve Rumlardan farklı olarak Yahudi milleti de bir dizi okul açmaya başlamıştır. Daha önce de belirttiğim gibi "Alyans İsrailit"[155] adı ile meşhur olan ve Fransız Yahudi cemaatince finanse edilen bu okullara, işin ilginç tarafı en büyük tepkiyi yine Yahudi cemaatinin önderi konumundaki kişiler göstermiştir. Zira laik bir eğitim programı benimseyen bu okullar, geleneklerine sıkı sıkıya bağlı olan ve varlıklarını korumanın yegane yolunun da bu olduğuna inanan ruhanilerin şiddetli tepkisine yol açmıştır. Özellikle okullarda Fransızcanın ön plana çıkarılması, Yahudi din adamlarını fazlasıyla rahatsız etmiştir. Bununla beraber bu okullar Yahudilerin çoğunlukta oldukları Edirne, Hasköy, Balat, Galata ve İzmir gibi beldelerde eğitim öğretim faaliyetlerine devam etmişlerdir[156].

Islahat Fermanı ve Azınlıkların Askerliği Meselesi

Islahat Fermanı ile adeta özdeşleşen madde din ve mezhep ayrımı yapılmaksızın bütün tebaanın eşitliği prensibi idi. Ancak tebaanın hukuki açıdan eşitliği, görev ve sorumluluk alanındaki eşitliği de beraberinde getiriyordu. Bireyin devletine karşı en önemli sorumluluklarından biri ülke savunmasına katkıda bulunmak olup Osmanlı ülkesinde bu vazife tamamıyla Müslüman zümrenin üzerine yüklenmişti. Dolayısıyla gayrimüslimlerin Islahat Fermanı'nın pek çok avantajı yanında katlanmak zorunda oldukları birtakım dezavantajlarını da kabullenmeleri gerekmekteydi[157].

155 Bu okullar ve Yahudi cemaati üzerindeki etkileri için bkz. Rodrique; *Türkiye Yahudilerinin Batılılaşması, Alliance Okulları*; Galanti; "Museviler ve Türkçe", s. 157-169.

156 Güler; *Türkiye'deki Gayrimüslimler*, s. 142. Yahudi cemaatinin batılılaşması ve bu süreçte banker Camondo ailesinin rolü hakkında şu esere bakılabilir Şeni; *Camondolar: Bir Hanedanın Çöküşü.*

157 Karal; *Osmanlı Tarihi*, VI, s. 3; Berkes; *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 191.

Tanzimat Fermanı ve azınlıkların askerliği bahsi ile ilgili bölümde de ifade ettiğim üzere Osmanlı İmparatorluğu, gayrimüslimleri askere alma konusunda çaba sarf etmiş fakat bu durum gayrimüslim zümrenin yoğun tepkisi ile karşılaştığı için ertelenmişti. Osmanlı Devleti, tebaa arasında eşitlik ilkesi gereğince gayrimüslimlerin askerliği meselesini yeniden ele alıyor fakat devlet, daha önceki deneyimlerini de hesaba katarak bu yükümlülüğü yerine getirmek istemeyenlere, tespit edilecek bir bedeli, askerlik hizmeti karşılığı olarak devlete ödemeleri fırsatı yoluyla askerlikten muafiyet hakkı tanınıyordu[158]. Bu yöntem gayrimüslimlerin tümünü askere alma politikası ile karşılaştırıldığında şüphe yok ki daha gerçekçidir.

Islahat Fermanı ve Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu

Islahat Fermanı ile gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarının hukuki hayatında da birtakım düzenlemelere gidilmiştir. Ferman'da yer alan şekliyle gayrimüslimler ile Müslümanlar arasında çıkan ticaret ve cinayet davaları karma mahkemelerde görülecek ve bu mahkemelerde gayrimüslimlerin şahitliği de kabul edilecekti[159]. Gayrimüslimler kendi dinlerine göre yemin edeceklerdi. Gayrimüslimlerin kendi aralarındaki özel hukuku ilgilendiren hadiselerse patrikler ya da ruhani meclisler aracılığı ile halledilecekti[160].

Bu durum fermanın orijinal metninde şu satırlarla belirtilmiştir: "...ehl-i İslam ile Hıristiyan vesair tebaa-i gayrimüslime meyanesinde veyahut tebaa-i İseviyye ve sair tebaa-i gayrimüslimeden mezahib-i muhtelifeye tabî olanların birbiri beyninde ticaret veyahut cinayata müteallik zuhura gelecek cemî deavi muhtelit divanlara havale olunup istima-i dava için iş bu divanlar tarafından akd olunacak meclisler alenî olacağından müddeî ile müddeîaleyh

158 Gülsoy; "Islahat Fermanı" , s. 187.

159 Ubucini; *Osmanlı'da Modernleşme*, s. 131-133; Eryılmaz; "Osmanlılarda Millet Sistemi", s. 241; Bozkurt; "Islahat Fermanı'nın Düşündürdükleri", s. 25.

160 Eryılmaz; *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi*, s. 115; Karal; *Osmanlı Tarihi*, VI, s. 3.

muvacehe olunarak ikame edecekleri şahitler tekarir-i vakialarını daima kendi ayin ve mezhepleri üzere icra edeceklerini birer yemin ile tasdik eylemeleri ve hukuk-ı adliyeye ait olan deavî dahi kendi eyalât ve elviye muhtelif meclislerinde vali ve kadı-i memleket hazır oldukları halde şer'an veya nizamen rüyet olunup iş bu mehakim ve mecaliste muhakematın vakıa alenî icra olunması ve Hıristiyan ve sair tebaa-i gayrimüslimeden iki kimse beyninde hukuk-ı ırsiyye gibi deavi-i mahsusa sahibi olanlar istedikleri halde patrik veya rüesa ve meclis marifetiyle rüyet olunmak üzere havale kılınması..."[161]

Islahat Fermanı'na Tepkiler

Osmanlı İmparatorluğu'nda azınlıkların hakları açısından Tanzimat Fermanı ile Islahat Fermanı birbirinin tamamlayıcısı olma özelliğini taşır. Her iki ferman da Osmanlı İmparatorluğu'nun buhranlı günlerinde hazırlanmıştır. Gülhane Hatt-ı Hümayunu, Osmanlı-Mısır Harbi'nin sonlarında, Islahat Fermanı ise Kırım Harbi'nin sonlarına doğru kaleme alınmıştır[162]. Tanzimat Fermanı, dış tesirlerden çok iç dinamiklerin zorlamasıyla Osmanlı devlet adamları tarafından hazırlandığı halde, ikincisi tamamen dış baskılar sonucunda yabancı temsilcilerle birlikte hazırlanmıştı. Islahat Fermanı'nın esasları Âlî Paşa ile Fransız ve İngiliz elçileri arasında kararlaştırılmıştır. Gülhane Hatt-ı Hümayunu, yayınlandıktan sonra yabancı elçilere sadece bilgi edinmeleri için bildirildiği halde; Islahat Fermanı, Paris Anlaşması'nda zikredilmek suretiyle Osmanlı Devleti'ni başka devletlere karşı dolaylı yoldan da olsa taahhüt altına sokmaktaydı[163]. Islahat Fermanı'na en büyük tepki de işte bu nedenle gelmiştir. Tepkiyi gösteren en önemli sima ise Tanzimat Fermanı'nın mimarı olan Mustafa Reşit Paşa'dır[164].

161 Kili-Gözübüyük; *Türk Anayasa Metinleri*, s. 16.

162 Karal; *Osmanlı Tarihi*, VI, s. 5.

163 Gülsoy; "Islahat Fermanı" , s. 187.

164 Reşit Paşa hakkında bkz. Lane Poole; *Lord Stratford Canning'in Türkiye Hatıraları*, s. 119.

Mustafa Reşit Paşa, fermanın maddelerinin tespitinde önemli roller oynayan öğrencileri Âlî ve Keçecizade Fuad Paşaları çok sert bir şekilde eleştirmiş ve hatta fermanı hazırlayanları hainlikle dahi itham etmiştir[165]. Reşit Paşa, her şeyden önce bu fermanın Paris Anlaşması'nda zikredilmesini büyük bir siyasi basiretsizlik olarak kabul ediyordu. Zira bu suretle Avrupa devletlerinin eline büyük bir koz verilmiş oluyordu. Mustafa Reşit Paşa, Islahat Fermanı fikrine karşı olmayıp bu fermanda gayrimüslimlere verilen geniş hakların Müslümanların tepkisi düşünülmeden düzenlendiğini savunuyordu[166].


Mustafa Reşid Paşa

Âlî Paşa'nın en yakın çalışma arkadaşı olan Keçecizade Fuad Paşa'nın tavrı hayli dikkat çekicidir. Osmanlı Devleti'nde her ferman okunuşundan sonra dua etmek adettendi. Fakat Fuad Paşa, gayrimüslimlere geniş salahiyetler veren ve Müslümanların tepkisini çekmesi hayli muhtemel böyle bir ferman sonrasında dua etmenin doğru olmadığına inandığı için dua merasimine yer vermemişti. Buna rağmen protokoldeki bu değişiklikten haberi olmayan Şeyhülislam Arif Efendi, ferman okunduktan sonra maarif meclisi üyelerinden birinin dua etmesini istemişti. Dua, fermanın okunması esnasında hazır bulunan gayrimüslim cemaat liderlerinin hoşuna gitmemiş ve ortalıkta soğuk bir havanın esmesine neden olmuştu. Serasker Rüştü Paşa, bu durumu gayet haklı olarak "Uzun süre emek verilerek yazılan bir layihanın üzerine yanlışlıkla mürekkep hokkasının devrilmesine benzetmişti[167]. Demek oluyor ki Islahat Fermanı'nı hazırlayan Osmanlı bürokrasisinin güçlü şahsiyetleri dahi bu fermanın halk üzerinde getireceği infial duygusunu azçok tahmin edebilmişlerdi.

165 Gülsoy; "Islahat Fermanı" , s. 187.

166 Berkes; *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 191.

167 Bozkurt; *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*, s. 61.

Bununla beraber Fuad Paşa, kendisini yetiştiren Reşit Paşa ile fermanın mahiyeti ve Paris Anlaşması'nda zikri konusunda görüş ayrılığına düşmüştür. O, fermanın Paris Anlaşması'nda zikredilmesi ile Batılı güçlerinin Osmanlı iç işlerine müdahalesi ihtimalini kalmadığını düşünüyordu. Fakat ne yazık ki zaman Fuad Paşa'yı değil Reşit Paşa'yı haklı çıkaracaktır[168].

Fermana sert bir şekilde tepki veren devlet adamları da yok değildi. Mehmet Paşazade Sait Bey'in, fermanın ilan edildiği günlerde namaza duran hocalardan birine: "Ne kılıyorsun Hoca Efendi? Ferman okundu görmedin mi? Tebaa-i gayrimüslime ile beraber olacağız." şeklinde ifadeler kullanması bu duruma bir örnektir[169].

Islahat Fermanı'na gelen tepkilerin belki de en ilginçlerinden biri aslen Rum milletine dahil olan İstefanaki Bey'den gelmiştir. İstefanaki Bey, fermanın ilanı üzerine bu konuda sadarete bir layiha vererek: "Dinde eşitliğin İngiltere, Fransa ve Almanya'da da Katolikler ve Protestanlar arasında da olmadığını, oralarda durumun Osmanlı Devleti'ndekinden kat kat vahim olduğunu, önceki anlaşmalar tadil ve ıslah edilmedikçe sefirlerin istediği eşitliğin gerçekleştirilemeyeceğini, bu anlaşmalarda Müslümanların aleyhine olan hükümlerin yürürlükte olmasının dost sefirlerin insaf ve vicdanlarınca reva görülmeyeceğini..." belirtmiştir[170].

Yukarıda belirttiğim üzere gelişen hadiseler Reşit Paşa'yı haklı çıkarmıştır. Müslüman unsur ile gayrimüslim unsur arasında imparatorluk sınırları içinde ciddi bir farklılık kalmaması, Müslüman zümreyi hayli rahatsız etmişti. Müslümanlardan birçoğu, "Abâ ve ecdadımızın kanı ile kazanılmış olan hukuk-ı mukaddese-i milliyemizi bugün kaybettik. Millet-i İslamiye, millet-i hakime iken böyle bir mukaddes haktan mahrum kaldı. Ehl-i İslam'a bu bir ağlayacak ve matem edecek gündür." diyerek söylenmeye başlamışlardı[171].

168 Berkes; *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 191.

169 Bozkurt; *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*, s. 60-61.

170 Berkes; *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 191; Bozkurt; *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*, s. 62.

171 Eryılmaz; *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi*, s. 116. Avcı; "Tanzimat Reformları ve Osmanlı Yahudi Toplumu", s. 127.

Müslüman toplum yaşanan sürecin müsebbibi olarak Avrupa'yı görecek ve Batı dünyasına tepki artacaktır[172].

Gayrimüslimlere getirilen ayin serbestliği dolayısıyla kiliselerde çan çalınması da Müslümanların tepkisine yol açacaktır. Hıristiyanlar arasında, bu yüzden Müslümanların kendilerine saldıracakları yönünde çeşitli haberler yayılır. Eskiden beri yan yana yaşayan iki topluluk, düşman kutuplara ayrılır. Çeşitli yerlerde Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında kanlı çatışmalar baş gösterir.

1856 Nisan'ında Maraş'ta İngiliz Konsolosluğunda çalışan bir zımmî, mahkemede kadıya hakaret ettiği gerekçesiyle ailesiyle birlikte bir Müslüman topluluk tarafından öldürüldü[173]. 1860 yılında Halep ve Şam'da gayrimüslimlerin ev ve iş yerleri tahrip edildi[174]. Temmuz 1856'da Cidde'de Müslümanlarla Hıristiyanlar arasında çıkan bir kavgaya müdahale etmek isteyen Fransız konsolosu ve İngiliz konsolos yardımcısı öldürüldü. Bu durum üzerine İngiliz ve Fransız gemileri Cidde'ye gelerek şehri topa tuttular ve olaylarda suçlu buldukları pek çok Müslümanı, Osmanlı Devleti'nin hukuk haklarını hiçe sayarak idam ettiler[175]. Yine aynı devrede Trablusşam'da bazı gayrimüslimler fermanın getirdiği eşitlik ilkesine güvenerek cenazelerini merkep üzerinde değil de omuzlar üzerinde ve açıktan dinsel ayin yaparak taşımaya kalkışınca bölgedeki Müslümanların saldırısına maruz kaldılar[176].

Batılı devletlerin bu şekilde azınlıkları bahane ederek Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahalede bulunmaları, Osmanlı Devleti'nin gayrimüslim tebaası nazarındaki otoritesini hiçe indiriyordu. Böylelikle Batılı devletlerin müdahalesi çözüme değil, çözümsüzlüğe hizmet ediyordu. Nitekim Cidde olaylarından kısa bir süre sonra Lübnan Buhranı ortaya çıktı. Zaten Lübnan'da çeşitlilik gösteren dini unsurlara bir de Müslümanların Islahat Fermanı'na karşı sergiledikleri tavır eklenince bölgede çatışma kaçınılmaz bir hale geldi.

172 Masters; *Osmanlı İmparatorluğu'nun Arapları 1516-1918*, s. 179.
173 Bozkurt; *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*, s. 71.
174 Gülsoy; "Islahat Fermanı", s. 188.
175 Bozkurt; *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*, s. 71.
176 Ortaylı; *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 94.

Müslümanlar ve Hıristiyanlar arasındaki mücadele kısa sürede büyüdü. Öte yandan Dürziler de Hıristiyan Marunilere saldırdılar. Bu olağanüstü durum karşısında Batılı devletlerin bölgeye müdahalesinden çekinen Babıâli, acilen buraya Hariciye Nazırı Keçecizade Fuad Paşa'yı gönderdi. Fuat Paşa, zor da olsa bölgedeki karışıklıklara son verdi[177]. Zarar gören Marunilerin ziyanını karşılamak için de bölgedeki Dürzilere özel bir vergi kondu. Bununla beraber Lübnan konusunda Babıâli'nin korkuları çok geçmeden gerçeğe dönüştü. Batılı devletler, Lübnan'ın statüsünü belirlemek üzere toplandılar ve Haziran 1861'de İngiltere, Fransa, Rusya, Avusturya ve Prusya ortaklaşa kaleme aldıkları Lübnan Nizamnamesi'ni Babıâli'ye kabul ettirdiler[178]. Buna göre Lübnan, Hıristiyan bir mutasarrıfça yönetilecek ve her cemaatten seçilecek iki delegeden oluşan bir meclis yönetime katılacaktı. Böylelikle Lübnan kısmi özerkliğe kavuşurken Batılı devletler açısından da ciddi bir nüfuz alanı haline gelecektir[179]. Nitekim alınan bu karar sonrasında bölgeye Pasko Vasa Paşa gibi İtalyan, Naum Paşa gibi Katolik Maruni ya da Ohannes Paşa Kuyumcuyan gibi Ermeni Katolik cemaatinden mutasarrıflar atanacaktır[180].

Lübnan Buhranı'nın benzeri bir durum da Girit Adası'nda yaşandı. 1866 yılında Yunanistan ve Fransa tarafından desteklenen Girit halkı isyan etti. Batılı devletlerin müdahalesi üzerine olaylar ciddi boyutlara ulaştı. Sonuç olarak Osmanlı hükümeti, adaya Sadrazam Âlî Paşa'yı gönderdi. Âlî Paşa'nın bölgede yaptığı incelemeler sonucunda Girit Adası'nın yeni statüsü belirlendi. 10 Haziran 1868'de adanın yeni idare şeklini açıklayan bir ferman yayınlandı. Bu fermana göre Osmanlı Devleti tarafından atanacak valinin bir Müslüman

---

177 Lübnan'da çıkan bu olaylar hakkında daha fazla bilgi için bkz. Ülman; *1860-61 Suriye Buhranı*; Göyünç; "Max Freiherr Von Oppenheim ve Eserlerinde II. Abdülhamit Devrine Ait Bilgiler", s. 18.

178 Lane Poole; *Lord Stratford Canning'in Türkiye Hatıraları*, s. 127-128. Ayrıca süreç hakkında bkz. Masters; *Osmanlı İmparatorluğu'nun Arapları 1516-1918*, s. 180-182.

179 Bozkurt; *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*, s. 72.

180 Bu konu hakkında bkz. Kırmızı; *II. Abdülhamid Dönemi (1876-1908) Osmanlı Bürokrasisinde Gayrimüslimler*, s. 66-75.

ve bir de Hıristiyan yardımcısı olacak, adada resmi yazışmalar Türkçe ve Rumca yapılacaktı. Bunların yanı sıra gayrimüslim halka, idare meclislerine ve karma mahkemelere üye olma hakkı tanınacaktı[181]. Böylece Lübnan'dan sonra Girit de özerkliğe kavuşmuş oldu.

İsyanın bastırılması için Girit'e gönderilen Âlî Paşa, buradan padişaha hitaben bir de layiha kaleme almıştır ki bu layihada gayrimüslim zümrenin hoşnutsuzluğunu izale yollarına değinilir. Âlî Paşa, Osmanlı Devleti'nde çocuklarına en iyi eğitimi veren zümrenin gayrimüslim Osmanlı vatandaşları olduğunu bildiriyor ve bu insanların bürokrasi alanında devleti ele geçirmelerinden korkulduğu için eğitimleri ile eşit derecede devlet kademelerinde görev almadıklarını beyan ediyordu. Bu durum karşısında hem gayrimüslimler Osmanlı Devleti'ni kendi devletleri olarak kabullenmekte zorlanıyorlar hem de yabancı devletlerin teşviki ile Batılı devletlerden medet umar hale geliyorlardı. Bunun tek çaresi gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarını Batı'dan medet umar bir hale gelmekten alıkoymak ve devlet kademelerinin bir kısmının Müslümanların elinden çıkmasını göze almak pahasına da olsa bürokraside daha çok gayrimüslim unsura yer vermekti. Zira bürokrasi ve diğer alanlarda bilgi olmaksızın çağdaş devletlerle aynı seviyeye gelmek imkansızdı ve acı da olsa bilgi, Müslümanlardan ziyade Osmanlı gayrimüslimlerinin elinde olan bir değerdi. Bu sayede gayrimüslimlerin devleti benimsemeleri ve devletle kader bağı kurmaları sağlanabilirdi[182].

Bir diğer isyan beraberinde yeni bir padişah buyruğunu, "Ferman-ı Adalet"i getirmiştir. Bedel-i askeriye ve diğer vergilerin ağır olduğu gerekçesiyle 1875 yılında Rusya'nın desteği ile Bosna Hersek'te büyük bir ayaklanma patlak verdi. İsyanın Balkanlardaki diğer Osmanlı topraklarına sıçramasından korkan Osmanlı Devleti, 2 Ekim 1875'te vergi alanında bazı reformlara gidileceğini açıkladı. Vergilerin Hıristiyan memurlarca toplanması ve mahkeme kararlarının Sırpçaya tercüme edilmesi de Babıâli tarafından kabul edildi[183].

181 Bourne; "İngiltere ve Girit İsyanı", s. 262-263.

182 Akarlı; *Belgelerle Tanzimat (Osmanlı Sadrazamlarından Âli ve Fuad Paşaların Siyasî Vasiyetnameleri)*, s. 14-15.

183 Bozkurt; *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*, s. 77.

Bu tedbirlere rağmen Osmanlı hükümeti Avusturya, Prusya ve Rusya arasında görüşmeler yapıldığını ve bu isyan ile ilgili olarak bu devletlerce bir nota hazırlandığını öğrenince 14 Aralık 1875 tarihinde Ferman-ı Adalet adıyla yeni bir düzenleme ilan etti[184].

Bu fermanda da halkın padişahın gözünde eşit olduğu belirtildikten sonra, yargılamada ve vergide reform yapılacağı, bunlara ilave olarak altısı Hıristiyan üyelerden ve diğerleri nazırlardan oluşan 15 üyeli bir ıslahat komisyonu kurulacağı belirtildi. Rum Patrikhanesi'nin hakları tekrar teyit edildi. İsyana sebep teşkil eden bedel-i askeriye vergisinin de 20 ile 40 yaş arası gayrimüslimlerden daha düşük bir meblağda alınacağı ifade olundu[185]. Ferman, vilayetlerde ilgili memurlara ve büyük devletlere tebliğ edildi[186].

Tanzimat Devri'nin önde gelen simalarından olan Keçecizade Fuad Paşa'ya göre, Osmanlı Devleti dört esasa dayanıyordu. Bunlar "İslam Milleti", "Türkiye Devleti", "Osmanlı Sultanlığı" ve "Başkent İstanbul" şeklinde formüle ediliyordu. Islahat Fermanı ile İslam milletinin hakim unsur olma niteliği zedelenmişti[187].

Islahat Fermanı'na Osmanlı devlet adamları ve Müslüman tebaa dışında beklenilenin aksine gayrimüslimlerden de yoğun tepkiler gelmiştir. Görünüşte, hakim millet olan Müslümanlarla aynı seviyeye gelmelerine rağmen özellikle eşitlik ilkesine karşı çıkan çevreler olmuştur. Bilhassa Rumlar, Müslümanların üstünlüğüne razı olduklarını ancak Ermeni ve Yahudilerle bir tutulmalarını asla kabul edemeyeceklerini sıklıkla ifade ediyorlardı[188]. Rumlar zımmîler içinde en imtiyazlı sınıfı teşkil ediyorlardı. Tercümanlık, Eflak ve Boğdan beyliği gibi işler için seçimler Rumlar arasından yapılıyordu. Böylece Rumlar bir ölçüde devlet idaresine katılıyorlardı. Rum patriği de protokolde

184 Ertuğrul; "Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancılarla İlgili Yapılan Hukuki Düzenlemeler", s. 31.

185 Fermanın maddeleri için bk. Bozkurt; *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*, s. 77-78; Ertuğrul; "Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancılarla İlgili Yapılan Hukuki Düzenlemeler", s. 31-32.

186 Bozkurt; *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*, s. 78.

187 Eryılmaz; *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi*, s. 116.

188 Gülsoy; "Islahat Fermanı", s. 188.

diğer cemaat liderlerinin önünde yer alıyordu. Patrik, Ortodoksların diğer zımmî topluluklarla eşit sayılması ilkesine sıcak bakmıyordu[189].

Fermana tepki gösteren gayrimüslim unsurların başında ruhani reislerle din adamları gelmektedir. Papazlar, önceden sahip oldukları yetkileri nedeniyle dindaşlarından çeşitli isimler altında vergiler alıyorlardı. Ancak Islahat Fermanı ile türlü şekillerde ve farklı isimler altında rahiplere verilmekte olan aidatlar kaldırıldığı için ruhanilerin önemli bir kazanç kapısı kapatılmış oluyordu. Bundan böyle ferman mucibince gayrimüslim din adamlarına bu vergiler yerine maaş bağlanacak ve gelirleri sabitlenmiş olacaktı[190]. Gayrimüslim din adamlarının zımmî halka karşı mali açıdan tutumları hakkında İngiltere'nin Selanik konsolosu Charles J. Calvert, 11 Haziran 1860'da İstanbul'da bulunan İngiliz büyükelçisine şu satırları yazmaktadır: "Hıristiyan otoriteler –ki bununla dini şefleri ve kocabaşları kastediyorum- yetki alanlarıyla kıyaslanırsa Müslüman otoritelerden daha haris ve zalim davranmaktadır. Piskoposlar ve metropolitler pek çok zulüm olayından suçludurlar. O kadar ki eğer bunları Türkler yapsaydı, Hıristiyanlar arasında büyük bir infial dalgası meydana gelirdi. Daha birkaç gün önce Vodena Piskoposu kendisine bağlı sadece 10 aileden oluşan küçük bir köyden 1000 kuruş istedi".[191]

Aynı konuda Preveze Konsolosu A. Catchart, 20 Temmuz 1860 tarihli raporunda şu kelimelere yer veriyordu: "Hıristiyanlar arasında kendi yetkililerinin kendilerine yaptıkları zulümden dolayı büyük hoşnutsuzluk vardır. Bunların yetkileri sınırsızdır. Türkiye'nin her yerinde olduğu gibi burada da Hıristiyanların, papazları suçladığı pek çok adaletsizlik vardır. Rüşvet, irtikap gibi. Küçük rütbeli papazlar diğer köylüler gibi hayatlarını idame için toprakta çalışmaktadırlar. Bunlar cahildir, zenginleri ise kilise mallarından istifade etmektedirler. Her türlü entrika, para ve nüfuz ile döndürülmektedir".[192]

---

189 Bozkurt; *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*, s. 63; Ortaylı; "Tanzimat Döneminde Balkanlarda Ulusal Kiliseler ve Rum-Ortodoks Kilisesi", s. 385.

190 Eryılmaz; *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi*, s. 116.

191 Bozkurt; *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*, s. 63.

192 Bozkurt; *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*, s. 63-64.

Yine bu konuda Edirne Konsolos Yardımcısı Blunt, 4 Nisan 1867'deki raporunda şunları dile getirmektedir: "Ayânlar, Türk, Hıristiyan, Yahudi olsun genellikle despotiktirler ve fakir sınıfları zenginlerden, kanuni miktardan daha fazla ödemeye zorlamaktadırlar. Rum papazları bu şehirde fakirlerden çok fazla para istemektedirler. Bu paralarla şehirdeki okulları desteklediklerini söylemektedirler ki, öyle olsaydı bu şehirde vilayetin diğer şehirlerine oranla çok fazla sayıda okul bulunması gerekir ki, yoktur"[193].

Ancak şunu da teslim etmek gerekir ki Hıristiyan halktan toplanan paralar sadece ruhanilerin maaşlarına değil, cemaatin başka ihtiyaçlarına da cevap vermekteydi. Ruhanilerin zaman zaman cemaatlerini ezdikleri doğru olmakla beraber ibadethanelerin, mezarlıkların bakımı, fakir ve düşkünlere yardım, eğitim harcamaları gibi pek çok kaleme ait harcamalar da bu paralardan temin ediliyordu. Yaşanan gelişmeler karşısında kilise, cemaatin laik kesimine mensup zenginlere daha da muhtaç duruma gelecektir. Bu hal, ister istemez ruhani kesimle cismani kesim arasında hem zorunlu bir ilişkiyi hem de gerilimi kaçınılmaz kılacaktır[194].

Yine, göreve başlarken devlete sadakat yemin edilmesi, din adamlarından oluşan Sinod Meclislerine halktan da üye seçilmesi gibi hususlar, patrik ve metropolitlerin zaman zaman tepkisine yol açmıştır[195].

Rum patriği bir süre tereddüt ettikten sonra hükümetin emriyle Islahat Fermanı'nı kiliselerde ilan etti. Fakat din adamlarından oluşan Sinod Meclisi, ferman hükümlerine uymamakta ısrar etti. Bu durum karşısında Meclis-i Ahkâm-ı Adliye, bir nizamname hazırlayarak kiliselerin yeniden düzenlenmesi işinin kısa sürede devreye sokulmasını istedi. Hükümetin bu şekilde Patrikhane işlerine doğrudan müdahalesi karşısında Rum cemaatinin bazı ileri gelenleri, Avrupa'nın devreye girmesini istedi. Osmanlı Devleti'nin, Islahat Fermanı ile gayrimüslim cemaatlere tanıdığı hak ve muafiyetleri kaldırdığını ileri sürdüler. Bu durum aşağıda da görüleceği gibi

193 Bozkurt; *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*, s. 64.

194 Augustinos; *Küçük Asya Rumları 19. Yüzyılda İnanç, Cemaat ve Etnisite*, s. 164.

195 Gülsoy; "Islahat Fermanı", s. 188.

cemaat sistemlerinin yeniden yapılanmasını ve bunun akabinde de "Millet Nizamnameleri"nin gündeme gelmesine neden oldu[196].

Diğer yandan İstanbul'da bulunan İngiliz ve Fransız elçileri de ferman karşısında farklı tepkiler vermişlerdir. Her şeyden önce Islahat Fermanı, İngiltere büyükelçisi Lord Stratford Canning'in bir zaferi idi. Elçi istediği her şeyi bu fermana koydurmayı başarmak suretiyle Osmanlı Devleti üzerindeki nüfuzunu gözler önüne sermişti[197]. Fakat bu durum Fransa tarafından hiç de iyi karşılanmamış ve bunun sonucunda Fransız elçisi şu sözleri sarf etmiştir: "Osmanlı Devleti'nin bu kadar fedakârlık edeceğini ummuyorduk. Canning ne dedi ise nazırlar kabul etti. Eğer biraz dayanılmış olsaydı, bazı konularda kendilerine yardım ederdim." sözleri ile şaşkınlığını dile getirmiştir[198].

Esasen Canning, Türkiye'de gayet uzun bir süre elçilik vazifesini yerine getirmiş ve bu süre içinde hiçbir elçinin ulaşamadığı nüfuza sahip olmuştur[199]. Nitekim 1853 yılında Osmanlı ülkesine gelen bir İngiliz seyyah da Canning'in sahip olduğu nüfuz karşısında hayretini gizleyemez. Dürzîlerin, Marunilerin, Yezidilerin, Ermenilerin, Nesturilerin, Yahudilerin, Dönmelerin darda kalınca doğruca Pera'daki bu İngiliz elçisinin kapısını çaldıklarını ifade eder[200].

Fransız elçisini hayrete düşüren bu ferman, ne ilginçtir ki İngiliz elçisi Lord Stratford de Redcliffe Canning'i memnun etmemiştir. O, verilen imtiyazları yeterli bulmuyor din özgürlüğünün sağlanmadığına inanıyordu. Türklerin Müslüman olarak asla Avrupalı olamayacağına inanan bu elçinin anladığı din özgürlüğü, Protestan misyonerlerin tam bir serbesti içinde Ortodoks ve Katolik Hıristiyanlarla Müslümanlardan mümin çalmak idi[201].

Ferman hakkında görüş belirten bir diğer diplomat Avusturya elçisiydi. Elçi, Avusturya başbakanı Metternich'in görüşlerini yansıtmıştır.

---

196 Gülsoy; "Islahat Fermanı", s. 189.

197 Karal; *Osmanlı Tarihi*, VI, s. 11.

198 Gülsoy; "Islahat Fermanı" s. 188.

199 Washburn; *İstanbul'da Elli Yıl*, s. 17.

200 Poole; *Lord Stratford Canning'in Türkiye Hatıraları*, s. 94. Bu konu hakkında ayrıca bkz. Hamlin; *Türkler Arasında*, s. 75.

201 Berkes; *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 191.

Metternich, Avrupa kanunlarının yalnız Avrupalılara özgü olduğuna, bu kanunların Türklerin din ve geleneklerine uymadığına, Avrupa'nın ne düşündüğüne bakılmaksızın Türklerin kendi gelenek ve dinlerinin kurallarına göre hareket etmelerinin yeterli olduğuna inanmaktaydı. Osmanlı İmparatorluğu gibi çok uluslu bir devletin yöneticisi olan Metternich'in, Osmanlıların gayrimüslim tebaaya verdiği bu haklardan hiç de hoşnut olmadığı, fikirlerinden de anlaşılmaktadır[202].

Sonuç itibarı ile Osmanlı Devleti bu fermanın Batılı devletlerce kendi iç işlerine müdahale maksadıyla kullanılmasını önlemek amacıyla Paris Anlaşması'nın ilgili maddesine özel bir ibare koydurmuş fakat bu maddenin Batılı devletler tarafından suiistimal edilmesini engelleyememiştir[203]. Nitekim İngiltere ve Fransa, 5 Ekim 1859 tarihinde Babıâli'ye vermiş oldukları ortak bir muhtıra ile Islahat Fermanı hükümlerinin uygulama safhasına konamamasını esef ve üzüntü ile karşıladıklarını bildirmişlerdir. Öte yandan Rusya da Islahat Fermanı dolayısıyla Balkanlarda çıkan karışıklıkları bahane ederek bu olayları tetkik için milletlerarası bir komisyon tertip edilmesi fikrini ortaya atmıştır. Ancak Rusya'nın bu teklifi, söz konusu devletin Balkanlarda güçlenmesinden çekinen İngiltere ve Fransa tarafından reddedildi. İngiltere ve Fransa, Osmanlı Devleti'nin bu durumla başa çıkabileceğini bildirerek Rusya'yı böyle bir teşebbüste bulunmaktan men ettiler[204].

Görüldüğü üzere Islahat Fermanı da Osmanlı Devleti tarafından hedeflenen pratik çıkarları sağlamanın çok uzağında kalmış ve imparatorluk bünyesindeki Müslüman ve gayrimüslim unsurları memnun edemediği gibi Batılı devletlerin, Osmanlı iç işlerine müdahalesi de önleyememiştir. Osmanlı İmparatorluğu milliyetçiliğin egemen olduğu bir çağda çok uluslu bir imparatorluk olmanın faturasını ödemeye devam edecektir.

---

202 Berkes; *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 191-192. Metternich, 19. yüzyılda özgürlükler Avrupası'nda İmparatorluk anlayışının güçlü bir temsilcisi olup Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ile Osmanlı İmparatorluğu'nun pek çok açıdan kader birliği içinde olduklarını inanmakta idi. Bu nedenle Metternich, Tanzimat bürokratları tarafından "akîl devlet adamı" olarak vasıflandırılmıştır. Bkz. Ortaylı; "Tanzimat Bürokratları ve Metternich", s. 446.

203 Bozkurt; "Islahat Fermanı'nın Düşündürdükleri", s. 26.

204 Gülsoy; "Islahat Fermanı", s. 188.

ISLAHAT FERMANI SONRASINDA GAYRİMÜSLİM TEBAANIN CEMAAT TEŞKİLATLARININ YENİDEN DÜZENLENMESİ

Islahat Fermanı'nda, Fatih Sultan Mehmet zamanından beri gayrimüslim cemaatlere verilmiş olan ruhani ayrıcalıkların aynen korunduğu açıklanmıştı. Bunun dışında söz konusu imtiyazlarla muafiyetlerin yeni şartlar ve ihtiyaçlara göre şekillendirilmesi için hükümetin nezareti altında olmak şartıyla, patrikhanelerde hususi meclislerin teşkil edileceği belirtilmekteydi. Bu meclislerin kararları Babıâli'ye arz edilip tasdik olunduktan sonra kesinlik kazanacaktı. Patrikhanelerin seçimi usulü ıslah olunacak ve ömür boyu tayin edilecek patrik, piskopos, metropolit, murahhas ve haham gibi ruhani reisler devlete sadakat yemini edeceklerdi. Cemaat işleri de ruhani ve cismani azâdan mürekkep meclisler tarafından yürütülecekti[205]. Fermanda dini liderlerin geleneksel statü ve güçleri ilke olarak ortadan kaldırılmamakla birlikte cemaatin idari düzene katılımının özendirilmesiyle bir bakıma frenlenmiştir. Gayrimüslim tebaa genel olarak gördükleri baskı ve zulüm nedeniyle ruhani reislerinin yetkilerinin sınırlandırılmasını ve millet teşkilatının laikleşmesini arzu etmekteydi[206].

Milletlerin sahip oldukları imtiyazları onaylayan Islahat Fermanı'nın hazırlanışı sırasında dini otorite ve ruhanilerin maaş sistemine geçirilmesi konusu görüşülürken İngiliz, Fransız ve Avusturya elçileri "milletler"in yeniden organize edilmelerini savunmuşlardı. Bu amaçla 1856'da Islahat Fermanı'nın ilanını müteakiben Babıâli tarafından her milletin kendi yönetimlerini düzenlemeleri amacıyla bir komisyon kurması ve bu komisyonlardan çıkacak kararları Babıâli'ye göndermeleri istenmişti. Bu amaçla Âlî Paşa tarafından cemaat reislerine birer buyrultu yollandı. 1862-1865 yılları arasında tüm "milletler" için yeni nizamnameler kabul edildi. Her milletin kendi komisyonunca hazırlanan nizamnameler, Babıâli tarafından onaylanarak yürürlüğe sokuldu. Cemaatler ve Batılı ülkelerce "anayasa" olarak adlandırılan düzenlemelerle her millet için laik üyelerin

---

205 Eryılmaz; *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, s. 117; Okutan; *Tek Parti Döneminde Azınlık Politikaları*, s. 39.

206 Ortaylı; *Tanzimattan Sonra Mahalli İdareler (1840-1878)*, s. 73.

de katıldığı genel meclisler ve eyaletlerde de bölgesel meclisler kuruldu[207]. Esasen yayınlanan belgeler bir yerde azınlık cemaatlerinin modern anlamda "millet" şeklinde sistematik bir biçimde örgütlenmesinin de önünü açacaktır[208].

Rum Milleti Nizamnamesi

Rum Ortodoks Patrikhanesi, 1839'da olduğu gibi 1856 Islahat Fermanı ile getirilmek istenen yeni düzenlemelere de diğer gayrimüslim unsurlar içindeki imtiyazlı yerini kaybetmemek düşüncesiyle karşı çıkıyordu. Patrikhane, 1858'de bu konuda adım atmaya razı oldu ve bir komisyon kuruldu. Bu komisyon, Ortodoksların tüm dini liderleri, piskopos ve 10 ruhban temsilcisinden oluşuyor ve "Milli Meclis" adını taşıyordu. Meclis, yaptığı çalışmalar sonunda hazırladığı taslağı Babıâli'ye yolladı. Taslak tasdik edilerek 25 Nisan 1861 (13 Şevval 1277) tarihinde "Rum Patrikliği Nizamatı" adıyla yürürlüğe girdi[209]. Nizamname, patriğin seçimi ve yetkisi ile meclislere, metropolitlere, mahkemelere, okullara ve mali idareye ait çeşitli hükümleri içermektedir[210].

Nizamnameye göre patrik, kayd-ı hayat şartı ile seçilmekte ve irade-i seniyye ile memuriyeti tasdik edilmekteydi. Patriklik makamı boşaldığında bu görevi ifa edecek bir kaymakam tayin edilmekteydi. Ruhani Meclis ve Muhtelit Meclis üyelerince seçilen kaymakam, padişaha arz edilmekte ve bu durum onaylandıktan sonra seçim işlemine geçilmektedir. Kaymakam, İstanbul Patrikhanesi'ne bağlı bütün metropolitlere çağrıda bulunarak piskopos rütbesindeki ruhbanlardan patrikliğe kimi uygun gördüklerini bildiren bir mektup yazarak ağzı mühürlenen bu mektubu 41 gün içinde İstanbul'a göndermelerini ister. 41 günlük sürenin bitimine 5 gün kala, Rum Milleti Umumi Meclisi'nde bulunan tüm üyelere kaymakam tarafından toplantı

207 Bozkurt; *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*, s. 170.

208 Okutan; *Tek Parti Döneminde Azınlık Politikaları*, s. 40.

209 Güler; *Türkiye'deki Gayrimüslimler*, s. 18; Anastassiadou; "İstanbul'da Yaşayan Rumların Sosyal Hayatında Din", s. 92-93.

210 Eryılmaz; *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, s. 118; Benlisoy; "Millet-i Rumdan Helen Ulusuna (1856-1922)", s. 369; Ürer; *Azınlıklar ve Lozan Tartışmaları*, s. 138; Özil; *Anadolu Rumları*, s. 82.

çağrısı yapılır. Bu toplantıda metropolitlerin verdiği oylar tasnif edilir ve ortaya çıkan isimler patrik adayı olarak bir deftere kaydedilir. Bu defter daha sonra Babıâli'ye gönderilir. Babıâli, patrik olmasında mahzur gördüğü herhangi bir isim varsa bu ismi defterden çıkardıktan sonra isim listesini 24 saat için Patrikhane'ye geri yollar[211]. Ruhani ve Muhtelit Meclis, Babıâli'den onaylanarak gelen bu defterdeki patrik adayları içinden üçünü nihai patrik adayı olarak belirleyerek Umumi Meclis'e sunar. Patrikhane'de toplanan Umumi Meclis de bu adaylar içinden gizli oy usulüyle bir kişiyi ekser oy sistemince patrik seçer[212].

Patriklik seçiminden bahsederken, Rum milletinin bu nizamname sonucu üç meclise sahip olduğunu da görmekteyiz. Bunlar "Ruhani Meclis", "Muhtelit (Karma) Meclis" ve Umumi Meclis'tir. Ruhani Meclis, 12 metropolitten meydana gelmektedir. Bunların yarısı her yıl yenilenmektedir. Fener Patrikhanesi'ne bağlı tüm Ortodoksların ruhani hükümeti olan bu meclisin başlıca görevleri: boş bulunan piskoposluk makamına tayinler yapmak, Ortodoks akidesini korumak, vaiz ve rahiplerin tayinlerini gerçekleştirmek, dini neşriyata nezaret etmek ve millet manastırlarının idaresini yürütmektir.

Muhtelit Meclis, dördü piskopos ve sekizi avamdan olmak üzere toplam 12 üyeden meydana gelmektedir. Meclis üyeleri iki yıl süre ile seçilmekte ve yarısı her yıl yenilenmektedir. Muhtelit Meclis, cismani ve laik karakterli bir meclistir. Görevi: milletin mektep, kütüphane ve hastaneleriyle diğer hayır kurumlarının idaresini yürütmek, belirlenen kurumlarla İstanbul'daki kiliselerin gelir ve giderlerine nezaret etmektedir. Muhtelit meclis, Babıâli tarafından Patrikhane'ye havale edilen cismani konulara da bakmaktadır.

En önemli görevi patriğin seçimini gerçekleştirmek olan Umumi meclis ise Ruhani ve Muhtelit meclis tarafından seçilen üyelerle sanat, ticaret ve sanayi gibi önemli meslek mensuplarının temsilcilerinden oluşmaktadır[213].

Patriklere önceden beri verilegelen atama beratları, cemaatleri üzerindeki hukuki ve dini yetkilerinin altını çizmekteydi. Bununla

---

211 Eryılmaz; *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, s. 118-119.

212 Bozkurt; *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*, s. 171-172.

213 Eryılmaz; *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, s. 119.

beraber bu nizamnamenin ilanından kısa bir süre sonra Patrikhane'nin bazı yetkilerinin kısıtlanması nedeniyle, Babıâli ile Patrikhane arasında birtakım ayrılıklar baş gösterdi. Tepki gösterilen kısıtlamaların belki de en önemlisi piskoposların kendi dini mahkemelerinde değil, kadı mahkemelerinde yargılanacak olmalarının ilanı ve Osmanlı yetkilileri tarafından tevkif edilebileceklerinin açıklanması olmuştur. 4 Nisan 1883'de ise hükümet, Ortodoksların miras davalarında Patrikhane'nin yanı sıra Osmanlı makamlarına da müracaat edebileceklerini açıkladı.

Bununla beraber hükümetin, Patrikhane üzerindeki yaptırımları uzun vadeli olamamıştır. Gerek patriğin bu yaptırımlar karşısındaki sert tepkisi[214] ve gerekse Batılı ülkelerin müdahaleleri bu durumun en önemli sebebini teşkil etmiştir. Bunun neticesinde 2 Cemaziyelevvel 1301'de (1884) çıkarılan bir irade ile patriğe yargılamada, nafaka ve miras davalarında eski imtiyazların yenilendiği bildirilmiştir[215].

Gregoryen Ermeni Milleti Nizamnamesi

Osmanlı İmparatorluğu, tıpkı Rum cemaatinden olduğu gibi Gregoryen Ermeni cemaatinden de Islahat Fermanı'nı müteakiben bir millet nizamnamesi hazırlamalarını istemiştir. Esasen Gregoryen Ermenilerin özellikle 18. yüzyıldan itibaren Osmanlı millet sistemi açısından büyük önemi bulunmaktaydı. Zira Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale maksadıyla Batılı devletlerin başlattığı azınlıkların himayesi politikasına en çok muhatap olan unsurun başında Gregoryen Ermeniler gelmekteydi. İngiltere, Amerika ve Almanya'nın çabaları ile Protestanlık, Avusturya ve Fransa'nın çabalarıyla da Katolik mezhebi kısa sürede Gregoryen Ermeniler arasında yayıldı[216]. Söz

214 Babıâli'nin piskoposlar üzerindeki cezalandırma ve okulları kontrol etme yönündeki tutumunda bir değişme olmaması üzerine Patrik III. İoakim İstifa yolunu tutmuştu. Bkz. Bozkurt; *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*, s. 173.

215 Bozkurt; *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*, s. 173.

216 Kılıç; *Tarihten Günümüze İstanbul Ermeni Patrikhanesi*, s. 133. Ayrıca Katolik ve Protestan mezhepleri arasındaki farklılıklar için bkz. Yücetürk; "Katolik, Ortodoks ve Protestan Mezhepleri Arasındaki Farklar", s. 420-421.

konusu devletler, bu gelişmenin sonrasında Osmanlı İmparatorluğu bünyesinde yaşayan ve aynı mezhebe mensup oldukları azınlıkları korumak maksadıyla bu unsurları himaye adı altında açıkça Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale etmeye başlamışlardır.

Diğer taraftan Rusya'nın 1828 yılında İran'la imzaladığı Türkmen Çayı Anlaşması ile Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Gregoryen Ermeniler için farklı bir dönem başlamıştır. Bu anlaşmanın sonunda Gregoryen Ermenilerin en büyük dini merkezi olan Eçmiyazin Kilisesi, Rusya'nın kontrolü altına girmişti. Dolayısıyla bu vakte kadar Eçmiyazin'in dini liderliği Osmanlı Devleti'ni rahatsız etmezken, bu vakitten sonra söz konusu durum Osmanlı Devleti açısından bir sorun olacaktır[217].

İşte gerek Batılı devletlerin müdahalelerinden ve gerek Rusya'nın Eçmiyazin Kilisesi vasıtasıyla Osmanlı iç işlerine müdahalesinden kurtulmak amacıyla Ermeni milletinden yönetimle ilgili bir millet nizamnamesi kaleme almaları istenmiştir. Nizamnamenin kaleme alınmasının başkaca nedenleri de vardır. Bunlardan birisi İngiltere'nin tutumudur. Bilindiği üzere İngiltere, Osmanlı topraklarında Protestan inancını yaymak amacıyla bir dizi faaliyette bulunmuş, 19. yüzyıl ortalarından itibaren ise bu teşebbüsü büyük ölçüde ABD'ye bırakmıştı. Lakin misyonerlerin birtakım problemlerle karşılaştıkları malumdur. Bunların da başında Ermeni Patrikhanesi'nin ve cemaat içinde "amira" denilen aristokrat sınıfın muhalefeti gelmektedir. Her iki kesimin de muhalefetini kırmanın yolu, klasik millet sisteminin yerine daha seküler bir idari yapı kurmaktan geçiyordu[218]. Öte yandan bu dönemde zanaatkarlık ve ticaretle uğraşan bir Ermeni orta sınıfı da gelişiyordu. Hatta eskiden cemaatin her türlü eğitim, yardımlaşma, kültür işinin hamiliğini amiralar yaparken, artık bu orta sınıf çok daha etkin bir rol üstleniyordu. Haliyle bu sınıf da cemaati ilgilendiren konulara müdahil olmak istiyor, amiralar ve Patrikhane'nin tekelinde olan karar

---

217 Bournoutian; *Ermeni Tarihi Ermeni Halkının Tarihine Kısa Bir Bakış*, s. 136; Bozkurt; *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*, s. 182.

218 Kılıç; *Tarihten Günümüze İstanbul Ermeni Patrikhanesi*, s. 140; Ortaylı; "Tanzimat Döneminde Balkanlarda Ulusal Kiliseler ve Rum-Ortodoks Kilisesi", s. 385.

mekanizmasının değişmesini arzuluyordu[219]. Öte yandan yine 19. yüzyılın ortalarında kendilerini "lusavoryal" yani aydın diye nitelendiren eğitimli bir genç zümre de cemaat üzerindeki etkinliğini gittikçe artıracaktır. Özellikle Hariciye Nezareti'nde yoğunlaşan, çoğu İtalya ya da Fransa'da eğitim görmüş olan bu genç kuşak Ermeniler, bilhassa eğitim alanında köklü bir reform yaparak klasik Ermenicenin yerini günlük hayata konuşulan Ermenicenin alması için mücadele ettiler. Bu sayede ruhban sınıfının cemaat üzerindeki ağırlığının kırılacağını umuyorlardı. Nitekim söz konusu gençler, 1853'te Tedrisat Komisyonu'nun üyeliğini elde ederek kafalarındaki modernleşme fikrini hayata geçirmeye çalışacaklardır[220].



Kumkapı Ermeni Patrikhanesi

Ermeni Millet Nizamnamesi'nin onayı hayli uzun sürmüştür. Çalışmalara 1853'te başlanmış ancak on yıl sonra bir nizamname ortaya

219 Bali-Yumul, "Ermeni ve Yahudi cemaatlerinde Siyasal Düşünceler", s. 362; Kılıç; *Tarihten Günümüze İstanbul Ermeni Patrikhanesi*, s. 131; Yarman-Aginyan; *Sultan II. Mahmud ve Kazaz Artin Amira*, s. 48; Barsoumian; *İstanbul'un Ermeni Amiralar Sınıfı*, s. 15.

220 Barsoumian; *İstanbul'un Ermeni Amiralar Sınıfı*, s. 152-153.

çıkmıştır. 1857-1860 ve 1861'de bazı metinler kaleme alındıysa da gerek cemaat içindeki bazı anlaşmazlıklardan ve gerekse de bunun bir sonucu olarak Babıâli'nin onayı alınamadığından metinler üzerinde bir mutabakata varılamamıştır[221]. Çatışmanın en temel nedeni Ermeni cemaati içinde yükselişe geçen orta sınıf ile bu sınıfın çıkarlarını temsil eden Batı'da eğitim görmüş genç bürokratların, cemaat içinde kökleşmiş bir nüfuza sahip olan Patrikhane ve amira sınıfı ile yaşadıkları gerilimden kaynaklanıyordu. İlk grup, doğal olarak cemaat idaresinin daha da sekülerleşmesini savunuyordu. Ayrıca nizamnameye Ermenilerin "anayasa" demesi Osmanlı idarecileri, amiralar ve Patrikhane nezdinde birtakım endişelere sebebiyet veriyordu.[222].

Sonuçta 26 Ramazan 1279 (18 Mart 1863) tarihinde bir metin üzerinde anlaşıldı. Ermeni Millet Nizamnamesi bu tarihte padişah tarafından onaylanarak yürürlüğe girdi[223].

Nizamnameye göre cemaatin başı olan patriğin seçimi esnasında birtakım özellikler göz önünde tutulmakta idi. "Devlet-i Âliyye'nin vasıta-i tenfiz ahkamı" olan patrik, her şeyden önce piskoposlar arasından seçilmiş olmalı, 35 yaşını tamamlamış bulunmalı, devletin güvenini kazanmış olmalı ve hiç olmazsa babasından beri Osmanlı uyruğu olmalıdır[224].

Bu hususlar göz önüne alınarak seçilen patriğin vazifesi: Esas nizamname hükümlerine uyarak hareket etmek ve anılan nizamnamenin diğer bütün işlerinin yapılmasına nezaret etmek hususlarından ibarettir[225].

Patrik seçimi uzun bir muameleyi gerektirmektedir. Rum Milleti Nizamnamesi'nde olduğu üzere evvela boşalan patriklik makamının yönetimi için bir kaymakam seçilir. Bu seçim Ruhani ve Cismani Meclislerin birleşerek yaptığı bir seçimdir. Seçilen kaymakam

---

221 Uras; *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, s. 157.

222 Barsoumian; *İstanbul'un Ermeni Amiralar Sınıfı*, s. 157-158.

223 Barsoumian; *İstanbul'un Ermeni Amiralar Sınıfı*, s. 158; Eryılmaz; *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, s. 120; Bali-Yumul; "Ermeni ve Yahudi cemaatlerinde Siyasal Düşünceler", s. 364; Ürer; *Azınlıklar ve Lozan Tartışmaları*, s. 140; Dadyan; *Osmanlı'da Ermeni Aristokrasisi*, s. 258.

224 Bayur; *Türk İnkılâbı Tarihi*, III, s. 53.

225 Uras; *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, s. 166.

Babıâli'ye bildirilir ve onandığı andan itibaren patrik seçim süreci başlar. Evvela Ruhani Meclis toplanarak patrik olabileceklerin bir listesini yapar. Ruhani Meclis, listelenen bu piskoposlar arasında bir oylama yapar ve piskoposların aldığı oy sayısına göre yeni bir liste düzenleyerek bu defa Cismani Meclis'e gönderir. Burada yapılan oylamada da en çok oyu alan beş kişi bir deftere kaydedilerek bu isimler Umumi Meclis'e havale olunur. Bu meclis nihai olarak patriği seçer. Seçilen isimin padişah tarafından onaylanmasından sonra patrik görevine başlar[226].

Nizamname mucibince her ne kadar cemaatin başında patrik bulunmakta ise de cemaatin yönetimi ile ilgili mevzuat üç meclise havale edilmiştir ki bunlar Meclis-i Ruhani, Meclis-i Cismani ve Meclis-i Umumi'dir[227].

Ruhani Meclis nizamnamenin 28. maddesine göre 14 papazdan oluşur. Görevleri; "Milletin umur-ı ruhaniyesine nezaret, itikad-ı mezhebiyeyi milletçe tervic ve tahkim ve Ermeni kilisesinin akaid ve rivayat-ı mer'iyesini ihlalden muhafaza..." ile Ermeni okullarında dinsel öğretimi denetlemek ve papaz yetiştirilmesine nezaret etmek şeklinde açıklanabilir[228].

Cismani Meclis'in ise 20 üyesi vardır. Bu meclis eğitim, hastane, millet malları, bütçe, adalet ve benzeri işlerden sorumluydu[229]. Meclis bünyesinde dört komisyon bulunmaktaydı. Bunlar Maarif, Tesisat-ı Cüz'iye (vakıf, vs.), Muhakemat (evlenme, boşanma, veraset) ve Manastırlar komisyonu idi[230]. Bu meclisin üyeleri Umumi Meclis tarafından seçilmekte ve padişah tarafından, irade-i seniyye ile onaylandıktan sonra göreve başlamaktaydı[231].

Umumi meclise ise Millet Meclisi veya Millet Meclis-i Umumisi de denilmektedir. 140 üyeye sahip olan bu meclisin 20 üyesi

226 Patrik seçimi ile ilgili muamelât için bkz. Bayur; *Türk İnkılâbı Tarihi*, III, s. 53-54; Eryılmaz; *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, s. 120-121.

227 Bayur; *Türk İnkılâbı Tarihi*, III, s. 52.

228 Bayur; *Türk İnkılâbı Tarihi*, III, s. 54.

229 Bozkurt; *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*, s. 182.

230 Bayur; *Türk İnkılâbı Tarihi*, III, s. 55.

231 Eryılmaz; *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, s. 121.

İstanbul'da yer alan kilise ruhanisi tarafından seçilmektedir. 40 kişiyi taşradan gelen vekiller oluşturmakta, 80 üye ise İstanbul'daki kilise cemaatlerinden seçilmekteydi[232].

Görüldüğü gibi Umumi Meclis, hem ruhaniler hem de halk arasından seçilmekte ve bu yönüyle de laik bir nitelik arz etmektedir. Ruhanilerin seçimi de bazı kaidelere bağlı idi. Bu adaylar 30 yaşını bitirmiş olmalı ve en az beş yıl önce papazlık ve rahiplik unvanını elde etmiş bulunmalıydılar. Bu özelliklere sahip olup Umumi Meclis'e seçilen üyelerin iki yılda bir, beşte biri değiştirilecekti[233].

Diğer yandan Umumi Meclis'e seçilen halktan üyelerin de Devlet-i Âliyye tebaasından olmaları ve 25 yaşını bitirmiş bulunmaları şarttı. Bunun dışında Ceza Kanunu uyarınca medeni haklarını kullanmaktan süresiz men edilmiş olmamaları, milli işler idaresinde bir hilelerinin sabit olmaması, cezaevinde bulunmamaları ve son olarak da akli dengelerinin yerinde olması gibi özellikler aranmakta idi[234].

Umumi meclis, iki yılda bir kere ve nisan ayı sonlarında toplanıp bu süre zarfında yürütülen yazışma işlerinin görüşülmesi, görevli memurlar yoluyla toplanan paraların sarf ediliş şekillerinin denetlenmesi, gerektiğinde Kudüs ve İstanbul patriklerinin seçilmesi ve diğer iki meclis ya da patrikler arasında çıkan ihtilafların giderilmesi gibi konularla meşgul olurdu[235].

Katolik Milleti Nizamnamesi

Osmanlı Millet Sistemi içinde daha önce de ifade ettiğim gibi belli başlı üç millet vardı. Bu milletler dışında kalan diğer mezhep mensupları ise yönetim açısından bir kargaşaya neden olmaması maksadıyla söz konusu üç cemaate bağlanmıştı. Bu küçük cemaatlerin belli başlılarını Doğu Kilisesi usulünce ibadet eden Ermeni Katolikler, Katolik Rumlar, Katolik Bulgarlar[236], Maruniler ve Keldaniler

232 Bayur; *Türk İnkılâbı Tarihi*, III, s. 55.

233 Uras; *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, s. 169.

234 Uras; *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, s. 169-170.

235 Eryılmaz; *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, s. 123.

236 Katolik Rum ve Bulgar cemaatleri hakkında daha geniş bilgi için bkz. Macar; *İstanbul'un Yok Olmuş İki Cemaati Doğu Ritli Katolik Rumlar ve Bulgarlar*.

ile Batı Kilisesi usulünce ibadet eden Melkitler ve Süryaniler oluşturmaktaydı[237]. Bu cemaatler mahalli idare bazında muhtariyet sahibi idiler. Mevcut yapıyı siyasi menfaatleri uğruna kullanmak isteyen Fransa, bu amaçla söz konusu beş cemaatin Osmanlı yönetim yapısını benimsemiş olan Ortodoks Rum ve Gregoryen Ermeni kiliselerine bağlanmış olmasını şiddetle eleştirmiştir[238].

Osmanlı Devleti bünyesinde Balkanlarda yaşayan ve Katolik mezhebini benimsemiş olan Macarlar, Hırvatlar, Boşnaklar ile daha önceleri Venedik, Ceneviz gibi İtalyan devletlerinin kontrolünde olup da sonradan Osmanlı yönetimine giren bazı Ege adalarında yaşayan Katolikler haricinde, bu mezhebe mensup tebaa yok denecek kadar azdı[239]. Osmanlı Devleti klasik dönemde siyaseten muktedir olduğu için bünyesi içinde yaşayan bu gibi milletlerle ilgili mevzuata yabancı devletleri karıştırmamıştı. İmparatorluğun duraklama ve gerileme dönemlerinde elden çıkan ilk topraklar ise zaten genelde Katolik unsurun yaşadığı alanlardı. Hasılı Osmanlı İmparatorluğu düşüş devresine girdikten sonra Katolik nüfusunun önemli bir bölümünü yitirmişti. Bu nedenle imparatorluk içinde bir Katolik mezhebi meselesinin olduğu pek söylenemez. Sayıca az olan diğer Katolik grupları ise Rum ve Ermeni milletinin yönetimi altında teşkilatlandırılmış ve bu cemaatlere mahalli özerklik tanınmıştı.

Bununla beraber Osmanlı İmparatorluğu bünyesindeki Katolik propagandası çok erken tarihlerde başlamıştı. Daha 14. yüzyılda Papa XXII. Jean zamanında Anadolu topraklarında Dominiken misyonerler, Ermeniler üzerinde faaliyetlere başlamışlar ve bu çalışmaların bir semeresi olarak da 1328 yılında Katolik mezhebini kabul eden Ermeniler tarafından "Birleşmiş Kardeşler" adıyla bir tarikat kurulmuştu[240]. Yine Katolik propagandasında bir araç olması

237 Engelhart; *Türkiye ve Tanzimat (1826-1882)*, s. 54.

238 Kenanoğlu; *Osmanlı Millet Sistemi*, s. 122.

239 Engelhart; *Türkiye ve Tanzimat (1826-1882)*, s. 55.

240 Haydaroğlu; *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, s. 7-8. Ayrıca Capucin Katoliklerin faaliyetleri için bkz. Galanti; "Türkiye'de İlk Katolik Kapusin Manastırları", s. 125-128.

hasebiyle İstanbul'daki ilk Katolik eğitimi merkezi Capucin papazlar tarafından 7 Temmuz 1626'da açılmıştı[241].

Bazı Ermenilerin Katolik inancına sıcak bakmalarının birkaç nedeni olduğu söylenebilir. Bunlar arasında Fransa'nın himayesine nail olmak önemli bir etkendir. Bunun dışında Katolik inancının daha esnek olduğunun düşünülmesi de diğer bir sebep olsa gerek. Ayrıca Katolik inancında daha az perhiz ve oruç vardı[242]. Son olarak Katolik Kilisesi'nin bu inanç üzere ölenlerin günahlarının affedileceğine dair dağıttığı senetler, halk kitleleri üzerinde mühim tesir bırakıyordu[243]. Capucin ve Cizvit papazların İstanbul'da açtıkları okullar da bir diğer cazibe unsuruydu. Son derece iyi eğitim veren bu okullara bazı zengin Ermeni aileleri çocuklarını gönderiyorlardı. Bu durum zaman içinde söz konusu ailelerin Katolikleşmesinde önemli bir etken oluyordu.



Katolik Ermeni Rahipler

Doğal olarak Katolik inancına geçme, beraberinde birtakım sorunları da getiriyordu. Her şeyden önce Ermeni Katoliklerin

241 Haydaroğlu; *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, s. 12.

242 Fransız bitki bilimci Tournefort 18. yüzyıl başlarında Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler kadar oruç tutan başka bir topluluğun olmadığını belirtir. Tournefort; *Tournefort Seyahatnamesi*, I, s. 105.

243 Gürsoy; *Osmanlı Devleti'nde Katolik Ermeniler Sivaslı Mihitar ve Mihitaristler*, s. 68.

kendilerine ait bir kiliseleri bulunmuyordu ve bu sebepten Latin kiliselerine devam ediyorlardı. Ancak bu durum kendi cemaatlerinden uzaklaşmalarına, Gregoryen inancına mensup akrabaları ile bağlarının kopmasına ve gelecek nesillerin de Ermeni dili ve kültürüne bigâne kalmasına yol açıyordu. Bir diğer önemli sorun da Osmanlı toplumunda Ermeni Katoliklerin "Frenkleşmiş" kabul edilmeleri sebebiyle her an Osmanlı Devleti aleyhine yabancılarla işbirliği yapma suçlamasına maruz kalabilmeleriydi[244].

Katolik rahiplerinin, Osmanlı İmparatorluğu'nda daha 17. yüzyıldan itibaren propaganda çalışmalarında bulundukları çeşitli fermanlardan anlaşılmaktadır. 1696 tarihli bir fermanda, İstanbul'daki Ermenilerin padişaha müracaat ederek bazı Ermenilerin Katolik olduklarından şikayet ettiklerini, bazı Fransız rahiplerinin Papa'dan aldıkları emirle vilayetleri gezerek Rum, Ermeni ve diğer milletleri kendi mezheplerine döndürüp reaya arasında fesat ve ayaklanmaya yol açtıklarını, bu kişilerin engellenmesi ve cezalandırılmasını istemişler padişah da mezhep değiştirenlerin eski ayinlerini icraları için gerekli tedbirlerin alınmasını buyurmuştur[245].

Diğer yandan II. Mustafa'nın saltanatı dönemine denk gelen 1701-1702 yıllarında İstanbul'da Ermeni mahallelerinde çatışmalar yaşanmıştır. Sebep, yine misyonerlerin Gregoryen Ermenileri mezheplerinden caydırarak Katolik mezhebine yönlendirmeye çalışmalarıdır. Valide Han'da Katolik propagandası maksadıyla bir Ermeni matbaasında broşür basıldığı duyulunca Gregoryen Ermeniler buraya saldırır. Sultan II. Mustafa'nın, Edirne'den yolladığı bir ferman üzerine İstanbul kaymakamı ve kadısı olaya el koyar. İstanbul'da

244 Fraaze; *Katolikler Sultanlar Kilise ve Osmanlı İmparatorluğu 1453-1923*, s. 221.

245 Bozkurt; *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*, s. 183-184. Öte yandan Fransızların, Rumların Katolikleştirilmesi konusunda da son derece etkin çalıştıkları bilinir. Mesela Filibe'de açılan bir Katolik okulun mezunlarına Fransız okullarına sınavsız giriş imkanı verilmesi bazı Katolik misyonerlerin Bulgar ve Rumlar üzerinde etkili olmasının önünü açar. Papa XIII. Leo yayınladığı bir genelgede, Doğu'daki misyonerlere yardıma gereksinim duydukları takdirde Fransız elçilik ve konsolosluklarına başvurmalarını öğütler. Macar; *İstanbul'un Yok Olmuş İki Cemaati Doğu Ritli Katolik Rumlar ve Bulgarlar*, s. 29-30.

Katolik propagandası yasaklanır[246]. 1701 yılında İstanbul Ermeni patriği Sahak Efendi, Katolik olduğu gerekçesi ile hapsedilecektir[247].

Ermeni Katoliklerin yine bu devirde iki arada bir derede kaldıklarını söylemek yanlış olmaz. Zira Katolik olmaları aynı zamanda Ermeni toplumlarından kopma tehlikesini de beraberinde getiriyordu. Bu durumu göz önüne alan ve Osmanlı Ermeni toplumunun en etkin patriklerinden olan Bitlisli Hovhannes Golod[248], 1727'de Ermeni Katoliklerin de Gregoryen Ermeni kiliselerine devam edebilmesinin önünü açtı. Ancak bu kez de Papa bu tutuma karşı çıktı. İstanbul'da bulunan Ermeni Katoliklere Latin kiliselerine devam etmedikleri takdirde inançlarının tehlike altında olacağını bildirdi[249].

Bu arada 17. yüzyıl sonlarında bazı Ermenilerin, Katolik mezhebine girdiklerini belirtmekte de fayda vardır. Mihitarist[250] olarak anılan ve Venedik'teki Saint Lazarus Adası'nı merkez edinen bu din

246 Sakaoğlu; *Bu Mülkün Sultanları*, s. 147.

247 Gürsoy; *Osmanlı Devleti'nde Katolik Ermeniler Sivaslı Mihitar ve Mihitaristler*, s. 88.

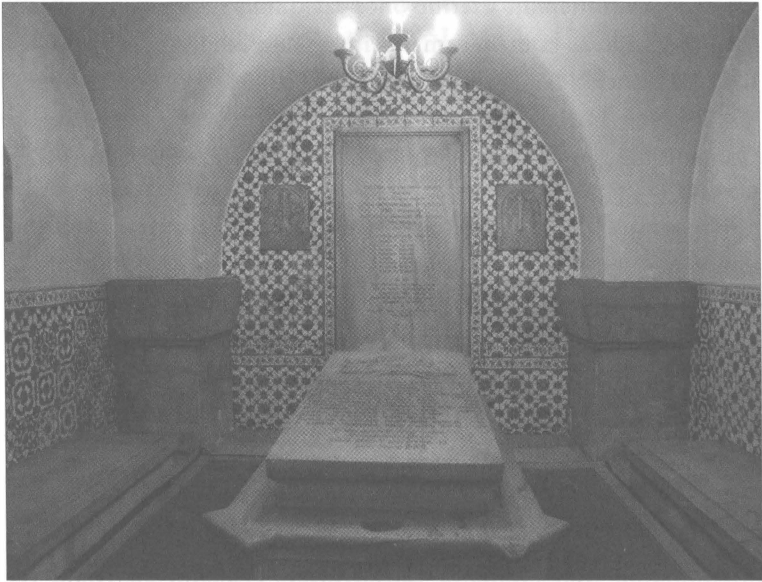
248 Ermeni cemaatinin son derece kıymetli işlere imza atan patriği için bkz. Stepanyan; *Ermenilerin Osmanlı İmparatorluğu'na Katkısı*, s. 23. Ayrıca bu dönemde Bitlis, Ermeni cemaati açısından son derece önemli bir kültür merkeziydi. Kenanoğlu; "Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimlerin Eğitimi Üzerine", s. 186.

249 Fraaze; *Katolikler Sultanlar Kilise ve Osmanlı İmparatorluğu 1453-1923*, s. 226.

250 Sivaslı Mehitar (1676-1749) adında bir ruhban tarafından temelleri atılan bu hareketin bir sonucu olarak 1701'de İstanbul'da bir cemaat kuruldu. Bu topluluk merkezini 1703'te Mora Yarımadası'nın güneyindeki Modon'a, 1715'te ise Venedik'e nakletti. Venedik Cumhuriyeti, Mehitar'a ve takipçilerine ilelebet kendilerinde kalmak koşuluyla St. Lazarus Adası'nı verdi. Burada Mehitar Manastırı kuruldu, 1811'de Viyana'da ikinci bir kol tesis eden bu topluluk, günümüze kadar varlığını devam ettirmiştir. Mehitar, bizzat Ermeni tarihi, dili ve edebiyatı konularında birçok eser kaleme aldı. Ayrıca eski Yunan, Latin ve Avrupa edebi ürünlerini de Latinceye çevirdi bkz. Bournoutian; *Ermeni Tarihi Ermeni Halkının Tarihine Kısa Bir Bakış*, s. 139-141; Gürsoy; *Osmanlı Devleti'nde Katolik Ermeniler Sivaslı Mihitar ve Mihitaristler*, s. 73-100; Göyünç; *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, s. 53; Fraaze; *Katolikler Sultanlar Kilise ve Osmanlı İmparatorluğu 1453-1923*, s. 222.

adamları, özellikle giriştikleri entelektüel faaliyetlerle dikkat çekmişlerdir[251].

Mihitarist Ermeni din adamlarının Katolik propagandasının önlenmesi için de 1701 yılında ferman çıkarılmıştır. Bu fermanda kitap basmak suretiyle Katolik propagandası yapan Ermeni din adamlarının tutuklanarak matbaalarının kapatılması ve bu propagandaya göz yuman Ermeni patriğinin de hapsedilmesi emredilmektedir[252].



Hovhannes Golod'un mezarı

Tarihsel süreçte Katolik propagandası özellikle Osmanlı İmparatorluğu içinde yaşayan iki unsuru hedef almıştı. Bunlar Ortodoks Rumlarla, Gregoryen Ermenilerdi. Osmanlı Devleti başlangıçta bu cemaatler arasından Katolikliğe geçişlere sert bir tavır takınmamıştır. Bunu, daha ziyade söz konusu cemaatlerin bir iç meselesi olarak

251 Dalyan; *XIX. Yüzyılda Gelenekten Batı Kültürüne Geçişte Ermeni Yaşamı*, s. 36; Küçük; *Türkiye Protestan Ermenileri*, s. 60-61; Kenanoğlu; "Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimlerin Eğitimi Üzerine", s. 188; Özdoğan vd.; *Türkiye'de Ermeniler Cemaat-Birey-Yurttaş*, s. 54.

252 Bozkurt; *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*, s. 184.

görmüştür. Ancak devletin muhatap kabul ettiği üst düzey bazı ruhanilerden gelen tepki üzerine devreye girmiştir[253]. Söz gelimi 1722'de devrin padişahı III. Ahmet, Fener patriğinin ricası üzerine Ortodoks mezhebinden Katolik inancına geçişi yasaklayan bir ferman yayınlamıştı[254]. Aynı şekilde farklı dönemlerde Ermeni ruhanilerin isteği üzerine bu cemaate de benzeri fermanlar verilmişti[255]. Hatta 17. yüzyılda bir Ermeni patriği Katolik inancını benimseyince cemaatin tepkisi üzerine önce azledilmiş sonra idamına karar kılınmıştı[256]. Söz konusu cemaatlerden Katolikliğe geçenlere genellikle kalebentlik, hapis ya da sürgün gibi cezalar veriliyordu.

1808'de Katolik kilisesince yapılan bir nüfus sayımına göre Osmanlı ülkesinde 1800 Avrupa kökenli, 500 Halepli Latin Arap, 30 bin Ermeni Katolik yaşıyordu[257]. Katolik cemaatinin 19. yüzyıl boyunca bir artış gösterdiğini söylemek mümkündür. Trabzon'da 1803'te 1500-2000 kişilik bir Ermeni cemaati içinde son derece az bir Ermeni Katolik nüfus yaşarken[258], bu rakam 1860'da 1200 kişilik bir Ermeni Katolik nüfus olarak karşımıza çıkar[259]. Tabii bu arada Trabzon'daki Ermeni cemaatinin de liman kentinin büyümesine paralel olarak arttığını söylemekte fayda var. Öte yandan Gregoryen Ermeni Kilisesi, Katolikliğin cemaat içinde yayılmasını engellemek hususunda Babıâli ile sıklıkla irtibat halinde olmayı da ihmal etmiyordu. Bu anlamda özellikle Katolik Batılılarla Ermeni kızlarının evlenmesinin önü alınmaya çalışılıyordu. Osmanlı arşivinde yer alan 24 Mayıs 1821 tarihli bir belgede dönemin patriği I. Boğos Kirkoryan, Ermeni cemaatinden olup Beyoğlu'nda ikamet eden Toronda adındaki bir kişinin kızını Efrenc taifesinden bir adama

---

253 Adıyeke; "Islahat Fermanı Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi ve Gayrimüslimlerim Yaşantılarında Dair", s. 256.

254 Fraaze; *Katolikler Sultanlar Kilise ve Osmanlı İmparatorluğu 1453-1923*, s. 225; Kenanoğlu; *Osmanlı Millet Sistemi*, s. 120.

255 Refik; *Onikinci Asr-ı Hicri'de İstanbul Hayatı*, s. 21-22.

256 Kenanoğlu; *Osmanlı Millet Sistemi*, s. 119.

257 Fraaze; *Katolikler Sultanlar Kilise ve Osmanlı İmparatorluğu 1453-1923*, s. 273.

258 Yılmaz; *Tanzimat Döneminde Trabzon*, s. 80.

259 Yılmaz; *Tanzimat Döneminde Trabzon*, s. 484.

nikahladığını yetkililere bildirerek söz konusu kişinin Tekirdağ'a sürgün edilmesini talep eder[260].

Tüm bu uygulamalara rağmen Katolik inancının özellikle Ankaralı Ermeniler arasında yayılmasını Osmanlı Devleti de engelleyemeyecektir[261]. Sonuçta Babıâli 1830 yılına gelindiğinde Katolikleri ayrı bir millet olarak tanımıştır[262]. Bunun neticesinde 90 sivil ve 6 ruhaninin katılımıyla Darphane Nazırı Agop Çelebi Düzyan başkanlığında yapılan seçim neticesinde Rahip Andon Nurican cemaatin ilk ruhani reisi seçilecektir[263]. Lakin kendisinin Avusturya vatandaşı olması sebebiyle reisliği devlet tarafından onaylanmaz. 1867'de ikinci ruhani reis olarak seçilen Patrik Andon Hasun, Osmanlı Devleti'nin tanıdığı ilk patriktir[264].

Katolik cemaatinin ruhani merkezi olarak başlangıçta (bugün de halen faal olan) Karaköy'deki Surp Hisus Pırgiç Kilisesi belirlenir. Lakin sonradan merkez, halihazırda da bu konumunu muhafaza eden Beyoğlu'ndaki Surp Asduvadzazdin Kilisesi'ne taşınacaktır[265]. Maruni, Keldani ve Melkitler de yönetim açısından bu yeni tanınan Katolik cemaatine bağlanır[266].

---

260 Kırca-Şeker; *Osmanlı'da Kadın*, s. 85.

261 Ankara, Ermeni Katolik nüfusunun bir zamanlar son derece yoğun olduğu bir mekandı. Öyle ki 20. yüzyılın başında şehir nüfusunun neredeyse üçte birini 10.000 nüfuslu Ermeni Katolik cemaati oluşturuyordu. 1995'te Ankara Ermenileri hakkında bir yazı kaleme alan Kevork Hancı, bu rakamın 300'lere kadar düştüğü bilgisini verir. Cemaatin mezar alanı 1947'de istimlak edilirken Surp Asduvadzazin ve Surp Gimes adlarındaki iki kilisesi yangına kurban gitmiştir. Cemaatin son Ermeni Katolik rahibi Torbacıyan, 1938'de Ankara'yı terk etmiştir. Çankaya Köşkü de Kasapyan adlı bir Ermeni Katolik ailenin bağı üzerine inşa edilmiştir. Bkz. Hancı; "Ankaralı Ermeni-Katolikler", s. 35-36.

262 Mutlu; *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, s. 138; Fraaze; *Katolikler Sultanlar Kilise ve Osmanlı İmparatorluğu 1453-1923*, s. 274; Ürer; *Azınlıklar ve Lozan Tartışmaları*, s. 138.

263 Papazyan; *Eşsiz Hayırsever Harutyun Bezciyan'ın Yaşam Öyküsü*, s. 75.

264 Türkan; "İstanbullu Kardinal Hasun Efendi'nin Osmanlı ve Katolik Dünyasında Bıraktığı Etki", s. 175.

265 Özdoğan; *Türkiye'de Ermeniler Cemaat-Birey-Yurttaş*, s. 29.

266 Engelhart; *Türkiye ve Tanzimat (1826-1882)*, s. 55; Özdoğan; *Türkiye'de Ermeniler Cemaat-Birey-Yurttaş*, s. 30.



Galata Surp Hisus Pirgic Katolik Ermeni Kilisesi

Fransa, 1823 yılında Osmanlı İmparatorluğu bünyesinde yaşayan Katolikler için bu cemaatin ruhani işlerinin yönetimini üslenecek bir temsilci tayini hakkını Osmanlı hükümetine kabul ettirdi[267], daha önce de belirttiğim gibi Maruni, Keldani ve Melkitler de yönetim açısından bu yeni tanınan Katolik cemaatine bağlandı.[268]. Katolik cemaati içinde ayrıca daha ziyade Levanten dediğimiz Batı kökenli zümrenin işlerini yürütmek amacıyla "Latin Vekaleti" adında bir kurum ihdas edilecektir[269].

Katolik milleti, esas olarak Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Katolik cemaati olarak isimlendirilmekteydi. Zira bu milletin tanınmasında Osmanlı topraklarında uzun süre faaliyet gösteren Katolik rahiplerin kendi mezheplerine kazandırdıkları Ermeniler esas rolü oynamışlardı. Gerek bu nedenle ve gerekse de Ermenilerin bu

267 Kenanoğlu; *Osmanlı Millet Sistemi*, s. 121.

268 Engelhart; *Türkiye ve Tanzimat (1826-1882)*, s. 55.

269 Kenanoğlu; *Osmanlı Millet Sistemi*, s. 124-125. İstanbul'daki İtalyan Levantenleri için bkz. Marmara; "İstanbul İtalyan Levantenleri", s. 68-71.

dönemde tebaa-i sadıka olarak adlandırılması sebebiyle bu millet, Ermeni Katolik Milleti adı ile isimlendirilmişti. Öte yandan Papalık, Osmanlı topraklarında yaşayan Katoliklerin, Ermeni Katolik Patrikhanesi'nin idaresi altına sokulmasına şiddetle karşı çıkmış ve dünyadaki Katoliklerin tek merkezinin Vatikan olduğunu beyan etmiştir. Yine Papa, farklı milletlere mensup Osmanlı Katoliklerinin idaresinin Ermenilere verilmesinin de diğer milletlere haksızlık olduğunu ifade etmiştir. Bununla beraber Papalık, Osmanlı Katoliklerinin doğrudan kendi bünyesinde bağlanması talebinden bir sonuç alamayacaktır[270].

Katolikler ile ilişkiler diğer milletlerin tersine bir nizamname ile değil doğrudan doğruya Babıâli muhatap alınarak yapılan yazışmalarla yürütülmüştür[271]. Diğer yandan Fransa'nın girişimleriyle 1860'larda Osmanlı Devleti'ne bir de Katolik Rum cemaati kabul ettirilmeye çalışılmışsa da bu girişimden bir sonuç çıkmamış Babıâli, Ermeni Katolik ruhani reisini Katolik Rumlar üzerinde de etkili kılmıştır[272]. Böylelikle İstanbul merkezli tesis edilmeye çalışılan bu cemaat, idari açıdan Fener Patrikhanesi'ne, dini açıdan da Ermeni Katolik cemaatine bağlanmıştır.

Protestan Milleti Nizamnamesi

Protestan cemaatinin imparatorluk içinde tanınmasının mazisi 19. yüzyılın başlarına kadar uzanır. Bu yüzyılın ilk yarısında, evvela Rum sonrasında Ermeni cemaati bünyesinde, arkasında İngiltere ve Amerika'nın misyoner teşkilatlarının bulunduğu Protestanlık faaliyetleri görülmeye başlandı[273]. Misyonerlerin hedefindeki ilk kitle Rum Ortodoks cemaati idi. Rumların "gerçek" Hıristiyanlıkla tanışması için Protestan misyonerler İzmir'i merkez olarak seçmişlerdi. Şehrin kozmopolit bir yapıya sahip oluşu, önemli ve her geçen

270 Engelhart; *Türkiye ve Tanzimat (1826-1882)*, s. 56.

271 Güler; *Türkiye'deki Gayrimüslimler*, s. 19.

272 Macar; *İstanbul'un Yok Olmuş İki Cemaati Doğu Ritli Katolik Rumlar ve Bulgarlar*, 36.

273 Bozkurt; *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*, s. 178; Stepanyan; *Ermenilerin Osmanlı İmparatorluğu'na Katkısı*, s. 31.

gün sayıları artan bir Rum cemaatini barındırması, ticaretin başat geçim kaynağı olması sebebiyle dil eğitimine olan ihtiyaç İzmir'in seçilmesinin en temel nedenleridir[274]. Misyonerler, 1 milyondan fazla Rumca kitap ve broşür basarak dağıtmış, Rum kızlarının okullarına kaydı için her öğrenciye bedava elbiseler vermiş, bu okullarda okuyan bazı öğrencilere İngiltere ve Amerika'da burslar temin etme yoluna gitmişlerdir. Lakin Rumlar, Protestan misyonerlerin açtığı okullara rağbet etmişlerse de din değiştirme konusunda beklentilere cevap vermenin çok ötesinde kalmışlardır[275]. Bunun belki de en temel nedenleri Ortodoks inancı uygulamalarının asırlardan beri bu topraklarda kök salması ve Ortodoks Kilisesi'nin Anadolu'da gayet etkin biçimde örgütlenmesiydi. Ancak Protestan okullarının Rum cemaati içinde derin etkileri olduğu da bir gerçek. Bu okullardan yetişen pek çok öğrenci, sağlam bir Rum burjuvazisinin çekirdeğini teşkil edecektir. Rum cemaati içinde laik fikirli bireylerin oluşmasında da bu okulların etkisi yadsınamaz.[276]

Öte yandan İstanbul'u merkez edinen Amerikalı iki misyoner Goodel ve Dwight'ın gayretleri ile 1830'lardan itibaren Osmanlı başkentinde elle tutulur bir Ermeni Protestan cemaati şekillenmeye başlayacaktır. Her iki misyoner Ermeni toplumu ile irtibata geçmeden önce Ermeni patriğini ziyaret etmiş ve İstanbul'da bulunuş nedenleri hakkında bilgi vermişlerdir.[277] Dönemin Ermeni Patriği Balatlı Garabet, misyonerleri dinledikten sonra faaliyet sahalarını Hıristiyan olmayan unsurlar üzerinde yoğunlaştırmalarını ve Ermeniler arasında bir çalışma yapmamalarını istemiştir. Ancak patriğin bu yöndeki tavsiyeleri pek yerine ulaşmamış olacak ki Malta ve Beyrut'ta bulunan Protestan misyonerlere ait matbaalarda Ermeni harfli Türkçe pek çok İncil ve broşür basılarak Ermeniler arasında dağıtılacaktır[278].

274 Augustinos; *Küçük Asya Rumları 19. Yüzyılda İnanç, Cemaat ve Etnisite*, s. 169.

275 Akgün; "19. Yüzyılda Osmanlı İmparartorluğu'nda Sosyo Kültürel Etkilerin Amerika Boyutu", s. 46.

276 Augustinos; *Küçük Asya Rumları 19. Yüzyılda İnanç, Cemaat ve Etnisite*, s. 179.

277 Küçük; *Türkiye Protestan Ermenileri*, s. 109.

278 Bağçeci; "Osmanlı Devleti'nde Gregoryen Ermenilerle Protestan Ermeniler Arasındaki İlişkiler", s. 711; Akgün; "19. Yüzyılda Osmanlı İmparartorluğu'nda

Misyonerler, İstanbul'un Ortaköy, Pera, Bebek gibi farklı muhitlerinde okullar açarlar. Bu durum Gregoryen cemaatinin eğitimin kalitesini arttırmasını ve okullarını güçlendirmesini zorunlu hale getirir. Bunun neticesinde Hasköy'de Nersesyan ve Üsküdar'da Cemeran okulları açılır. Çocuklarını misyoner okullarına gönderen pek çok zengin Ermeni ailesi ikna edilerek bu okullara yönlendirilir. Yine bu okullarda öğretmenlik yapması için misyoner okullarında hocalık yapan Der Sahakyan ve Papaz Ardrazuni gibi isimler transfer edilir. Gelgelelim uzun vadede Protestanların verdiği eğitimin kalitesi yakalanamayacaktır[279].

Başlangıçta Protestan misyonerlere karşı görece yumuşak bir tutum takınan Ermeni Patrikhanesi, ilerleyen yıllarda bu tavrını sertleştirecek, bazen de akılcı politikalar devreye sokarak cemaat içinde yaşanan kopmaları önlemeye çalışacaktır[280]. 1840'ların ortalarında Ermeni Patrikhanesi tarafından Osmanlı ülkesindeki Protestan sayısının belirlenmesi ve bu insanların hangi sebeplerden dolayı mezhep değiştirdiklerinin belirlenmesi için bir dizi çalışma başlatılır. Bunun neticesinde ülkede 8.000 kadar Protestan yaşadığı ve mezhep değiştirmede en etkin gerekçenin de maddi zorluklar olduğu tespit edilir. Yardıma muhtaç olan Ermenilere yardım edilmesi ve tekrar ana kiliseye döndürmek için eğitim ve kültür alanında bir propaganda sürecinin başlatılması ile birlikte nerede ise yarıya yakın Ermeni Protestan, eski inancına geri döner[281]. Bu da bize Ermeniler arasında mezhep değiştirmenin çok da bilinçli yapılmadığını gösterir. Bu konudaki ilginç bir örnek Erdek ve hemen yakınındaki Perama'nın Rum cemaatleri için geçerlidir. İki cemaat arasında anlaşmazlık çıkınca mesele Fener Patrikhanesi'ne bildirilmiş,

---

Sosyo Kültürel Etkilerin Amerika Boyutu", s. 48. Bunun dışında özellikle 19. yüzyılda Amerikalı misyonerlerin çok sayıda Yunan harfli Türkçe İncil basarak bunları Karamanlı Ortodokslar arasında dağıttığını da biliyoruz. İbar; *Anadolulu Hemşehrilerimiz*, s. 75.

279 Sarıyıldız; "Osmanlı Devleti'nde Protestan Ermeni Milleti ve Kilisesinin Tanınması", s. 254-255.

280 Küçük; *Türkiye Protestan Ermenileri*, s. 109.

281 Sarıyıldız; "Osmanlı Devleti'nde Protestan Ermeni Milleti ve Kilisesinin Tanınması", s. 257-258.

Patrikhane'nin kararından memnun olmayan Peramalılar topluca Katolik mezhebine geçmişlerdir. Sonrasında alınan kararı Erdekliler beğenmeyince onlar da Protestan mezhebine geçtiklerini beyan etmişlerdir. Devreye Osmanlı yetkililerinin girmesi ile birlikte her iki toplum da Ortodoks inancına geri dönmüşlerdir[282].

Osmanlı ülkesinde bir Protestan topluluğu oluşturmada aslan payı hiç şüphesiz Amerikalı misyonerlere aittir. Ancak İngiltere'nin söz konusu misyonerlere verdiği destek de yadsınamaz. Zira bu dönemde Ortadoğu ve Osmanlı ülkesinde en etkin Avrupa devleti hiç kuşkusuz İngiltere idi. İngiltere; Fransa ve Avusturya'nın, Osmanlı ülkesinde yaşayan Katolikler vesilesiyle Şark Meselesi'nde ne kadar önemli bir avantaj sağladıklarının bilincindeydi[283]. Bu nedenle İngiltere de Osmanlı ülkesinde yaşayan azınlıkları himaye teşebbüsüne geçti. Fakat Osmanlı ülkesinde Protestan nüfus olmadığı için daha teşebbüsünün başında zorluklarla karşılaştı. Sonuçta diğer Batı devletlerine göre daha fazla mesai sarf ederek Osmanlı ülkesinde bir Protestan cemaatinin oluşumu için gerekli teşebbüslere girişti[284].

Başlangıç safhasında İngiltere'nin bu girişimlerinin boşuna olduğu inancı hakimdi. Bununla beraber Papa, İngiltere'nin bu faaliyetlerini yakından kontrol etmekten de geri kalmıyordu. Nitekim İzmir ve Petra'da bulunan Katolik Lazarist Ermeni cemaati piskoposları ile sık sık görüş alışverişi yapan Papa, Hıristiyanlığın doğuş yeri olan Ortadoğu'da Protestanlık gibi akla önem veren bir dinin, avam arasında tutunmasının imkansız olduğu şeklinde cevaplar alıyordu. Bununla beraber devreye diğer iki büyük devletin yani Amerika ve Almanya'nın Protestan misyonerlerinin de girmesiyle durum değişti.

---

282 Bu konu hakkında detaylı bilgi için bkz. Özil; *Anadolu Rumları*, s. 66-77.

283 Esasen Şark Meselesi'nden kasıt, toprak bütünlüğünü koruyamayan Osmanlı İmparatorluğu'nun büyük güçlerin stratejik ve iktisadi çıkarları doğrultusunda nasıl ve ne şekilde paylaşılacağı sorunsalıdır. 1856'daki Kırım Savaşı'ndan 1914'e kadar çıkan büyük savaşların pek çoğunun sebebi budur. Bkz. Demirci, *Belgelerle Lozan Taktik-Stratejik Diplomatik Mücadele*, s. 23-24; Kılıç; *Tarihten Günümüze İstanbul Ermeni Patrikhanesi*, s. 110.

284 Engelhart; *Türkiye ve Tanzimat (1826-1882)*, s. 60-61; Bağçeci; "Osmanlı Devleti'nde Gregoryen Ermenilerle Protestan Ermeniler Arasındaki İlişkiler", s. 709.

Özellikle eğitim ve sağlık konularında kendini gösteren bu ülkelere mensup misyonerler, kısa zamanda Osmanlı ülkesinde bir Protestan cemaati oluşturmayı başardılar. 1850'li yıllara gelindiğinde neredeyse tamamı Ermenilerden müteşekkil 15 bin kişilik bir cemaatin varlığından bahsediliyordu[285]. Bu da İngiltere'nin, Osmanlı ülkesinde daha etkin bir rol oynamasının önünü açacaktır[286].

Dini himaye sisteminin siyaset açısından önemini kavrayan İngiltere, 1840 yılında Kudüs'te bir Protestan kilisesinin açılmasını istedi ise de Osmanlı Devleti, ülkede Protestan cemaatinin bulunmadığını ve mezhep değiştirmenin de yasak olduğunu ifade ile İngiltere'nin talebini reddetti[287]. Bununla beraber İngiltere'nin bu konuda diretmesi karşısında Osmanlı Devleti, 10 Eylül 1845'te çıkarılan bir fermanla Ermeni Protestan topluluğunun Kudüs'te kendine mahsus bir kilise kurmasına izin vermiştir[288]. Yeri gelmişken hemen belirtelim ki tam bir sene sonra İstanbul'da Aynalıçeşme semtinde dünyanın ilk "Ermeni Protestan" kilisesi tesis edilecektir[289].

Yine aynı tarihlerde Osmanlı ülkesinde Hıristiyanlar arasında mezhep değiştirmeyi yasaklayan kanun, İngiltere'nin baskısıyla kaldırıldı. Tüm bu yaşananlarda İngiltere büyükelçisi Lord Strattford Canning'in önemli rolü vardı. Nitekim Ermeni patriği, Protestan inancına geçen Ermenileri aforoz etmeye kalktığında ya da bu kişiler işlerinden çıkarılıp cemaatlerinden tard edildiğinde Canning devreye giriyor, yaşananları sert bir şekilde eleştiriyor, meselenin ruhani bir mesele değil sosyal ve siyasal bir mesele olduğunu Babıâli'ye bildiriyordu[290].

---

285 Kurat; "Çok Milletli Bir Ulus Olarak Osmanlı İmparatorluğu", s. 219.

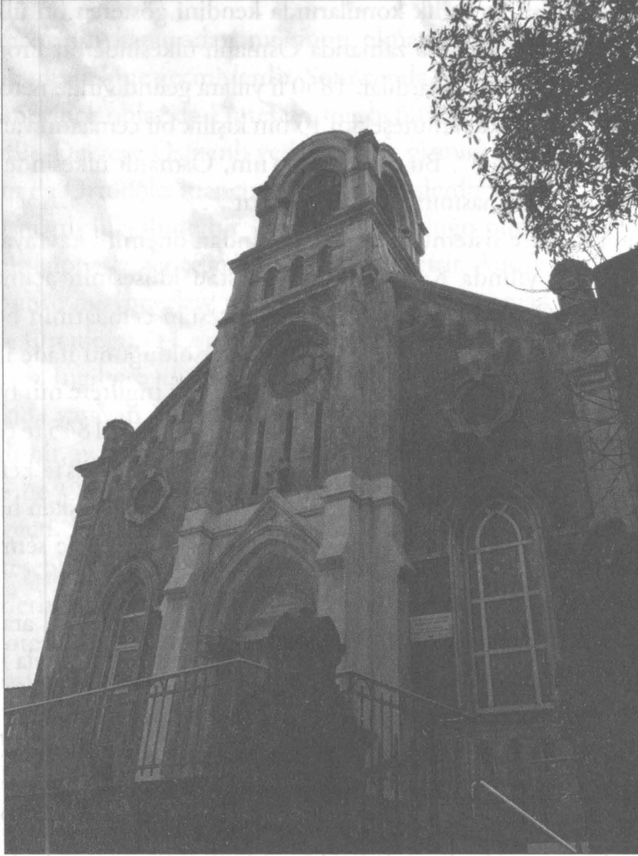
286 Engelhart; *Türkiye ve Tanzimat (1826-1882)*, s. 62; Kenanoğlu; *Osmanlı Millet Sistemi*, s. 129.

287 Engelhart; *Türkiye ve Tanzimat (1826-1882)*, s. 60; Bağçeci; "Osmanlı Devleti'nde Gregoryen Ermenilerle Protestan Ermeniler Arasındaki İlişkiler", s. 709.

288 Lane Poole; *Lord Stratford Canning'in Türkiye Hatıraları*, s. 118.

289 Küçük; *Türkiye Protestan Ermenileri*, s. 120; Mutlu; *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, s. 297.

290 Sarıyıldız; "Osmanlı Devleti'nde Protestan Ermeni Milleti ve Kilisesinin Tanınması", s. 263; Bağçeci; "Osmanlı Devleti'nde Gregoryen Ermenilerle Protestan Ermeniler Arasındaki İlişkiler", s. 713.



Aynaliçeşme Protestan Ermeni Kilisesi

1 Kasım 1846'ye gelindiğinde Osmanlı ülkesinde Protestan cemaatinin tesisi için ilk adım atıldı. Amerikalı misyoner Dwight'in evinde toplanan 37 erkek ve 3 kadın üye ile birlikte 7 Amerikalı ve 2 İskoç misyonerin hazır bulunduğu toplantıda bir kilise tesisine karar verildi. Bilindiği üzere diğer kiliselerin aksine Protestan kiliselerde bir dini merkez ya da hiyerarşik açıdan bağlı olunan bir ana kilise bulunmamaktadır. Dolayısıyla bu durum Protestanlar için Osmanlı Devleti nezdinde seküler bir temsilci seçimini gündeme getirecektir. 10 Eylül 1847'de Osmanlı Devleti, İhtisap Nazırını Protestan

cemaatine vekil tayin eder[291]. 1850 yılına gelindiğinde ise İstepan Seropyan, Protestan vekili olarak tayin edilecektir[292]. Kısa bir süre sonra da Protestan cemaatine mezar yerleri tahsis edilmeye başlanacaktır. Cemaatin 1860'da hükümete başvurarak Üsküdar, Beyoğlu ve Hasköy cihetlerinden mezar yeri talep etmesinden, topluluğun başkentte ilk etapta bu semtlerde yoğunlaştığı çıkarsanabilir[293]. Halihazırda cemaatin mezar alanı Feriköy'dedir.

Protestan propagandası her şeyden önce en verimli sonuçlarını Gregoryen Ermeniler üzerinde elde etmiştir. Zira Osmanlı ülkesinde faaliyet gösteren misyonerler, Müslümanlar arasında Protestan propagandasının neredeyse imkansız olduğunun bilincindeydiler. Din değiştiren Müslümanlar, gerek şeriat hukuku gerekse sosyal kurallar bakımından çok ağır şekilde, bazen ölüme varan cezalar alabiliyordu. Diğer yandan Osmanlı ülkesinde yaşayan Yahudiler de dinsel bir bütünlük ve güvence altında yaşamakta idiler. Herhangi bir dinsel değişime de yatkın değildiler. Bu durumda misyonerler, karşılarında Rumlar ve Ermenilerden oluşan bir Hıristiyan kitle buldular. Rumlar için Patrikhane'nin varlığı önemli bir dayanak teşkil ediyordu. Ayrıca siyasi arenada Rusya da böylesi bir propagandaya set çekebilecek güçteydi.

Ermeniler ise Osmanlı toplumunda değişik meslek gruplarına sahip ve dağınık halde yaşayan bir topluluk konumundaydılar. Çoğunun Gregoryen olmasına karşılık dağınık yaşamaları Ermeni Patrikhanesi çevresinde güçlü bir şekilde örgütlenmelerini engellemişti. Bu durumda Protestan misyonerler faaliyet alanlarını büyük ölçüde Ermeni toplumu olarak belirlemişlerdir[294]. Ermenilerin Protestan

291 Sarıyıldız; "Osmanlı Devleti'nde Protestan Ermeni Milleti ve Kilisesinin Tanınması", s. 264.

292 Seyfeli; *İstanbul Ermeni Patrikliği*, s. 51; Sarıyıldız; "Osmanlı Devleti'nde Protestan Ermeni Milleti ve Kilisesinin Tanınması", s. 264; Küçük; *Türkiye Protestan Ermenileri*, s. 123; Şafak; *Osmanlı Arşiv Kaynaklarıyla XIX. Yüzyılda Osmanlı Amerikan ilişkileri: Gelişim Süreci ve Yoğunlaştığı Alanlar*, s. 36.

293 Erkan; "Üsküdar'da Gayrimüslim Mezarlıkları ve Mezarlık Tartışmaları", s. 52.

294 Akgün; "Kendi Kaynaklarından Amerikalı Misyonerlerin Türk Sosyal Yaşamına Etkisi (1820-1914)" s. 212-213; Bağçeci; "Osmanlı Devleti'nde Gregoryen Ermenilerle Protestan Ermeniler Arasındaki İlişkiler", s. 710.

cemaatine geçmesi Batılı yaşam normlarının cemaat içinde yayılmasının da önünü açmıştır. Bu durumun en somut olarak gözlemlendiği yerlerden biri aynı zamanda önemli bir Protestan mektebine de ev sahipliği yapan Merzifon'dur. 1861'den itibaren şehre misyoner eğitimcilerin gelmesi ile birlikte şehir halkı dikiş makinesi, kitap rafları, müslin kumaşından yapılan perdelerle tanışacak, Ermeni halk arasında çok katı bir şekilde uygulanan haremlik selamlık uygulaması da eski etkisini yitirecektir[295]. Dolayısıyla Ermeni Patrikhanesi sadece mezhep değişikliğine değil, bir yerde bu değişimle birlikte gelen değerler değişimine de tepki duyuyordu.

Yaşanan gelişmelere en şiddetli tepki doğal olarak Ermeni Gregoryen Patrikhanesi'nden geldi. 1846 yılında kırk kadar Ermeni ailesinin misyonerlik faaliyetleri sonucunda Protestan olması üzerine Patrik Çamurciyan (1802-1865) bu aileleri aforoz etti. Bununla da yetinmeyen patrik, hükümete müracaat ederek misyonerlik faaliyetlerinin kendi cemaatlerine zarar verdiğini Babıâli'ye iletti[296].

Tüm bu gelişmelerin ardından Ermeni Protestanlar İngiltere ve Amerika'nın baskıları sonucu 15 Kasım 1850 yılında Osmanlı hükümeti tarafından resmen tanındı[297]. Böylelikle İngiltere ve Amerika'nın Şark Politikası'nda daha aktif bir rol oynamalarının da yolu açılmış oldu. Zira Osmanlı Devleti'ndeki Protestanların koruyuculuğu rolünü yüklenmekte gecikmeyecek olan bu devletler, açmış oldukları kilise, hastane ve okullar kanalıyla Ortadoğu siyasetinde çok daha etkin bir rol oynayacaklardır[298]. Bu durum misyoner

295 Dalyan; "19. Yüzyılda Misyoner Gözüyle Merzifon ve Çevresi", s. 125.

296 Hamlin; *Türkler Arasında*, s. 107; Çark; *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler*, s. 107. Ayrıca Protestan ailelerin maruz kaldıkları diğer yaptırımlar için bkz. Sarıyıldız; "Osmanlı Devleti'nde Protestan Ermeni Milleti ve Kilisesinin Tanınması", s. 259-262.

297 Güler; *Türkiye'deki Gayrimüslimler*, s. 19.

298 Bozkurt; *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*, s. 179. Protestan misyonerlerin öncelikle liman kentlerini tercih ettikleri biliniyor. Mesela Trabzon'da ilk Amerikalı Protestan misyoner 1830'da şehre gelmiş; 1835'te Trabzon önemli bir misyon istasyonuna dönüşmüş ve 1860'larda da öğrencilerinin çoğu Ermenilerden müteşekkil bir Protestan mektebi tesis edilmişti bkz. Yılmaz; *Tanzimat Döneminde Trabzon*, s. 486.

faaliyetlerinin de hızlanmasını beraberinde getirir. Öyle ki 1893'e gelindiğinde Osmanlı İmparatorluğu içinde 32 bin kişilik bir Protestan cemaati teşekkül etmiştir bile. Bu cemaatin neredeyse tamamı Ermenilerden oluşmakta idi[299].

Her şeye rağmen 7 Rebiülevvel 1295 (12 Mart 1878) tarihinde hazırlanarak yürürlüğe giren Protestan Millet Nizamnamesi, diğer millet nizamnamelerinden farklı bir nitelik arz eder. Zira bu topluluğu yönetmek için topluluğun başına bir din adamı değil, laik bir üye getirilmiştir. "Vekil" adını taşıyan bu görevli, cemaatin dünyevi işlerini yürütmekle görevliydi. Bu yönetici Babıâli tarafından tayin edilmekteydi[300].

Protestan Cemaat Nizamnamesi on maddeden meydana gelmektedir. Nizamnamenin birinci maddesine göre Protestan cemaatinin Dersaadet'te, padişah tarafından tayin edilen bir vekili olacaktı. Taşrada Protestan tebaa bulunan yerlerde de birer vekil görev yapacaktır. Dersaadet'te Protestan cemaati vekili, padişah fermanı ile tayin edildiği halde taşradaki vekiller, sadrazamın buyruğu ile icra-i memuriyet edeceklerdir[301].

Her mahalin vekilleri, o yerin Protestan halkı tarafından belirlenen meclisleri kanalıyla seçilmekte seçim tutanakları yine bu meclisler tarafından Dersaadet'te bulunan cemaat vekiline gönderilmektedir. Cemaat vekili, bu seçim tutanaklarını onaylanmak üzere Babıâli'ye takdim etmektedir. Babıâli'nin tasdikinden sonra vekillerin resmi tayinleri tamamlanmış olmaktadır[302].

Protestan cemaatin tesis edilmesinin öncesi ve sonrasında Gregoryen Ermenilerle Ermeni Protestanlar arasında zaman ciddi boyutlara varan birtakım sorunların yaşandığı da biliniyor. Yaşanan gelişmelerle ilgili Osmanlı arşivlerinde pek çok veriye ulaşmak mümkündür. Mesela Tekirdağ ve Divriği'de yaşayan bazı Protestanların evleri taşlanmış ve bu kişiler darbedilmişler. Yozgat'taki Ermeni Protestanlar, ticari

---

299 Mutlu; *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, s. 309.

300 Bozkurt; *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*, s. 178.

301 Eryılmaz; *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, s. 127.

302 Eryılmaz; *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, s. 127.

sahadan soyutlanmaya çalışılırken Merzifon'da Protestan vekili öldürülmüş, Arapgir'deyse Protestanlar tehdit mektupları almışlardır[303]. Hasılı yaşanan gelişmeler Osmanlı Devleti içinde başka birtakım sıkıntıların zuhur etmesine ortam hazırlamıştır.

Yahudi Milleti Nizamnamesi

Yahudi cemaati, Rum ve Ermeni toplumlarının aksine milliyetçilik akımından fazla etkilenmediği için devlet içindeki nüfuzları da günden güne artmıştır. Tanzimat'tan sonra kamu hizmetlerinden görevli Yahudiler çoğalırken, mahkemelerde saygınlıkları artıyor, yerel meclislerde yer alıyorlardı[304].

Yahudi cemaatinin merkezileştirilmesi konusunda ilk adımı Sultan II. Mahmut atmıştı. Bu anlamda İstanbul hahambaşısını ön plana çıkaran padişah, diğer merkezlerdeki hahambaşıların onun önerisi ile atanmasını karara bağlamıştı[305]. Tanzimat Fermanı'ndan kısa bir süre sonra Yahudilere de birtakım ayrıcalıklar tanıyan fermanlar peş peşe yayınlanmıştır. Abdülmecit, 1840 yılında Yahudilerin haklarını Gülhane Hattı'na göre teyit eden bir ferman yayınladı. 1841 yılına gelindiğindeyse ilk Yahudi hahambaşısına, Kudüs'te resmi statü ve topluluğu üzerinde yetki tanındı. 1841 yılındaki bir diğer fermanla da Yahudilerin kamu hizmeti alanındaki yerlerini koruyacakları ifade edildi[306]. Yine bu dönemde yerel Yahudi cemaatlerine yeniden kendi hahambaşılarını seçme hakkı tanındı[307].

Islahat Fermanı'nı müteakiben diğer milletlerden olduğu gibi Yahudi milletinden de Keçecizade Fuad Paşa tarafından laik üyeler ve din adamlarından oluşacak bir komisyon kurarak kendi nizamnameleri için çalışmalara başlamaları istendi. Bu komisyonun

303 Bu ve benzeri örnekler için bkz. Bağçeci; "Osmanlı Devleti'nde Gregoryen Ermenilerle Protestan Ermeniler Arasındaki İlişkiler", s. 717-722.

304 Bozkurt; *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*, s. 189.

305 Bora; *İzmir Yahudileri Tarihi 1908-1923*, s. 41.

306 Bozkurt; *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*, s. 189.

307 Bora; *İzmir Yahudileri Tarihi 1908-1923*, s. 41-42.

hazırladığı nizamname, Babıâli tarafından gözden geçirildikten sonra 23 Şevval 1281 (22 Mart 1865) tarihinde irade-i seniyye ile onaylanarak yürürlüğe girdi[308].

Nizamnameye göre Yahudi milletinin liderine "Hahambaşı" denmekte idi. Hahambaşı, "Musevî milletinin reisi ve evamir-i Devlet-i Âliyye'nin vasıta-i tenfizi ve icra"sıdır. Bu bakımdan hahambaşı olacak kişinin, babasından beri Osmanlı tebaasından olup, hiçbir surette adı lekelenmemiş; en az 30 yaşını tamamlamış ve 70 yaşını geçmemiş olması ve cemaatinin dilini bilmesi gerekmektedir[309].

Diğer millet başkanlıkları makamının boşalmasında olduğu gibi Yahudi milletinde de Ruhani ve Cismani Meclis birleşerek bir kaymakam seçmekteydi. Kaymakam Babıâli tarafından onaylandıktan sonra seçim işlemine girişilmektedir. Öncelikle Cismani Meclis toplanarak yukarıdaki özelliklere haiz beş aday belirlemekte ve bu adaylar Ruhani Meclis'e havale edilmekte, bu mecliste eğer dini açıdan başkanlığı sakıncalı bir üye varsa bu isim listeden çıkarılmakta ve adayların isimleri kaymakama gönderilmektedir[310]. Kaymakam da bu listeyi Umumi Meclis'e havale etmektedir. Umumi Meclis üyeleri kağıda isim yazmak suretiyle oylarını kullanmakta ve mutlak çoğunluğu sağlayan üye hahambaşı seçilmektedir. Bu isim kaymakam tarafından Babıâli'ye bir tezkere ile takdim edilmekte ve padişahın irade-i seniyyesini müteakiben hahambaşı görevine başlamaktadır[311].

Fakat Yahudiler II. Abdülhamit zamanına kadar resmi bir hahambaşı seçmemişler ve dolayısıyla da bu nizamnameyi uygulamamışlardır[312].

---

308 Bora; *İzmir Yahudileri Tarihi 1908-1923*, s. 17; Eryılmaz; *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, s. 124.

309 *Hahambaşılık Nizamnamesi*, s. 57; Eryılmaz; *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, s. 125.

310 *Hahambaşılık Nizamnamesi*, s. 58; Malho; "Tanzimat Öncesinde ve Sonrasında Osmanlı Yahudileri", s. 82.

311 Eryılmaz; *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, s. 125.

312 Güler; *Türkiye'deki Gayrimüslimler*, s. 20.

OSMANLI PARLAMENTOSUNDA GAYRİMÜSLİMLER VE AZINLIKLAR MESELESİ

Osmanlı İmparatorluğu'nda parlamentarizme geçiş süreci Tanzimat Dönemi'ne kadar uzanır. Bilindiği üzere bu dönem, padişahın mutlak otoritesinin yerini bürokrasinin almaya başladığı bir devredir. Mustafa Reşit Paşa, Âlî Paşa ve Keçecizade Fuat Paşa bu devrin en seçkin ve etkili şahsiyetleridir.

İmparatorluğun Batılılaşma sürecine girmesinin bir sonucu olarak Avrupa'nın çoğu ülkesinde olduğu gibi parlamenter bir meşruti monarşiye geçiş süreci de gündeme gelmiştir. Bu amaçla Jön Türk adı verilen Osmanlı aydın zümresine mensup bazı kişilerce bu rejimin ülkede ikame ettirilmesinin mücadelesi verilmiştir. Meşruti yönetime sıcak bakmayan Sultan Abdülaziz, tahttan indirilerek yerine görece çok daha liberal bir fikir yapısına sahip V. Murat padişah yapılmış fakat bu hükümdarın sağlık yönünden bazı problemler yaşaması nedeniyle söz konusu fikir yine hayata geçirilememiştir. Şehzade Abdülhamit Efendi, Abdülaziz'i tahttan indirerek V. Murat'ı padişah yapan ihtilalci gruba anayasayı ilan edeceği teminatını verince, Osmanlı tahtının yeni padişahı ilan edilmiştir.

Bununla beraber her konuda olduğu gibi Osmanlı ülkesindeki anayasal düzene ve parlamentarizm sürecine giriş konusunda da Batılı devletlerden farklı tepkiler gelmiştir. Rusya, Osmanlı ülkesindeki bu tarz gelişmelere açıkça cephe alıyordu. Avusturya'da çok uluslu yapısı itibariyle bu rejime sıcak bakmıyordu. İngiltere ve Fransa ise Osmanlı ülkesinde parlamentonun kurulup çalışabileceğine dahi inanmıyorlardı[313].

Osmanlı parlamentosunun toplanma süreci hayli hızlı olmuştur. II. Abdülhamit'in tahta geçişinden kısa bir süre sonra parlamentonun toplanma süreci de başlamıştır. Parlamento (Meclis-i Umumi) iki organdan oluşuyordu: Ayân Meclisi ve Mebusan Meclisi. Ayân Meclisi üyeleri Padişah tarafından seçilmekte ve sayıları Mebusan Meclisi üyelerinin üçte biri kadar olmaktaydı[314].

---

313 Ortaylı; "Osmanlı Devleti ve Meşrutiyet", s. 954.

314 Bizzat padişah tarafından seçilen Ayân Meclisi üyeleri arasında Mareşal Ohannes Kuyumcuyan Paşa, Abraham Eramyan Paşa, Manuk Azaryan ve Gabriel

Kanun-ı Esasi'nin 66. maddesi gereğince mebus seçiminin "kanun-ı mahsusa"ya göre yapılması gerektiği halde, böyle bir yasayı Kanun-ı Esasi'ye göre ancak henüz açılmamış olan Meclis-i Umumi (parlamento) yapabilirdi. Yasanın bu boşluğunu doldurmak için Mithat Paşa, seçim yolunu düzenleyen bir Talimat-ı Muvakkate (Geçici Talimat) hazırlatıp vükelâ meclisi ve padişaha onaylatmıştı. Bu talimata göre 80'i Müslüman ve 50'si gayrimüslim olmak üzere 130 mebusun seçilmesi kabul olunmuş ve bu sayı, iller arasında paylaştırılmıştı. Seçilme koşulları ise şunlardı;

1. İyi halli olmak
2. 25 yaşından küçük olmamak
3. Devletin resmi dili olan Türkçeyi bilmek[315]
4. Ağır hapis cezasına çarptırılmamış olmak
5. Seçildiği ilin ahalisinden olmak
6. Türkiye'de az çok emlâk sahibi olmak[316].

Noradunkyan gibi Ermeni asıllı gayrimüslim Osmanlı vatandaşları da bulunmakta idi. Bkz. Koçaş; *Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk – Ermeni İlişkileri*, s. 95; Oğuz; *Birinci Meşrutiyet Kanun-ı Esasi ve Meclis-i Mebusan*, s. 121.

315 Oğuz; *Birinci Meşrutiyet Kanun-ı Esasi ve Meclis-i Mebusan*, s. 127; Ürer; *Azınlıklar ve Lozan Tartışmaları*, s. 185. Gayrimüslim azınlıkların devletin resmi dili olan Türkçeyi bilme zorunluluğu zaman zaman I. Meclis'te tartışmalara yol açmıştır. Meclisin 30 Mayıs 1877 tarihli oturumunda Vilayat-ı Belediye Kanunnamesi görüşülürken belediye meclislerine üye olabilmek için Türkçe bilme zorunluluğu üzerine Suriye Mebusu Maruni Katolik Nakkaş Efendi ile meclis başkanı Ahmet Vefik Paşa arasında şu diyalog geçer:
Nakkaş Ef.- Burada bir de Türkçe tekellüm lakırdısı var ki bazı ahaliye mani-i hürriyet olacaktır. Mesela Beyrut'ta birçok kimseler Türkçe bilmez.
Reis- Dört yıldan sonra aklı olan Türkçe öğrensin.
Bir meb'us- Türkçenin bilinmemesinde ne mazarrat var?
Reis- İttihada manidir. İnşallah nasihatimizi kabul ederler ve Türkçe öğrenirler. Bkz. Sina Akşin; "Birinci Meclis-i Mebusan'ın ele aldığı Başlıca Sorunlar", s. 103; Ortaylı; "İlk Osmanlı Parlamentosu ve Osmanlı Milletlerinin Temsili", s. 216.

316 Koçu; "Türkiye'de Seçim Tarihi",s. 10; Akşin; "Birinci Meşrutiyet Meclis-i Mebusanı", s. 21; Karacakaya; "Meclis-i Mebusan Seçimleri ve Ermeniler (1908-1914)", s. 127.

Öte yandan Kanun-ı Esasi içinde yer alan 8. madde Osmanlıcılık ilkesinin anayasaya girdiğinin göstergesi olarak kabul edilebilir. Bu madde şöyleydi: "Devlet-i Osmaniyye tabiyetinde bulunan efradın cümlesine herhangi din ve mezhebden olursa olsun bilâ istisna Osmanlı tabir olunur."[317] Buna paralel olarak yaşanan süreçte Osmanlı bürokrasisi içinde gayrimüslim memur istihdamının da en üst seviyede olduğu biliniyor. 1850'de yüzde 26 oranında olan bürokrasideki gayrimüslim istihdam oranı, 1875'te en yüksek oran olan yüzde 37'ye çıkmıştı[318].

Bunun dışında seçim iki dereceli olarak düzenlenmişti. Yani seçme hakkı olanlar doğrudan doğruya mebusları seçmeyecekler, mebusları seçecek olan ikinci seçicileri seçeceklerdi. Ama bu ilk Meclis-i Mebusan'ın toplanabilmesi için il, liva ve ilçelerin idare heyeti üyeleri ikinci seçmen sayılmışlar ve bunlar mebusları gizli oyla seçmişlerdir. Yalnız İstanbul'da özel bir seçim yoluna gidilmiş ve buradaki seçimleri düzenleyen ayrı bir beyanname ilan olunmuştur. Beyannameye göre İstanbul 20 seçim dairesine bölünmüştür. Her dairede 25 yaşını doldurmuş ve az çok emlak sahibi olanlara iki tane ikinci seçmen seçtirilmiştir. İkinci seçmenler 5'i Müslüman, 5'i gayrimüslim 10 mebus seçmişlerdir[319].

1877 yılında yapılan ilk seçim sonucunda İstanbul'dan seçilen seçmenler arasında gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarından şu isimler yer almıştı: Hüdaverdi Ohannes Efendi, Vasilaki Bey, Sebuh Efendi, Acıman Efendi, Nikolaki Solidi Efendi[320].

19 Mart 1877 günü Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti İstanbul'da toplanan parlamentoda çok çeşitli milletler temsil ediliyordu ve Arabistan bölgesi haricinde her bölgeden gayrimüslim mebus mevcuttu. Bu parlamentonun en önemli özelliği, imparatorluğun hakim unsuru olan Müslümanların yanında gayrimüslim grupların da hayli yüksek oranda temsil edilmesiydi. Bu durum son derece ilginçtir. Çünkü Avusturya-Macaristan monarşisinde: Çek,

317 Ürer; *Azınlıklar ve Lozan Tartışmaları*, s. 184.

318 Kuyaş; *Tarihi Düşünmek*, s. 37.

319 Akşin; "Birinci Meşrutiyet Meclis-i Mebusanı", s. 21.

320 Koçu; "Türkiye'de Seçim Tarihi", s. 9-10.

Hırvat, Sloven, Polonyalı, Rumen gibi unsurların temsili, oran bakımından haksızlık derecesinde düşüktü. Macar milletvekilleri de çifte monarşinin kurulmasına kadar aynı haksızlığa maruz kalmışlardı. Rusya'da ise 1905'ten sonra kurulan "Duma"da Rus olmayan milletlerin düşük oranda temsili özel bir statü ile sağlanmıştır. Osmanlı Devleti'ne karşı yabancı devletlerin gayrimüslim cemaatler lehine zaman zaman yaptıkları müdahaleler, imparatorluğun klasik dönemde kozmopolit bürokrasisinin daha renkli bir görünüm ve yapıya ulaşmasıyla neticelenmiştir. 19. yüzyılda ne Avusturya'da ne Rusya'da hakim ulusun (yani birincisinde Almanca konuşan Katolik Avusturyalının, ikincisinde ise Ortodoks Rus'un) dışında herhangi bir dini etnik gruptan sefir, nazır, devlet adamı görülmezdi. 19. yüzyılın Osmanlı İmparatorluğu'nda ise Hıristiyan nazırlar, sefirler, valiler ve hatta milletlerarası konferans ve barış anlaşmalarına gönderilen gayrimüslim delegelere rastlanıyordu. İlk mecliste 9'u Ayân, 37'si Mebusan azası olmak üzere 46 gayrimüslim mebus vardı[321].

116 mebus içinde bu hayli yüksek bir temsil oranıdır. İlk Osmanlı parlamentosunda mebusların % 59'unu Müslüman, % 41'ini ise gayrimüslim mebuslar oluşturmaktaydı[322].

Her şeye rağmen ilk Osmanlı meclisini azınlık milletlerin gerçek talep ve eğilimlerinin temsil edilebileceği bir kurul olarak görmek yanlıştır. İlk meclise gelen millet temsilcileri, hükümetin itimadını kazanmış kimselerdi. Bu kimseler genel bir oyla değil, geldikleri vilayetin valisinin seçimiyle, adeta "tayin olunarak" bu göreve gelmişlerdi. Bu nedenle gayrimüslim mebusların daha önceki vilayetlerde idare meclisi üyeliğini merkezi hükümetin güvenini kazanacak şekilde yapanlardan olduğu anlaşılıyor[323].

İlk mecliste ikinci dönemin ilk oturumunda dahili nizamnamenin 1. maddesi gereği meclisin en yaşlı üyesi olan Edirne mebusu

321 Ortaylı; "İlk Osmanlı Parlamentosu ve Osmanlı Milletlerinin Temsili", s. 213-214; Oğuz; *Birinci Meşrutiyet Kanun-ı Esasi ve Meclis-i Mebusan*, s. 122; Eraslan-Olgun; *Osmanlı Devleti'nde Meşrutiyet ve Parlamento*, s. 49.

322 Akşin; "Birinci Meşrutiyet Meclis-i Mebusanı", s. 21-22.

323 Bu konuda çeşitli örnekler için bkz. Ortaylı; "Osmanlı Devleti ve Meşrutiyet", s. 957-958.

altmış altı yaşındaki Gümüşgerdan Mihaliki Bey başkanlık yapmıştır. Bu ilk oturumda yapılan başkanlık seçiminde ise padişahın tavassutu ile İstanbul mebusu Hüdaverdiyan Ohannes Efendi ikinci başkan vekili seçilmiştir.[324]

İlk mecliste birtakım kümelenmeler de yaşanmıştı ki bu son derece doğaldır. En doğal kümelenme Müslüman gayrimüslim kümelenmesiydi. Ne var ki yukarıda izah ettiğimiz nedenden dolayı bu kümelenme su yüzüne çıkamıyor, daha çok gizli bir ayrışma olarak kalıyordu. Zaten bu yolda bir gelişme görülürse, Meşrutiyet'e karşı olanların ekmeklerine yağ sürülecek, Meşrutiyet'e son vermek için bir fırsat elde edilecekti[325].

Birinci mecliste bazı gayrimüslim mebuslar, Osmanlı idaresini övücü konuşmalarda yapmışlardır. Mesela İstanbul mebusu Vasilaki Efendi, 28 Mart 1877 tarihinde mecliste yaptığı konuşmasında şu cümleleri sarf etmiştir; "Padişahımız şimdiye kadar salt mezhep ve milliyeti muhafaza ile kalmadılar. Her milletin lisanını da himaye ettikleri ilave olunsun. Hakikaten yalnız tebaasının değil, ecnebilerin lisanını bile Devlet-i Âliyye muhafaza etmiştir"[326].

---

324 Akşin; "Birinci Meşrutiyet Meclis-i Mebusanı", s. 30.

325 Akşin; "Birinci Meşrutiyet Meclis-i Mebusanı", s. 32.

326 Bununla beraber Vasilaki Bey'in bu yöndeki teşebbüsü I. Meclis'in başkanlığını yapan Ahmet Vefik Paşa'nın terslemesi ile karşılaşmıştır. Vefik Paşa ile Vasilaki Efendi arasında şu diyalog geçmiştir:

Vasilaki Ef.- Padişahımız şimdiye kadar salt mezhep ve milliyeti muhafaza ile kalmadılar. Her milletin lisanını da himaye ettikleri ilave olunsun. Hakikaten yalnız tebaasının değil, ecnebilerin lisanını bile Devlet-i Âliyye muhafaza etmiştir.

Reis – Bir heyette bir lisan olur, iki lisan olmaz. Kendi reyim olarak söylerim. Eğer böyle bir rey var ise kanun cihetine gitmeli. Bu ise mutabık-ı Kanun-ı Esasi olmadığından caiz olmaz.

Vasilaki Ef.- Anlamadınız Efendim.

Reis- Sizi sözden men ederim izinsiz söylenmez.

Vasilaki Ef.- Efendim.

Reis- Sizi üçüncü defa olarak sözden men ederim.

Bkz. Akşin; "Birinci Meşrutiyet Meclis-i Mebusanı", s. 24. Ayrıca bkz. Ortaylı; *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 73.

Etnik çatışma nedeni olacak konuların müzakeresinden bilhassa kaçınılmış ve mümkün mertebe Osmanlıcılık fikri ön plana çıkarılmıştır[327]. Bu durumun oluşmasında devam etmekte olan Osmanlı-Rus Savaşı'nın etkisi yadsınamaz[328].

Osmanlıcılık kavramı, 1870'lere kadar daha ziyade pragmatik amaçlarla ve çok sistematize edilmeden kullanılmıştır. Bu devreden sonraysa ders kitaplarıyla, farklı etnik cemaatleri bünyesinde barındıran Mekteb-i Sultani, Eczacılık ve Tıp okullarıyla, Meclis-i Mebusanıyla daha bilinçli olarak hayata geçirilen bir ilke haline gelecektir.[329]

Meclis, 1877-78 Osmanlı-Rus savaşı başladığında Osmanlı vatanseverliğinin örneği sayılacak nutuklara sahne olmuştur.[330] Nitekim gayrimüslim mebuslar tarafından irad edilen bu nutuklar hakkında Suriye mebusu olan Maruni Katolik Nakkaş Efendi şu sözleri sarf eder: "Şu irad eylediğimiz nutuklar hemen birdenbire söylendi. Bir gün, beş gün evvel malum olub da düşünülerek, taşınılarak söylenmedi. Herkes hissiyat-ı hazırası ne ise onu arzeyledi; bu da isbat eder ki işin içinde iğva ve teşvik yoktur"[331]. Yine mecliste bulunan Bulgar kökenli Sofya, Edirne, Tuna ve Selanik mebusları da yaptıkları konuşmalarda açıkça Osmanlı idaresinden yana sözler sarf etmişlerdir.[332]

---

327 Okutan; *Tek Parti Döneminde Azınlık Politikaları*, s. 42; Avcı; "Tanzimat Reformları ve Osmanlı Yahudi Toplumu", s. 126-127.

328 Kırmızı; *II. Abdülhamid Dönemi (1876-1908) Osmanlı Bürokrasisinde Gayrimüslimler*, s. 105.

329 Somel; "Osmanlı Reform Çağında Osmanlılık Düşüncesi (1839-1913)", s. 88. Öte yandan ortak bir aidiyet duygusu tesis etmek amacıyla farklı unsurların bir arada okuduğu okullar ilk kez Mithat Paşa'nın Tuna vilayeti idareciliği sırasında kurulmuştur. Bkz. Somel; "Osmanlı Reform Çağında Osmanlılık Düşüncesi (1839-1913)", s. 98.

330 Ortaylı; "Osmanlı Devleti ve Meşrutiyet", s. 958; Oğuz; *Birinci Meşrutiyet Kanun-ı Esasi ve Meclis-i Mebusan*, s. 123. Ayrıca yine bu devrede Ahrida Sinagogu'nda da Yahudi cemaati Osmanlı yetkililerin hazır bulunduğu özel bir ruhani ayin icra etmişlerdi. Bu konu hakkında bkz. Cohen; *Osmanlılaşmak: Modern Çağda Sefarad Yahudileri ve İmparatorluk Yurttaşlığı*, s. 80-83.

331 Akşin; "Birinci Meclis-i Mebusan'ın Ele Aldığı Başlıca Sorunlar", s. 102-103.

332 Oğuz; *Birinci Meşrutiyet Kanun-ı Esasi ve Meclis-i Mebusan*, s. 124.

Bunun yanı sıra I. Meclis'te gayrimüslim mebuslar tarafından Osmanlıcılık düşüncesinin en güzel ifade tarzını gözler önüne seren nutuklara da yer verilmiştir. Bu meyanda şu örnek zikr edilebilir: Meclis'in 7 Nisan 1877 tarihli oturumunda Vilayat Kanunu'nun 9. maddesi dolayısıyla uzunca bir görüşme olmuştur. Bu madde şöyle idi: "Nahiye meclisi azası nahiyenin cesametine ve nüfusun kesretine göre nısfı Müslim ve nısfı gayrimüslim altıdan on ikiye kadar olur."

Bu maddeye karşı çıkan Selanik'ten Vasilaki Bey şöyle demiştir; "Bizi buraya mebus diye gönderen kırk milyon ahali ıslah-ı idarîsini bizden beklediği gibi âlem 'Bakalım şu Osmanlılar, padişahlarının ihsan buyurduğu Kanun-ı Esasî'nin ahkamını anlayabildiler mi ve anlamaya iktidarları var mı ve anlayıp da icrasını isterler mi' diye gözlerini bize diktiler. Şimdi, ahali arasında tefrikayı ibka eden bu gibi ahkamı kabul eder isek hakkımızda peyda olan hüsn-i niyyet ve ümitleri tekzib etmiş olacağız. Mesuliyet vahimdir. İyi düşünelim".

Bununla beraber Vasilaki Bey'in endişelerine cevap yine gayrimüslim Osmanlı mebuslarından gelmiştir. Suriye mebusu Nikolaki Nufel Bey, "Osmanlı namı bizi camî ise de cemaat isimlerini imha etmez" derken Edirne mebusu Rupen Efendi de "Efendim, milletler beyninde noksanı-i terbiyeden naşi şimdiye kadar az çok taassup eserleri vardı. Saye-i padişahîde bu kerre Osmanlı namının tamimi bunun da def'ine kifayet edecektir. Ancak bu def senelere muhtaçtır. Şimdiye kadar mektepler ayrı idi. Mademki devletimiz mekatibi himayesi altına alacak, o zaman evlatlarımız bir yerde terbiye görecekler ve bir efkara hizmet edecekler" kelimeleriyle Osmanlıcılık fikrinin kökleşmesi ile pek çok sorunun aşılabileceğini ifade etmektedir[333].

I. Meclis'te görüşülen önemli konulardan biri de gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarının askerliği meselesi idi. 1856 Islahat Fermanı, Müslüman olmayanların da askerlik yapacaklarını ilan etmiş olmasına rağmen, ne hükümet bu kişilerin askerlik yapmasını ne de gayrimüslimler asker olmayı istemişlerdir. Oysa ikinci dönemde padişahın açılış söylevinde, gayrimüslim unsurların da askere alınmaları yolunda bir karara varıldığı belirtilmişti. 2 Haziran 1877 tarihli

333 Akşin; "Birinci Meclis-i Mebusan'ın Ele Aldığı Başlıca Sorunlar", s. 102.

oturumda Muvazane-i Maliye Kanunu görüşülürken Vasilaki Bey, bütçeden askeri bedel kaleminin çıkarılarak bütün Osmanlılara fiili askerlik ödevinin yüklenmesini istemiştir. Bu sırada gayrimüslimler askerlik yapmayarak bedel ödüyorlardı. Vasilaki Bey'e göre "Kan dökmek vazife-i asliyyesi her bir evlad-ı vatanın boynunun borcudur. Kan ne satılır ne alınır". Yine bu oturumda Vasilaki Bey; Köse Mihal ve Evronos gibi tarihten birçok örnekler vererek gayrimüslimlerin askerlik alanında büyük yararlılıklar gösterebileceklerini kanıtlamaya çalışmıştı[334].

Vasilaki Bey'in endişelerini bir tarafa bırakacak olursak hükümet, gayrimüslimlerin askerliği fiili olarak yapmaları ile ilgili ciddi kaygılar taşıyordu. Bu kaygıları 4 Haziran 1877 tarihli oturumda Erzurum mebusu Ahmet Muhtar Efendi dile getirmiştir. Onun ifadesine göre gayrimüslimlerin ödeyecekleri askerlik bedeli 1.180.000 lira tutuyordu. Devlet yeni askere değil eldeki askerin gereksinimlerini karşılayacak para istiyordu. Maliyenin durumu düzelinceye değin bedel alınması gerekiyordu. Bu arada isteyenler gönüllü olabilirdi.

1877'de Osmanlı-Rus harbini bahane eden II. Abdülhamit ilk meclisi dağıtır. Osmanlı İmparatorluğu, ikinci parlamenter deneme için 1908 yılına kadar bekleyecektir. İkinci parlamenter dönemin ilk meclisi 1908 yılında toplanır ve Ocak 1912'de dağılır. Bu dönemin ikinci meclisi 1912'de toplanmış olup aynı yılın ağustos ayı içinde dağılmıştır. Balkan Savaşı'nın başlaması sebebiyle de yeni meclis için yapılacak seçimler belli bir tarih tespit edilmeden ertelenmiştir. Bundan dolayı üçüncü meclis Mayıs 1914'e kadar toplanamadı. Üçüncü meclis Osmanlı İmparatorluğu'nun I. Dünya Savaşı'ndan yenik ayrılmasından sonra 1918'de dağıldı. Her üç meclis de olağanüstü hallerde ve zaman zaman toplanmıştır[335].

1908 seçimleri, İttihat Terakki Cemiyeti'nin yeni yeni palazlandığı bir dönemde gerçekleştirilmiştir. Seçimde İttihat Terakki'nin karşısına muhalif parti olarak Ahrar Fırkası çıkmıştır ki bu seçim İttihat Terakki'nin kesin zaferi ile sonuçlanmıştır. Seçimlerde Ahrar

334 Akşin; "Birinci Meclis-i Mebusan'ın Ele Aldığı Başlıca Sorunlar", s. 103-104.
335 Ahmad–Rustow; "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler", s. 245.

Fırkası'nın en çok oy alan adayı 64 oy toplayabilmişti[336]. İTC'nin içinde özellikle Yahudi cemaatinden son derece etkin gayrimüslim mebuslar olduğunu da hemen belirtelim. Bunlar arasında ilk akla gelenler üç dönem İzmir mebusluğunun yanı sıra bir dönem parti sekterliği görevini de yerine getiren avukat Nisim Mazliyah[337] ile Selanik ve İstanbul mebusluğu yapan Emmanuel Karasu'dur. Karasu Efendi, Sultan II. Abdülhamid'e hal edildiğini tebliği eden parti üyelerinden biridir[338].



II. Meşrutiyet döneminde Osmanlı Meclis-i Mebusanı

1908 seçiminde Meclis-i Mebusan'a, 23 Rum, 12 Ermeni, 5 Yahudi ve 5de Slav milletinden mebus girmiştir[339]. İttihat Terakki Cemiyeti, İstanbul'dan Vitali Faraci Efendi, Bedros Hallacyan Efendi, Zöhrab Efendi, Konstantini Efendi ve Kozmidi Efendi'yi parlamentoya sokmuştur[340].

336 Koçu; "Türkiye'de Seçim Tarihi", s. 10.

337 Güleryüz; *Toplumsal Yaşamda Türk Yahudileri*, s. 125.

338 Güleryüz; *Toplumsal Yaşamda Türk Yahudileri*, s. 124.

339 Ahmad–Rustow; "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler", s. 247.

340 Koçu; "Türkiye'de Seçim Tarihi", s. 11; Karacakaya; "Meclis-i Mebusan Seçimleri ve Ermeniler (1908-1914)", s. 131.

1912 seçiminde ise parlamentoya seçilen 284 mebustan 15'i Rum, 13'ü Ermeni, 4'ü Yahudi ve 9'u Slav milletindendi[341]. Bu seçim, İttihat Terakki Cemiyeti'nin sıkı kontrolü ve baskısı altında gerçekleştirilmiş ve bu nedenle bu seçime "Sopalı Seçim, Dayaklı Seçim" gibi isimler verilmiştir. Sonuç, İttihat Terakki'nin tam bir zaferidir. Cemiyet bu seçimlerde yine İstanbul mebusu olarak 5 gayrimüslim Osmanlı milletvekilini meclise sokmuştur. Bunlar: Orfanidis Efendi, Faraci Efendi, Artas Efendi, Hallaçyan Efendi ve Zöhrab Efendi'dir[342].



Bedros Hallacyan Efendi

1914'de yapılan seçime ise İstanbul ve Edirne'yi kurtarmış olan İttihat Terakki tek parti olarak girdi ve fırkanın "Bulunmaz Meclis-i Mebusan"ı kuruldu. Bu dönemde meclise giren 259 mebusun 13'ü Rum, 14'ü Ermeni ve 4'ü Yahudi olup bu mecliste artık Balkanlar elden çıkmış olduğu için Slav kökenli mebus bulunmamaktadır[343]. İttihat Terakki bu seçimlerde Orfanidis Efendi, Karas Efendi, Hallacyan Efendi, Viktor Bey, Haralambidi Efendi ve Zöhrab Efendi olmak üzere 6 gayrimüslim mebusu parlamentoya sokmuştur[344].

MİLLİ MÜCADELEDE AZINLIKLAR MESELESİ

Bu kısma geçmeden önce önemli bir noktaya vurgu yapmak gerekmektedir. Bilindiği üzere resmi söylem gerek I. Dünya Savaşı ve gerekse de Kurtuluş Savaşı'nı azınlıkların ihaneti ve Müslümanların fedakarâne gayretleri üzerine inşa eder. Ancak Sosyal Bilimler alanı söz konusu olduğunda genellemelerden kaçınmak daha da hayati bir önem arz etmektedir. Bu anlamda söz konusu devreye bakıldığında

341 Ahmad–Rustow; "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler", s. 247.
342 Koçu; "Türkiye'de Seçim Tarihi", s. 12.
343 Ahmad–Rustow; "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler", s. 247.
344 Koçu; "Türkiye'de Seçim Tarihi", s. 13.

ezber bozan pek çok örneğe tesadüf etmek mümkündür. Burada söz konusu örneklerden birkaçına değinmeyi faydalı görüyorum.

Her ne kadar bu konuda pek çok misal bulmak mümkünse de benim gözüme ilişen örneklerden ilki İsmail Hakkı Okday'ın anılarıdır. Yanya Savunması'nda başarıyla görev yapan bir subay olan İsmail Hakkı Bey'in babası, Osmanlı Devleti'nde birkaç kez sadaret mevkiine gelmiş olan Tevfik Paşa'dır. İsmail Hakkı Bey anılarında Yanya Savunması'nda Osmanlı ordusunda yer alan Arnavutların sıklıkla cepheden kaçmalarına karşılık, Ermenilerin büyük bir fedakarlıkla mücadele ettiklerine değinir. Ohannes adındaki bir Ermeni yedek subayı hücum emrini yerine getirmek istemeyen Arnavut redif birliklerine karşı şu sözleri sarf etmişti: "Askerler! Bakın ben Ermeniyim ve çok uzaktan memleketinizi korumak için buraya geldim. Ben sizin memleketinizi müdafaa ediyorum, siz ise çakallar ve korkak tavşanlar gibi kaçıyorsunuz. Haydi bakalım, marş, marş!.. İleri... Yaşasın Osmanlı Devleti!"[345] Yanya Savunması'nda birkaç yüz kadar Anadolu Ermenisinin de vazife aldığı biliniyor. Bunlardan bir nefer önünden geçen bir subayı yorgun bir biçimde selamlarken subayın "Neyin var asker?" diye sorması üzerine: "Artık takatim kalmadı fakat zararı yok, yeter ki Osmanlı Devleti ayakta dursun, sağ kalsın da ben düşeyim!" diye cevap verir. Gördüğü bu ve benzeri manzaralar karşısında İsmail Hakkı Bey, Ermeni askerler hakkında şu yorumu yapar: "Zayiat cetvellerinde pek çok Ermeni askerin ismi görülüyordu. Ermeniler, Yanya'da gerçek bir şan ve şeref kazandılar. Bizim için bu bedbaht Balkan Savaşı'nda bu Ermenilere bir şeref mevkii verilmeli ve onları asla unutmamalıdır. Ermeniler, dayanıklılık ve cesarette kendi Müslüman silah arkadaşlarından asla geri kalmadılar. Onlarla beraber aç kaldılar, ızdırap çektiler ve onların bütün eziyetlerine sadık bir arkadaş gibi iştirak ettiler[346].

Bir diğer misal olarak Bedros Hallacyan Efendi'nin, Haydarpaşa limanının açılış töreni sırasında Alman idareci Kauch'u, nutkunu Türkçe yapmaya zorlamasıdır. Hüseyin Cahid Yalçın'ın aktarımına göre bu durum karşısında katılımcılar şaşkınlık yaşamışlar ancak

345 Okday; *Yanya'dan Ankara'ya*, s. 92.

346 Okday; *Yanya'dan Ankara'ya*, s.114.

Hallacyan Efendi, Hüseyin Cahid'e dönerek: "Monşer, bu herifler Osmanlı topraklarında bulunuyorlar, burada çalışıp para kazanıyorlar. Bir resmi küşatta resmi nutuk Türkçe olmak lazım değil mi? Türkçeden başka bir söz söyletmem, hepinizi berbat ederim dedim. Nutku Almanca harflerle yazdırttım, Türkçe okuttum!" demek suretiyle resmi dil konusundaki hassasiyetini gözler önüne serer[347].

Üçüncü bir örnek Acıbadem semtinde Uzunçayır denilen mevkidedir. Bu alanda pek çok farklı cemaatin gömü alanı mevcuttur. Latin Katolik, Yahudi, Rum ve Gregoryen Ermeni mezarlıkları birbirlerine çok yakın şekilde sıralanır. Burada yer alan Yahudi kabristanında Çanakkale Savaşı sırasında, yaşadıkları imparatorluk için canlarını feda eden 18 Yahudi asker anısına inşa edilen bir makam mezar vardır. Aslında işin ilginçliği tam da burada başlıyor. Zira bu askerlerin naaşlarına ulaşılabilmiş değil. Ancak eşleri hahambaşılığa müracaat ederek kocalarının savaştan dönmediğini, mağdur durumda olduklarını beyan etmişlerdir. Yahudi şeriatına göre kadınların eşlerinden boşanabilmeleri için "get" yani rıza almaları gerekmektedir. Get almayan kadın ikinci bir evlilik yapamaz. Söz konusu Yahudi kadınlar, eşlerinin cepheden dönmemesi sebebiyle perişan olduklarını beyan ile hahambaşılığa müracaat ederek boşanmış sayılmalarını ve eşleri adına da bir mezar taşı dikilmesini rica etmişlerdir. Hahambaşılık ise Yahudi şeriatına göre en az iki şahidin söz konusu kişinin ölüsünü görmedikleri takdirde ne boş sayılabileceklerini ne de kocalarına mezar alanı yaptırabileceklerini ifade etmiştir. Bu yöndeki taleplerin artması üzerine hahambaşılık 8 Ekim 1923'te Kudüs'te bulunan başhahambaşılığa müracaat ile durum hakkında görüş istemiştir. Kudüs'ten net bir cevap gelip gelmediğini bilemiyoruz ama anlaşılan o ki İstanbul'daki hahambaşılık kadınların mağduriyetini sonlandırmak için 18 Yahudi askerin ölümünü onaylamış ve adlarına mezar yapımına müsaade etmiştir. Söz konusu taşların Uzunçayır Yahudi mezarlığında sergilendiği kısım halen "Şehitlik" olarak bilinir[348].

347 Akyol; *Türkler ve Ermeniler*, s. 35.
348 Nihan; "Daha Nicelerinin Anısına", s. 15.



Uzunçayır Yahudi Kabristanı'nda Çanakkale Şehitliği

Bir diğer ilginç olay da Bursalı sıhhiye eri Yuda Sağız'ın başından geçenlerdir. Kendisi sıhhiye eri olarak Çanakkale'de Anafartalar Cephesi'nde görev almış ve bacaklarından yaralanmıştır. Tedavi edildiği çadırda Alman ve Fransız doktorların kendi aralarında Fransızca konuşarak bacaklarını kalçasından keseceğini öğrenince akıcı Fransızcasıyla bacaklarını kurtarmalarını rica etmiş, Alman doktorun sempatisini kazanarak sadece sağ bacağının diz altından kesilmesi ile kurtulmuştur. Bursa'ya gazi olarak dönmüş ve kendisine "gazi" maaşı bağlanmıştır. 1960'larda maaşını otobüste bir yankesiciye kaptırınca gururu ziyadesiyle incinmiş ve kısa bir süre sonra üzüntüsünden yatağa düşerek ölmüştür[349]. Yeri gelmişken belirteyim ki Çanakkale Savaşları'nda her ne kadar resmi tarih yazımında dile getirilmese de kayıtlara göre 558 gayrimüslim hayatını vatanları uğruna feda etmişlerdir[350].

349 Nihan; "Son İstirahatgâhına Türk bayrağı ile Uğurlandı", s. 13.

350 Atabay; "Gayrimüslim Osmanlı Tebaası'nın Askere Alınması ve Çanakkale Savaşları'nda Hayatını Kaybeden Gayrimüslim Osmanlı Askerleri", s. 1345.

Yine Kurtuluş Savaşı yıllarında Bedros Zeki Karabetyan liderliğinde bir Türk-Ermeni Teali Cemiyeti kurulmuş ve bu Cemiyet Anadolu hareketine destek için İstanbul'dan para ve silah kaçırmıştı[351].

Hasılı bir toplumu genelleyici ifadelerle nitelemek çok da akıl kârı bir tutum değil. Bu bahsi Foti ve Stefo Benlisoy'un kaleme aldıkları bir makalede Rum cemaati hakkında dile getirdikleri ifadelerle kapatalım: "Millet-i Rum, homojen bir bütün olmaktan hayli uzaktır. Bir kere millet tabiri etnik bir kimliği varsaymaz. Rum Ortodoks Kilisesi'ne tabiiyet anlamına gelir. Sırp da Yunan da Bulgar da hep bu tabirin içine tıkıştırılır. Sonra Eflak'taki voyvoda da sığır çobanı da aynı millete mensuptur. Sırf Anadolu düşünüldüğünde bile karşımıza muazzam farklılıklar çıkabiliyor. Kapitalist dünya ile ekonomisi eklemlenen müreffeh Batı Anadolu cemaatlerini geri kalmış ve ağırlıkla Türkçe konuşan Orta Anadolu cemaatlerini ve Güney Rusya ile ticari ilişkiler içerisinde olan ve oldukça farklı bir lehçe konuşan Pontus cemaatlerini birbirlerinden ayırmak gerekiyor."[352]

Tüm bu örneklere uzun uzadıya yer vermemin nedeni okurlarımın azınlıklarla ilgili değerlendirmelerde "genellemeye" gitmemesi içindir. İmparatorluk içinde yıkıcı faaliyetlere imza atan gayrimüslimler olduğu gibi Avusturya-Macaristan örneğinde olduğu üzere kendini hanedan ulusçuluğunun ya da başka bir deyişler Osmanlı toplumunun/milletinin bir parçası olarak gören kişiler de vardı. Bu kişilerin "devletin kendisi ile" bir alıp veremediği yoktu. Ahmet Kuyaş'ın da bir mülakatında belirttiği üzere sadece normal bir Müslüman vatandaş ile aynı haklara sahip olmak, birtakım ön yargılara ya da adaletsiz muamelelere maruz kalmamak istiyorlardı[353].

1821'deki Yunan Ayaklanması sonrasında Fenerli aristokrat Rum aileleri, devlet idaresindeki görevlerinden uzaklaştırılmış ve nüfuzlu konumlarını kaybetmişlerdi[354]. Ancak Patrikhane ile yakın temas

351 Kılıç; *Tarihten Günümüze İstanbul Ermeni Patrikhanesi*, s. 291.

352 Benlisoy; "Millet-i Rum'dan Helen Ulusuna (1856-1922)", s. 367. Bu konu hakkında ayrıca bkz. Özil; *Anadolu Rumları*, s. 37-38.

353 Akyol; *Türkler ve Ermeniler*, s. 137.

354 Ayaklanma sonrasında Rum ticari sınıfı da ağır darbeler yedi. Özellikle Ege bölgesindeki Rumlar, yaşanan gelişmelerden epey olumsuz etkilendiler.

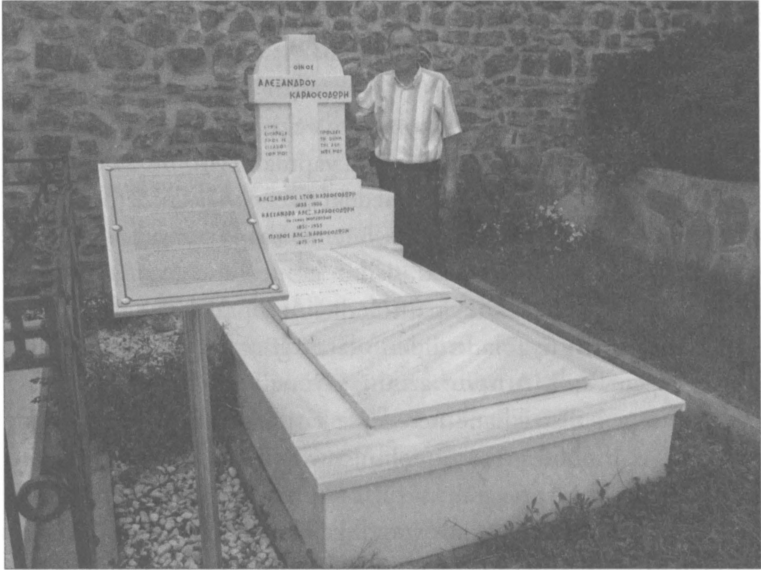
içinde bulunan ve iyi derecede eğitim gören bu zümre, Tanzimat sonrası süreçte Osmanlıcılık ilkesinin ön plana çıkmasıyla birlikte bürokrasiye muhteşem bir dönüş yapacaklardır. Mesela Aleksander Karatodori Paşa 1878'de yapılan Berlin Kongresi'ne Osmanlı temsilcisi olarak katılır ve sonrasında Hariciye Nazırı olur. Bu yeni zümrenin en belirgin özelliği Tanzimat Devri ideolojisini ve Osmanlıcılık ilkesini samimi olarak benimsemiş olmalarıydı[355]. Hatta Berlin Konferansı'na katılan diğer Osmanlı delegeleri Karatodori Paşa'nın, Osmanlı Devleti'nin çıkarları için kıran kırana pazarlık ettiğini, isteklerini gerçekleştiremeyince de hırsından konferans odasının dışına çıkarak ağladığını ifade ederler. Yeri gelmişken Bismarck'ın, Paşa hakkındaki bir anekdotunu da hatırlatalım: Berlin Konferansı sırasında Alman şansölyesi Bismarck evvela Karatodori Paşa ile görüşmüş, onun çıkmasından sonra da Yunan delegesini kabul etmişti. Bu durum karşısındaki şaşkınlığını "Az önce Yunanistan dışarı çıkmıştı, şimdi içeri giren yine Yunanistan" sözleri ile ifade eder. Konferanstaki Fransız delegesi de Paşa'yı "Aslen bir Yunanlı olan bu diplomat, Yunanlılar aleyhine konuşuyordu. Ama kusursuz dürüstlüğüne ve tartışılmaz yeteneğine rağmen çok az yetkiye sahipti."[356] sözleriyle tavsif eder.

Bu konuda bir diğer önemli figür de Osmanlı Devleti'nin uzun süre Atina elçiliğini yapan Kostaki Musurus Paşa'dır. Paşa, görevini o kadar layığı ile yapar ki milliyetçi bir Rum'un silahlı saldırısına maruz kalarak ayağından yaralanır. Bu uzun girişten sonra konumuza geri dönelim.

Zengin bir toplum olan Ayvalık Rum cemaati nerede ise yok oldu ki bölge nüfusunun %98'ini Rumlar oluşturuyordu. Bkz. Özil; *Anadolu Rumları*, s. 28. İzmir'i besleyen en önemli Rum cemaatlerinden biri olan Sakız Adası Rumları da ağır darbe yedi. İzmir Rum Cemaati ciddi bir gerileme yaşadı. Söz konusu cemaatler ancak 19. yüzyıl ortalarında toparlanma sürecine gireceklerdir. Bkz. Augustinos; *Küçük Asya Rumları 19. Yüzyılda İnanç, Cemaat ve Etnisite*, s. 157. Ayaklanma sonrasında Ermeni toplumunun amira denilen nüfuzlu ailelerinin Osmanlı idari sistemi içindeki konumları daha da büyük önem kazanacaktır. Yarman-Aginyan; *Sultan II. Mahmud ve Kazaz Artin Amira*, s. 34.

355 Benlisoy; "Millet-i Rumdan Helen Ulusuna (1856-1922)", s. 370-371.

356 Kırmızı; *II. Abdülhamid Dönemi (1876-1908) Osmanlı Bürokrasisinde Gayrimüslimler*, s. 118.



Alexander Karatodori Paşa'nın Yeniköy Panayia Kilisesi avlusundaki mezarı.

Türkiye Cumhuriyeti'nin devraldığı azınlıklar meselesi, Osmanlı ülkesindeki yapı bilinmeden tam anlamıyla kavranamaz. Osmanlı İmparatorluğu, adından da anlaşılacağı üzere bir "imparatorluk" olup her emperyal güç gibi bünyesinde değişik unsurları barındırmaktaydı. 1789 yılında meydana gelen Fransız İhtilali'nin en önemli sonucu olan milliyetçilik akımı, Osmanlı Devleti'ndeki azınlıkları da etkilemiştir. Bu akımdan en çok etkilenen iki azınlık grubu ise Rumlar ve Ermeniler olmuşlardır[357].

Rumlar, Osmanlı Devleti kurulmadan önce Anadolu'da merkezi İstanbul olan Bizans ile merkezi Trabzon olan Komnenos Krallığı adındaki iki farklı devlet içerisinde yaşamaktaydılar. Fatih Sultan Mehmet'in 1453'te İstanbul'u ve 1461 yılında da Trabzon'u fethetmesiyle bu coğrafyadaki siyasi iktidarları sona ermiştir[358]. Fatih'in,

357 Vahapoğlu; *Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları*, s. 16.

358 Bununla beraber Trabzon'daki Rum nüfusun ezici bir çoğunluğa sahip olması 16. yüzyılın ortalarına kadar sürecektir. Bkz. Yerasimos; "XIX. Yüzyılda Trabzon Rum Cemaati", s. 283.

Patrikhane ve bu kurumun nezdinde bütün Rum cemaatine gösterdiği destekleyici tutum, diğer padişahlar tarafından da devam ettirilince, Patrikhane ciddi bir güç kazanmıştır[359]. Rum aristokrasisine mensup ailelerin çocukları iyi okullarda eğitim görmekte ve bir kısmı da yabancı ülkelerde yüksek tahsil yapmaktaydı. Bu durum Türk nüfusunun Batı dillerini öğrenmedeki isteksizliği ile de birleşince, Osmanlı Devleti'nin dış ilişkileri önemli oranda İstanbul'da Fener semtinde oturan Rum aristokrasisinin kontrolüne geçmiştir[360]. Osmanlı padişahlarının Rum patriklerini Avrupa'daki ve diğer ülkelerdeki tüm Hıristiyanların lideri olarak görmesi ve Balkanlardaki Sırp, Bulgar, Rum, Arnavut azınlığın yönetimini bu kuruma bağlaması sonucu, Patrikhane neredeyse tarihinde hiçbir zaman elde edemediği bir nüfuza da sahip olmuştur[361].

Bununla beraber gerek Avrupa'da eğitim gören Rum gençlerin beraberlerinde getirdikleri milliyetçi fikirler gerek Ruslar ve Fransızların çabaları ve gerekse de Rum armatör ve denizcilerinin Avrupa'daki gelişmelerden etkilenerek kendi halkları arasında uyarıcı bir rol oynamaları sonucunda, Osmanlı Devleti'ndeki Rum milliyetçiliğinin temelleri atılmış oldu[362]. 1821'de çıkan Yunan ayaklanmasını Osmanlı Devleti, Mısır valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın yardımlarıyla 1825'te zorlukla bastırmıştı. Ancak Avrupa devletlerinin müdahalesi neticesi Rus-Fransız-İngiliz ortak donanmasının 1827'de Osmanlı-Mısır ortak donanmasını herhangi bir savaş ilanında bulunmadan ani baskınla Navarin'de yakması sonucunda çıkan Osmanlı-Rus savaşının akabinde mücadele, farklı bir seyre girmiştir. Osmanlı Devleti, Rusya ile yaptığı bu savaşı kaybetmiş ve bunun sonucunda imzaladığı 1829 Edirne Anlaşması ile de Yunanistan'ın bağımsızlığını tanımak zorunda kalmıştır[363]. 19. yüzyıl sonlarında Yunanistan, "Megali İdea" adı altında eski Bizans mirasını ihya etme politikasını hayata geçirmeye çalışmış ve sonuç

359 Mirmiroğlu; "Fenerliler", s. 4213-4214.
360 Mirmiroğlu; "Fenerliler", s. 4214.
361 Vahapoğlu; *Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları*, s. 16.
362 Ortaylı; *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 74-75.
363 Clogg; *Modern Yunanistan Tarihi*, s. 59.

olarak hem Yunanistan'ın hem de Batılı devletlerin kışkırtmalarıyla Osmanlı Rumları arasında Mavri Mira, Helen Yardım Komitesi, Trakya Komitesi, Pontus-Rum Cemiyeti gibi Milli Mücadele esnasında Türk toplumunun tepkisine sebep olan ayrılıkçı cemiyetler kurulmuştur[364].

Esasen Megali İdea fikrinin köklerini 18. yüzyıla kadar çıkarmak mümkündür. Bu dönemde gerek Avrupa'da yaşanan Rönesans hareketleri sonucunda gelişen Hellenseverlik akımı ve gerekse de Fransız İhtilali'ni müteakiben Yunanlıların milliyetçilik fikri ile tanışması, bölgede birtakım kıpırdanmalara yol açmıştı. Bu gelişmelerden sonra Yunanlı bazı şair ve edebiyatçılar, Romantizm akımının etkisiyle Patrikhane ile Yunan milletini özdeşleştirmiş sonra da bu kurumun çevresinde ve Yunan halkının önderliğinde Bizans İmparatorluğu'nu yeniden ihya düşüncesi gelişmiştir.

Yunanistan hükümetleri de zaman zaman bu fikrin resmi savunuculuğunu yapmaktaydı. Nitekim Yunanistan başbakanlarından J. Kollettis, Ocak 1844 tarihinde yaptığı bir konuşmasında: "Yunanistan Krallığı bütün Yunanistan değildir. Yunanistan'ın sadece bir parçası, en küçük ve en yoksul bir parçasıdır. Grek, sadece krallık içinde yaşayan değildir. Aynı zamanda Yanya'da, Selanik'te, Serez'de, Edirne'de Constantinopol'de, Trabzon'da, Girit ya da Sisam adasında Grek tarihine ya da Grek ırkına bağlı başka yerlerde oturanlar da Grek'tirler. Hellenizm'in iki büyük merkezi vardır: Atina ve Constantinopol. Atina yalnız krallığın başkentidir. Constantinopol ise büyük başkent, bütün Hellenizm'in düşü ve umududur."[365] sözleri ile bu idealin resmi savunuculuğunu yapmaktadır.

Yeri gelmişken Patrikhane'nin tutumuna da bir göz atmakta fayda var. Patrikhane'nin klasik yapısına en büyük tehdit, Fransız İhtilali sonrasında gelecektir. Bu ihtilalle ortaya çıkan "liberal devlet" ve "ulus devlet" kavramları Ortodoks tebaa arasında büyük ilgiyle karşılanacaktır. Bu ilgi, bilhassa "Doğu Sorunu" çerçevesinde

---

364 Vahapoğlu; *Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları*, s. 17; Dumont; *Mustafa Kemal*, s. 17.

365 Sofuoğlu; "Anadolu Üzerindeki Yunan Hedefleri ve Mütareke Dönemi Fener Rum Patrikhane'sinin Faaliyetleri", s. 211.

Balkanlardaki Osmanlı topraklarını kendi aralarında taksim etmeyi amaçlayan büyük devletlerin de teşvikiyle kısa sürede ayaklanmalara dönüşecektir.

19. yüzyılda Balkan coğrafyasında ayaklanan Ortodoks toplumların, bunu bir "Hıristiyanlık davası" olarak değil de bir "ulus" davası bilinci içinde yapması ve ümmetçilik yerine milliyetçiliğe göndermelerde bulunması, Patrikhane'nin bu hareketleri tasvibini engellemektedir. Nitekim 1821'de çıkan Yunan İsyanı'na da Patrikhane, kendini bekleyen tehlikeden dolayı doğrudan bir destek vermediği gibi, dönemin patriği V. Gregoras, isyancıları aforoz etme yoluna gitmiştir[366]. Ancak bu teşebbüsüne rağmen Babıâli tarafından millet başı olması nedeniyle suçlu bulunan V. Gregoras, Patrikhane'nin orta kapısında Efes ve İzmit metropolitleri ile birlikte asılarak idam olunacaktır[367]. Somel'in de dediği gibi patriğin idam nedeni devlete ihanetten ziyade tebaasını kontrol altında tutmasındaki beceriksizliğinin bir sonucuydu[368].



Patrik Gregoras'ın idamı, Sahaf Turkuaz arşivi

366 Bali-Yumul; "Ermeni ve Yahudi Cemaatlerinde Siyasal Düşünceler", s. 362.

367 Ortaylı; *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 51.

368 Somel; "Osmanlı Reform Çağında Osmanlılık Düşüncesi (1839-1913)", s. 90.

Esasen Patrikhane'nin isyana destek vermesi durumunda "ekümenik" Patrikhane Yunan ulusal hareketinin bir parçası haline gelecek ve zaten bu yüzyılda gayri-Rum Ortodoks dünyasında var olan "Patrikhane Rumların kilisesidir, bu nedenle Rumlar için çalışır, ayinleri Rumcadır, patrikler de Rum kökenlidir, bizi de asimile etmeye çalışan bu kurumu neden benimseyelim?" iddialarının açık hedefi haline gelecektir. Zaten Patrikhane de 1830 yılında temelleri atılan Yunan devletini ancak 1849'da tanıma yoluna gidecektir. 1833'de Yunan 1865'te Romen, 1870'de Bulgar ve 1879'da Sırp ulusal kiliselerinin kurulması da Patrikhane'ye büyük bir darbe indirecektir. Yetki sahası sadece Osmanlı sınırları içindeki Ortodokslar (ki büyük bir bölümü Rum idi) ve denizaşırı bazı bölgelerdeki Ortodokslar ile sınırlı kalan Patrikhane'nin ümmetçi politikaları, Osmanlı Devleti'nin zafiyeti ile orantılı olarak iflas etme noktasına gelmiştir.

Patrikhane, sadece Balkan milliyetçiliğinden değil, bu milliyetçiliğe tepki olarak doğan ve hızla gelişen Türk milliyetçiliğinden de etkilenecektir. Balkan Savaşları ve sonrasında yaşanan kayıpların getirdiği şok, İttihat Terakki idaresini Türkçü politikalar gütmeye sevk eder. Bu politikalar çerçevesinde Rum nüfusun yoğun olarak yaşadığı Ege ve Trakya bölgesindeki Rumların bir kısmı Anadolu'nun iç kesimlerine tehcir edilirken 200 bine yakın Rum da Yunanistan'a göç ettirilir. İttihat Terakki kadroları boşalan bu yerlere bilhassa Yunanistan'da yaşayan Türk nüfusu yerleştirmeyi arzulamaktadır. Dolayısıyla I. Dünya Savaşı arifesinde Patrikhane'nin başında bulunan V. Yermanos'u bekleyen en önemli problemlerin başında, cemaat nüfusunun ve etki sahasının korunması gelmektedir. Patrikhane açısından bir diğer problem de cemaat içindeki bazı yetkilerinin İttihatçılar tarafından elinden alınmak istenmesidir. Patriği bekleyen bir diğer sıkıntı da İttihat Terakki hükümeti ile Patrikhane içindeki Venizelosçu hizbi idare etmekti. Zira "Megali İdea"ya sıcak bakan muhalifleri Patrik Yermanos'u pasif davranmakla, Helen halkının ve Ortodoksların haklarını layığı ile savunamamakla ve İttihat Terakki'nin kuklası olmakla itham etmekteydiler[369]. İşte I. Dünya Savaşı öncesinde Patrikhane'nin durumu kısaca bu merkezde idi.

369 Benlisoy; "Millet-i Rum'dan Helen Ulusuna (1856-1922)", s. 375.

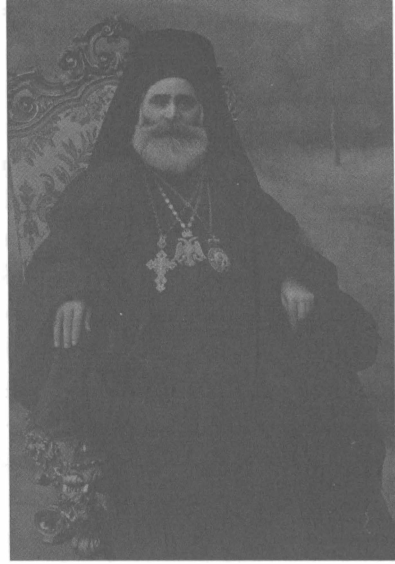
1917 yılının Haziran ayına gelindiğinde Yunanistan'da Alman taraftarı olduğu bilinen (ki zaten Alman imparatorunun kız kardeşi ile evliydi) Konstantin ile İngiliz yanlısı başbakan Venizelos arasındaki çekişme İngiliz ve Fransızların desteği neticesinde ikincisinin lehine sonuçlanır. Kral ülkeyi terk etmek zorunda kalırken Yunanistan da İtilaf devletlerinin yanında savaşa girer. Bu gelişmeye paralel olarak I. Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru Osmanlı Devleti ve müttefiklerinin yenilgilerinin neredeyse kesinleşmesi üzerine Patrikhane'de de muhafazakar kanat ile Venizelosçu kanat arasındaki gerginlik had safhaya ulaşacaktır.

30 Ekim 1918 tarihli Mondros Ateşkes Anlaşması'nın imzalanmasından birkaç gün kadar önce İttihat Terakki'ye yakınlığı ile tanınan ve muhafazakar kanadın temsilcisi konumunda bulunan Patrik V. Yermanos, Venizelos yanlıları tarafından istifa ettirildi. Bu istifanın hemen akabinde de patriklik seçimine kadar onun yerine vekalet edecek kişi meselesi gündeme geldi. Sonuç olarak açık bir biçimde Venizelos tarafgirliği ile bilinen Dorotheos, Patrik Vekaleti görevine getirildi. Dorotheos'un ve halefi IV. Meliteos'un yaptıkları Patrikhane'ye Cumhuriyet'in ilk yıllarında duyulan tepkinin nedenlerini açıklamaya yetecek mahiyettedir.

Doretheos'un 1921'in Mart ayındaki ölümüne dek süren dönemde Rum okullarındaki Türkçe öğretimi yasaklanmış, Osmanlı Rumlarının her türlü vatandaşlık görevinden muafiyetleri ilan edilmiş, Patrikhane'ye Yunan bayrağı çekilmiş, böylelikle de tabir-i caizse Osmanlı Devleti ile her türlü köprünün atılması yoluna gidilmiştir. Yine Patrikhane, gerek Paris görüşmelerine gerek I. İnönü Zaferi sonrasında Londra'da toplanan konferansa "Küçük Asya Rumlarının temsilcisi" sıfatıyla delegeler göndermiştir. Hatta Londra Konferansı'na katılan heyette Dorotheos bizzat yer almış ve konferansın hemen sonrasında geçirdiği bir kalp krizi sonrasında ölmüştür.

Kendisi de Dorotheos gibi koyu bir Venizelos taraftarı olan halefi Patrik IV. Meliteos, 8 Aralık 1921'de patrik seçilir ve kısa zamanda yaptığı icraatlarla da Türk kamuoyunda ciddi tepkilere yol açar. Patriğin tepkilere sebep olan başlıca icraatları: Milli Mücadele

sırasında Anadolu'da yaralanan Yunan askerleri için kilise ve evlerden para yardımı toplaması, İstanbul Rumları arasında gönüllü olarak Yunan ordusuna katılma çalışmalarına verdiği açık destek, Venizelos'a verdiği "Esir Rumların Vekili" unvanı, Edirne'yi ele geçiren Yunan ordusunu takdis etmesi için bölgedeki papazları seferber etmesi sayılabilir. Onun patrikliği zamanında Yunanistan'da Kral Konstantin ile başbakan Venizelos arasındaki gerilim had safhaya çıkar. Meliteos, Anadolu Helenlerinin davası için gerekli enerjiye sahip olmadığını düşündüğü kralın yerine, Megali İdea fikrinin en hararetli savunucusu olan Venizelos'un tarafını tutar. Hatta bu nedenle dönemin kral yanlısı Atina metropolitince aforoz dahi edilir.



Patrik Meleteios

IV. Meletios'un patrikliği Venizelos'un başarıları ile doğru orantılıdır. Nitekim Yunanlıların "Küçük Asya Macerası"nın başarısızlıkla sonuçlanması üzerine gözler Meliteos'a çevrilir. Milli Mücadele'nin savaş kısmının sona erdiği bir tarih olan 2 Aralık 1922'de patrikle röportaj yapmak için Fener'e gelen Akşam gazetesinin muhabiri de patriğin kendisini kabul ettiği odada yer alan büyük boy bir Venizelos resmine bilhassa gönderme yapar. Meliteos, büyük bir kumar oynamış ve kaybetmiştir. Onun faaliyetleri Patrikhane'nin kaderi üzerinde de belirleyici rol oynayacaktır[370].

Kesin olan şu ki bu dönemde yaşananlar Patrikhane'nin Türk kamuoyu nezdindeki kimliğinde ciddi değişimlere yol açmıştır. Ancak Patrikhane'nin bu dönem politikalarını, Türk idaresi altında

370 Bu konu hakkında bkz. Kaya; "Ekümeniklikten Yerelliğe; Birinci Dünya Savaşı ve Sonrasında Patrikhane".

yaşadığı 550 yıllık sürecin tamamına teşmil etmemek ve bu hassas konuda kalem oynatırken değişen konjonktür ve dengeleri, sosyal ve siyasal gelişmeleri de göz önüne alarak sağduyulu çalışmalara imza atmak gerek.

Osmanlı İmparatorluğu bünyesinde milliyetçilik akımından Rumlarla beraber en çok etkilenen bir diğer millet ise Ermenilerdir. "Millet-i Sadıka" olarak adlandırılan bu unsur, imparatorluk bürokrasisi ve ticari hayatında önemli bir role sahipti. Osmanlı padişahlarından V. Mehmet Reşat, 1911 yılının son günlerinde, Ermeni patriği seçilen Arşaroni Ohannes Efendi için yapılan törende bir konuşma yapmış ve Ermeni milletine duyduğu güveni şu sözlerle dile getirmişti: "Görevinizi tebrik ve başarınızı temenni ederim. Memleketimizin mutluluğa ulaşması, her dinden ve milletten olan halkımızın aralarındaki çekişmeyi terk ederek birbirleriyle tam bir kardeşlik ve vatandaşlık havası içinde yaşamaları ile mümkün olabilir. Hepimiz bir arada ve el birliği ile çalışırsak ancak o zaman hepimize ait bulunan bu vatanı koruyabilir ve kalkındırabiliriz. Ermenilerin Osmanlı Devleti'ne ve hükümetine sadakatleri çok zaman tarihçe ispatlanmıştır. Tanrı bu ulusun manevi başkanlığı görevinde size yardımcı olsun"[371].

18 ve 19. yüzyıllar Batı Ermenileri açısından bir Rönesans devresi olarak kabul edilir. Hakikaten Ermeniler bu dönemde musiki, eğitim, edebiyat, tiyatro, maliye gibi alanlarda önemli simalar yetiştirmişlerdir. Ermeni aydınların bir kısmı, bilhassa 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren sayıları artan misyoner mekteplerinden yetişirken, bir kısmı da yurtdışında eğitim görmüştü. Söz gelimi Balyan ailesinin ilk üyeleri alaylı olarak yetişen kişilerken sonradan bu ailenin genç fertleri Avrupa'da mimari tahsili görerek Osmanlı ülkesine dönmüşlerdi[372]. Aynı şekilde uzun süre Osmanlı baruthanesinin denetimini ellerinde tutan Dadyan ailesinin bu makamdaki ilk ferdi olan Hacı Arakel Dadyan da başlangıçta saat ustası bir sanatkâr idi. Küçükçekmece yakınlarındaki Azadlı Baruthanesi'nde barut üretimi için bir çark inşa

371 Başmabeynci Lütfi Bey, *Osmanlı Sarayının Son Günleri*, s. 270.

372 Yarman-Aginyan; *Sultan II. Mahmud ve Kazaz Artin Amira*, s. 60-61.

edince, işindeki hünerinden dolayı buranın başına getirilmişti. Oğlu Hovhannes ise İngiltere ve Fransa'da bu işin ilmini okuyacak ve mesleğinde büyük başarılara imza atacaktır[373].

Ermeni aydınları arasında Batı'daki gibi salon toplantıları da yapılıyor, Beşiktaş, Ortaköy ve Beyoğlu gibi semtlerdeki aristokratlara ait meskenlerde yapılan bu toplantılarda siyaset, musiki, edebiyat, felsefe gibi konular konuşuluyordu. Yine bu dönemde gündelik Ermeniceye verilen önem artmış, bu da halkın eğitim seviyesinin iyileşmesinin önünü açmıştır. Ermeni aydınları Fenelon'un "Telemak" adlı eserini Ermeniceye çevirmişlerdi ki söz konusu eser, "halkın hükümdarlar için değil, hükümdarın halk için var olduğu" görüşünü savunuyordu. Hasılı en azından İstanbul'daki Ermeni toplumunun bir kısmı kendini Meşrutiyet'e hazırlamıştı[374].

Öte yandan Ermeniler arasında liberalizm, milliyetçilik, sosyalizm ve feminizm gibi fikirler de erken bir devrede yeşermişti. Cemaatin içinden çıkan Zabel Asadur, Zabel Yeseyan, Hayganuş Mark gibi isimler, sadece Ermeni cemaatinde değil, Osmanlı toplumunda da feminist hareketin ilk temsilcileri olarak görülebilirler[375].

Batı'da eğitim görmüş liberal Ermeni aydınlar, Ramgavar Partisi etrafında birleşiyorlardı. Sosyalist düşünce ise 1887'de Cenevre'de kurulan Hınçak Partisi'nin çevresinde gelişmekteydi. Marksist bir ideolojiye sahip olan cemiyet adını, yayınladığı Hınçak (Çan) adlı dergiden alıyordu. Parti, sosyalizm doğrultusunda bağımsız bir Ermeni devleti hedefliyordu. Aynı zamanda milliyetçilikle sosyalizmi de birleştirme gayreti içindeydi. Ancak milliyetçi yanı daha baskın olan hareket (bir sosyalist temele dayansa da) Taşnak Partisi olacaktır. 1890'da Tiflis'te kurulan parti, neredeyse tehcire kadar İttihatçılarla ortak hareket etmişti. Hınçak Komitesi'nin aksine Taşnak Partisi tam bağımsız bir Ermeni devleti yerine reforma tabii tutulmuş Osmanlı ülkesinde bir arada yaşamaya sıcak bakıyordu. II. Abdülhamit'in devrilmesi ve Meşrutiyet'in ikame edilmesi konusunda İttihatçılara tam

---

373 Yarman-Aginyan; *Sultan II. Mahmud ve Kazaz Artin Amira*, s. 62-66.

374 Bali-Yumul; "Ermeni ve Yahudi Cemaatlerinde Siyasal Düşünceler", s. 363.

375 Bu isimler hakkında daha geniş bilgi için bkz. Ekmekçioğlu-Bilal; *Bir Adalet Feryadı.*

destek vermişlerse de 1915'te yaşanan olaylardan sonra doğal olarak tam bağımsızlık fikrini savunur olmuşlardır[376].

1878'de imzalanan Berlin Anlaşması sonrasında Osmanlı Devleti ve Ermeni toplumu arasında bir dizi sıkıntılı süreç yaşanacaktır[377]. Gerek merkezi idarenin zaafı gerek bazı bölgelerde yaşayan Müslüman toplulukların Ermeni cemaati üzerinde yarattığı baskı ve gerekse de milliyetçilik cereyanının etkisiyle 1915 felaketine kadar uzanan bir çatışma devresine girilecektir.

I. DÜNYA SAVAŞININ SONU VE AZINLIKLAR MESELESİ

Osmanlı Devleti I. Dünya Savaşı'ndan yenik çıkmış ve bunun sonucunda da İtilaf Devletleri Osmanlı Devleti'nin paylaşımına girişmişlerdi. İtilaf devletleri Osmanlı Devleti'ni bir an önce tasfiye etmek için Mondros Ateşkes Anlaşması'nı Babıâli'ye dayatmışlardır. Bu anlaşmanın metni incelendiğinde, Osmanlı Devleti'nin tasfiyesinin iki çeşit yöntemle gerçekleştirilmek istendiği anlaşılır. İlk olarak İtilaf devletleri daha savaş esnasında kendi çıkarları açısından elzem gördükleri yerleri aralarında paylaşmışlardı. Mondros Ateşkes Anlaşması'ndan sonra söz konusu yerlerin işgaline doğrudan doğruya girişmişlerdir. Bunun dışında bir de İtilaf devletlerinin paylaşım hususunda tam bir mutabakata varamadıkları Ege, Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinin akıbeti söz konusuydu. Zira Ege Bölgesi ve özellikle İzmir Limanı ticari açıdan hayati önem

376 Bali-Yumul; "Ermeni ve Yahudi Cemaatlerinde Siyasal Düşünceler", s. 365.

377 Yeri gelmişken hemen belirteyim ki bu anlaşma sadece Ermeniler açısından değil Balkan halkları açısından da tam anlamıyla bir keşmekeşe yol açmıştır. Mesela nüfusunun kahir ekseriyeti Arnavut olan Gosina ve Plava bölgeleri Karadağ'a bırakılırken, nüfusunun büyük kısmı Bulgarlardan oluşan Niş ve Pirot bölgeleri Sırbistan'a bırakılmıştı. Yine nüfusunun önemli bir kısmı Bulgar olan Kuzey Dobruca'da Romanya'ya verildi. Kısacası bu kararlar gerek Balkan, gerekse de I. Dünya Savaşı'nda önemli kırılmalara ve etkileri bugüne kadar uzanan olumsuz sonuçlara sebebiyet vermiştir. Kostandov; *İstanbullu Bulgarlar ve Eski İstanbul*, s. 115-117.

taşıyan bir bölge konumundaydı. Doğu Anadolu ise Ortadoğu ve Kafkas petrollerine yakın bir mevkideydi[378]. Her iki bölgeyi ele geçiren devlet, çok büyük bir avantajın sahibi olacaktı. İtilaf devletleri arasında söz konusu yerlerin paylaşımı mesele olunca bu bölgelerin Rum ve Ermeni azınlık grupları arasında paylaşımına karar verildi. Ayrıca bu durumun Mondros Ateşkes Anlaşması'na yansıtılması konusunda da İtilaf Devletleri arasında mutabakata varıldı[379].

Bununla beraber Mondros Ateşkes Anlaşması ve sonrasında tam bir talepler mozaiği yaşanmıştır. Büyük devletlerin kendi içlerindeki paylaşımları bir yana bu devletler tarafından Türklerin savunma gücünü kırmak maksadıyla kullanılan azınlıkların talepleri de sorun teşkil etmekteydi. Söz konusu edilen vilayetlerdeki nüfus durumunun karmaşıklığı, etnik topluluklar arasındaki rekabeti de zorunlu kılmaktaydı. Erivan hükümetinin ön gördüğü Büyük Ermenistan, muhtar Kürdistan, müstakbel Hıristiyan Süryani Devleti içinden çıkılmaz bir biçimde birbirinin üstüne binmekte, toplumların menfaatleri birbiri ile çatışmaktaydı. Arapların özellikle Çukurova bölgesine ve Kuzey Mezopotamya'ya ilişkin talepleri mevcut durumu daha da karıştırmakta idi[380].

Osmanlı Devleti I. Dünya Savaşı'ndan çekilirken Wilson ilkelerinin 12. maddesi uyarınca teslime hazır olduğunu İtilaf devletlerine bildirdi ki söz konusu madde şu şekildeydi: "Türklere ait olan kesimden Osmanlı Devleti'nin hakimiyet haklarından emin olarak istifadesi temin edilmeli fakat Osmanlı hakimiyeti altında olan diğer halkların da hayatlarından emin olarak bağımsız bir usûl dairesinde ilerlemeleri teminat altına alınmalı ve Çanakkale bütün milletlerin ticaret gemilerine devletlerin garantisi altında açık bulundurulmalıydı." Mondros Mütarekesi öncelikle Doğu Anadolu'da Amerika ya da İngiltere'nin mandaterliğinde bir Ermeni devleti kurulmasını hedefliyordu ve bununla ilgili olarak da anlaşma metnine şu ibareler sokulmuştu:

---

378 İzmir'in ticari ve stratejik önemi hakkında bkz. Augustinos; *Küçük Asya Rumları 19. Yüzyılda İnanç, Cemaat ve Etnisite*, s. 140.

379 Uras; *Tarihte Ermeniler*, s. 650.

380 Dumont; *Mustafa Kemal*, s. 20-21; Öztoprak; *Kurtuluş Savaşında Türk Basını (Mayıs 1919-Temmuz 1921)*, s. 61.

"Müttefiklerin esirlerinin yanı sıra Ermeni esirleri de İstanbul'da toplanacak ve bu esirler kayıtsız şartsız müttefiklere teslim olunacaktı. İran'ın kuzeybatısında ve Kafkaslarda bulunan Türk kıtaları geri çekilecek ve Vilayat-ı Sitte'de (Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbekir, Mamuratu'l-Aziz (Elazığ) ve Sivas'tan oluşan 6 il bir karışıklığın çıkması halinde söz konusu yerler İtilaf kuvvetlerince işgal olunacaktı[381]."

MİLLİ MÜCADELE'DEN LOZAN'A AZINLIKLAR MESELESİ

Milli Mücadele hükümeti azınlıklar meselesini adeta Osmanlı Devleti'nden devralmıştır. Bununla beraber Milli Mücadele'nin ilk günlerinden itibaren azınlıkların Müslüman toplumunun egemenlik haklarını sınırlayıcı faaliyetlerine müsamaha gösterilmeyeceği ancak eskiden olduğu gibi azınlık statüsündeki vatandaşların her türlü hakkının Anadolu hareketinin garantisi altında olduğu beyan edilmiştir.

M. Kemal Paşa, 19 Mayıs 1919 tarihinde Samsun'a çıktığı zaman çözüm bekleyen en önemli sorunlardan biri de azınlıklar meselesiydi. Esasen M. Kemal Paşa'nın 9. Ordu Müfettişi olarak Samsun'a gönderilme nedeni de yine buradaki Türklerle Rumlar arasında meydana gelen çatışmaların önünü almaktı[382]. Samsun'a çıktıktan sonra sırasıyla Havza'ya ve oradan da Amasya'ya gelen M. Kemal Paşa, burada dava arkadaşlarıyla beraber durum değerlendirmesinde bulunup bir bildiri yayınladıktan sonra, Milli Mücadele'nin örgütlenmesi açısından en önemli merhale olan Erzurum Kongresi'ne katılmak üzere bu şehre hareket etti.

Erzurum Kongresi'nde Azınlıklar Meselesi

M. Kemal Paşa'nın Amasya'da silah arkadaşları ile beraber yayınladığı bildiri kısa zamanda İtilaf devletlerinden tepki gördü. İşgal kuvvetlerinin baskısıyla Osmanlı hükümeti, M. Kemal Paşa'yı önce İstanbul'a geri çağırmış, bundan bir sonuç alınamayınca da

381 Kırzıoğlu; *Türk İnkılâp Tarihi Ders Notları*, s. 16-17.

382 Gökbilgin; *Milli Mücadele Başlarken*, I, s. 138-139.

Erzurum'da bulunan 15. Kolordu Komutanı Kazım (Karabekir) Paşa'ya, M. Kemal Paşa'yı tutuklaması emredilmiştir. Kazım Paşa'nın bu emri yerine getirmemesi üzerine M. Kemal Paşa, Erzurum'da Doğu illerinin kaderinin belirleyecek olan kongreye katılmış ve bu kongrede Kazım Paşa'nın da tavassutuyla başkan seçilmiştir. Erzurum, Trabzon, Sivas, Van, Bitlis vilayetlerinden gelen 57 delegenin katılımı ile Doğu illerinin geleceği açısından önemli kararların alınacağı Erzurum Kongresi toplandı. 23 Temmuz 1919 günü başlayan çalışmaların ardından, tarihimize "Erzurum Kongresi Kararları" adı ile geçen bir bildiri yayınlandı[383]. Bu bildiride azınlıklar meselesine ve özellikle Doğu'da bir Ermeni devleti tesis edilmesi fikrine cevap niteliğinde bazı önemli kararlar da yer aldı.

Kongre kararlarının birinci maddesine göre Trabzon vilayeti (Rize, Trabzon, Giresun, Gümüşhane, Ordu) ile Samsun sancağı ve Doğu illeri ve bölge içindeki müstakil sancakların, hiçbir sebep ve bahane ile birbirinden ve Osmanlı topluluğundan ayrılamayacağı beyan edilmiştir[384]. Üçüncü maddede Hıristiyan azınlıklara yeni imtiyazlar verilmeyeceği açık bir dille ifade ediliyordu[385]. Son olarak Türk ülkesinde yaşayan gayrimüslimlerin Osmanlı kanunları ile tanınan kazanılmış haklarına riayet edileceği ve bu haklardan doğan can, mal, namus haklarının garanti altında olduğu belirtiliyordu[386].

Sivas Kongresi'nde Azınlıklar Meselesi

Erzurum Kongresi'nde alınan kararlardan biri de Anadolu'nun en güvenli yerlerinden biri olan Sivas'ta ulusal bir kongre toplanması yönündeydi. Aslında bu kongrenin temelleri Amasya Genelgesi'nde atılmıştı. Kongre 4 Eylül 1919 Perşembe günü Sivas Lisesi binasında açıldı[387]. Ulusal bir kongre niteliğinde olan bu toplantıya 37 delege katılıyordu.

---

383 Kırzıoğlu; *Ders Notları*, s. 40.

384 Kırzıoğlu; *Ders Notları*, s. 41.

385 Dayı; *Erzurum Kongresi ve Elviye-i Selâse Meselesi*, s. 49; Okutan; *Tek Parti Döneminde Azınlık Politikaları*, s. 66.

386 *Erzurum Kongresinin 60. Yıldönümüne Armağan*, s. 13.

387 Kırzıoğlu; *Ders Notları*, s. 42-43.

Sivas Kongresi'nin genel gündem konularının başında hiç şüphesiz azınlıklar meselesi geliyordu. Nitekim Kongre'nin daha ilk günlerinde Ermenilerin Kızılırmak Nehri'ne kadar uzanan bir Ermeni devleti kurma girişimi ve Rumların da Ege ve Pontus toprakları ülküsü tartışılmış, bu konuyla ilgili olarak kongre sonunda bir dizi karar da alınmıştı. Bu kararlara göre:

1. Madde: Osmanlı Devleti ve İtilaf Devletleri arasında yapılan mütareke anlaşmasının imzalandığı 30 Teşrinievvel 1334 (1918) tarihindeki hudutlarımız içinde kalan ve her noktası İslamların çoğunlukta olduğu yerler ve Osmanlı ülkesinin diğer kısımları birbirinden ve Osmanlı topraklarından bölünemez ve hiçbir sebeple ayrılamaz bir bütün teşkil eder. Söz konusu yerlerde yaşayan bütün İslam unsuru birbirine sevgi, saygı ve karşılıklı fedakarlık duygularıyla doludurlar. Irki ve sosyal hukuklarına tamamen uyarlar ve öz kardeştirler.
3. Madde: Osmanlı ülkelerinin herhangi bir yerine karşı yapılacak müdahale ve işgale ve bilhassa vatanımız içinde bağımsız birer Rumluk ve Ermenilik kurmak gayesi güden hareketlere karşı Aydın, Balıkesir, Manisa cephelerinde savaşlar olduğu gibi birleşerek savunma ve dayanma esası kabul edilmiştir.
4. Madde: Öteden beri aynı vatan içinde birlikte yaşadığımız bütün Müslüman olmayan ırkların her türlü tabiyet hakları tamamen saklı olduğundan, bu unsurlara siyasi hakimiyet ve sosyal dengemizi bozacak imtiyazların verilmesi kabul edilmeyecektir[388].

Sivas Kongresi sadece Doğu Anadolu'nun çeşitli illerinden gelen delegelerin değil aynı zamanda Osmanlı ülkesinin diğer bölgelerinden gelen temsilcilerin de katılımı ile toplanan bir kongre olduğu için burada alınan kararlar Erzurum Kongresi kararlarından daha kapsayıcıdır. Bunun yanı sıra Erzurum Kongresi'nde sadece Doğu Anadolu'yu ilgilendiren Ermeni azınlığın durumu tartışılırken Sivas Kongresi'nde Rum azınlığın faaliyetleri de gündeme getirilmiştir. Erzurum ve Sivas kongreleri sonuç olarak Anadolu hareketinin kalıcılığı hakkında bir kanaat oluşturmuştur ki bu durum da İstanbul hükümetinin TBMM hükümeti ile masaya oturmasına zemin hazırlamıştır.

388 Uras; *Tarihte Ermeniler*, s. 689.

Amasya Görüşmeleri ve Misak-ı Milli'de Azınlıklar Meselesi

Erzurum Kongresi'ni müteakiben Anadolu'daki milli direnişin temsilcisi olarak seçilen Heyet-i Temsiliye, Sivas'ta ulusal bir kongre toplamış olmakla Milli Mücadele'nin organizasyonu konusunda önemli bir görev ifa etmişti. Bundan sonra Heyet-i Temsiliye'nin en büyük hedefi meşruiyetini gerek İstanbul hükümetine ve gerekse de yabancı ülke hükümetlerine kabul ettirmek olmuştur. Bu konudaki en önemli adım da 2 Ekim 1919'da istifa eden Damat Ferit Paşa hükümetinin yerine iş başına geçen Ali Rıza Paşa hükümetinin Heyet-i Temsiliye ile Amasya'da bir araya gelmesi ile atılmıştır. Heyet-i Temsiliye'nin Ekim 1919'da başlayan görüşmelerdeki en önemli iki amacı Meclis-i Mebusan'ın bir an önce toplanması ve Anadolu'daki kongrelerde alınan kararların Osmanlı hükümetine tasdik ettirilmesi idi[389]. Amasya'da Osmanlı hükümeti adına Bahriye Nazırı Salih Paşa ile Heyet-i Temsiliye adına Rauf ve Bekir Sami Beylerin katılımıyla üzerinde mutabakata varılan kararnamenin ilk iki maddesi, vatanın bağımsızlığı ve azınlıkların faaliyetleri hakkında olup şu şekildeydi:

1. Madde: 30 Ekim 1918'de mütareke ile tespit edilen sınırlar içinde Türklerin oturduğu yerlerden hiçbir sebeple bir parça düşmana bırakılmayacak yabancı himaye ve mandası asla kabul edilmeyecek.
2. Madde: Gayrimüslimlere, Türkiye'nin siyasi hakimiyet ve ictimai düzenini bozacak hiçbir imtiyaz verilmeyecek[390].

Bahriye Nazırı Salih Paşa gerek bu maddeleri ve gerekse de görüşmeler sonunda alınan diğer kararları hükümete uygulatmak için elinden geleni yapacağına ve Meclis-i Mebusan'ın toplanması için uğraş vereceğine dair de söz verdi.

Amasya Görüşmeleri'nden birkaç ay sonra Osmanlı ülkesinde seçimler yapılmış ve bunun sonucunda Ocak 1920'de son Osmanlı Mebusan Meclisi toplanmıştır. Bu meclisin en ilginç yanlarından biriyse 168 milletvekilinden sadece 1 tanesinin Yahudi olması,

389 Mumcu; *Tarih açısından Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi*, s. 45.
390 Kırzıoğlu; *Ders Notları*, s. 47.

bunun dışında azınlıklardan yani Ermeni ve Rumlardan bir tek kişinin meclise seçilmemiş bulunmasıydı[391]. Bu yönüyle son Osmanlı Mebusan Meclisi, İslam unsurundan oluşan bir meclis niteliğindedir. Meclis-i Mebusan çalışmalarına 18 Mart 1920'ye kadar devam edebilmiştir. Bu tarihte ise İstanbul'u işgal eden İtilaf Devletleri tarafından dağıtılmıştır. Meclisin dağıtılmasına sebep olan olay "Misak-ı Milli" adıyla alınan bir dizi karardır.[392] Bu kararların konumuzu ilgilendiren en önemli maddeleri, birinci ve beşinci maddelerdir. Buna göre:

1. Madde: Osmanlı Devleti'nin yalnız Arap çoğunluğunun oturmakta olduğu 30 Teşrinievvel (Ekim) 1918 tarihli barış yapılınca düşman ordularının işgali altında kalan kesiminin geleceği halkın serbestçe yapacağı oylamaya uyularak tayin edilmeleri gerekeceğinden söz konusu barışın ana hatlarının içinde ve dışında soy, ırk, emel yönünden aynı düşüncede ve birbirine karşılıklı saygı ve fedakarlık duygusuyla bağlı, ırk ve sosyal hukuku ile çevrelerine tamamen uyan Osmanlı-İslam halkla dolu bazı kesimlerin tümü gerçekten veya hükmen hiçbir sebeple bölünemez bir bütündür[393].
5. Madde: Azınlıkların hakları İtilaf devletleri ile hasımları ve birtakım ortakları arasında kararlaştırılan anlaşma esaslarına göre komşu ülkelerdeki Müslüman halkların da bu haklardan istifadeleri güveni ile tarafımızdan teyit ile sağlanacaktır[394].

Misak-ı Milli her ne kadar Meclis-i Mebusan'ın dağıtılması sonucu Osmanlı Devleti tarafından uygulamaya konulamamışsa da alınan bu kararlar Anadolu'daki milli direnişin temel düsturları olmuştur. Osmanlı payitahtının İtilaf devletleri tarafından resmen işgal edilmesi üzerine 18-20 Mart 1920 tarihinden itibaren TBMM hükümeti, İstanbul ile olan bütün resmi bağını kesmiştir[395].

391 Kırzıoğlu; *Ders Notları*, s. 48.

392 Mumcu; *Tarih Açısından*, s. 46-47.

393 Uras; *Tarihte Ermeniler*, s. 691; Ürer; *Azınlıklar ve Lozan Tartışmaları*, s. 206.

394 Kırzıoğlu; *Ders Notları*, s. 51; Okutan; *Tek Parti Döneminde Azınlık Politikaları*, s. 41.

395 Kırzıoğlu; *Ders Notları*, s. 53.

Lozan Barış Konferansı'nda Azınlıklar Meselesi[396]

Milli Mücadele, 9 Eylül 1922 yılında Yunan ordusunun İzmir'den çıkarılması ile önemli bir dönemece girmiştir. Anadolu'da ayak direyen son İtilaf devleti konumundaki İngiltere, Yunan ordusunun başarısızlığı karşısında anlaşma yoluna gitmek zorunda kalacaktır. Mudanya'da 11 Ekim 1922 yılında imzalanan ateşkes anlaşmasından bir müddet sonra, İtilaf devletleri kesin bir barış anlaşması için hem Ankara hem de İstanbul hükümetlerini İsviçre'nin Lozan kentinde başlayacak görüşmelere davet ederler[397]. Osmanlı saltanatının, TBMM tarafından kaldırılması ile sonuçlanan birtakım gelişmelerden sonra İsmet Paşa, Türk halkının yegane temsilcisi olarak Lozan'a gönderilecektir. Karşısında ise İngiliz İmparatorluğu, Fransa, İtalya, Japonya, Yunanistan, Romanya, Sırp-Hırvat-Sloven devleti gibi siyasi güçler bulunuyordu[398].

Konferans için İsmet Paşa'da karar kılınmıştı. Esasen dönemin Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal Bey deneyimli bir politikacı idi. İlave olarak yabancı dili de gayet kuvvetliydi. Ancak kendisi konferans öncesinde istifa ettirilecek ve yerine İsmet Paşa getirilecektir. İsmet Paşa'da karar kılınması esasen düşündürücüdür. Zira kendisinin Mudanya Ateşkes Anlaşması bir tarafa bırakılacak olursa neredeyse hiçbir diplomatik tecrübesi bulunmadığı gibi yabacı dili de böyle kritik bir müzakereyi yürütebilecek düzeyde değildi[399]. Ancak artı yönlerinin olduğu da göz ardı edilemez. Her şeyden önce Paşa, inatçı ve tuttuğunu koparan bir kişiliğe sahipti. Nitekim bu tutumunu Türkiye'yi II. Dünya Savaşı'na sokmama konusundaki kararlılığı ile gözler önüne serecektir. İlave olarak da özellikle Mustafa Kemal Paşa, Batı cephesi komutanı olması hasebiyle elde edilen kazanımları koruma konusunda en çok onun mücadele edeceğine inanıyordu. Öte yandan İsmet Paşa'nın, Mustafa Kemal Paşa'nın etkisi altında

396 Bu konu hakkında detaylı bilgi için bkz. Ürer; *Azınlıklar ve Lozan Tartışmaları*; Yıldırım; *Diplomasi ve Göç Türk-Yunan Mübadelesinin Öteki Yüzü.*

397 Mumcu; *Tarih Açısından*, s. 89-90.

398 Oran; "Lozan'ın Azınlıkların Korunması Bölümünü Yeniden Okurken", s. 283.

399 Yıldırım; *Diplomasi ve Göç Türk-Yunan Mübadelesinin Öteki Yüzü*, s. 122.

olduğu, onun direktiflerini uygulama konusunda daha munis davranacağı da düşünülebilir[400]. Heyetteki diğer önemli simalar arasında Sağlık Bakanı Dr. Rıza Nur ve Maliye Bakanı Hasan (Saka) Bey ilk akla gelen kişilerdi[401].

İsmet Paşa, Lozan'a gönderilmeden önce TBMM tarafından kendisine birtakım direktifler verilmişti. Bu direktifler arasında Patrikhane'nin durumu, azınlıklar meselesi ve özellikle Rumların değişimi meselesi yer almıştı[402].

Konferans esnasında üç farklı komisyonun kurulmasına ve bu komisyonların farklı meseleler üzerinde yoğunlaşmasına karar verildi. Buna göre birinci komisyonda sınırlar, uyruklar, azınlıklar, Boğazların durumu ve askeri meseleler görüşülecek; ikinci komisyonun konusunu Türkiye'deki yabancıların hukuki durumları teşkil edecek ve son komisyonda ekonomik ve parasal meseleler karara bağlanacaktı[403]. Konferansta evvela Boğazlar Meselesi görüşülmüş ve bu sorun büyük ölçüde İngiltere'nin istediği şekilde çözülmüştü. Bundan sonra İngiltere ani bir hamle ile tartışma konusunu azınlıklar meselesine kaydırmıştı. Konferansta Türk heyetinin pek çok sıkıntı ile karşılaştığı bilinir. Bunlar arasında heyetin başında bulunan İsmet Paşa'nın zaman zaman yetersiz kalan Fransızcası, Türk heyetinin Ankara ile yaptığı görüşmelerin müttefikler tarafından dinlenmesi ve tartışma konularından Türk heyetine geç haber verilmesi gibi hususlar akla ilk gelenler. Özellikle son sorun ciddi bir problem teşkil ediyordu. Mesela aralık ayının ilk günlerinde azınlıklar sorunun tartışılacağından Türk heyeti bir gece önceden haberdar edilmiş, bu sebepten hazırlıksız yakalanmıştı. Oysa İngiltere temsilcisi Lord Curzon 12 Aralık'ta azınlıklarla ilgili oturumu açarken Osmanlı topraklarında yaşayan azınlıkların tarihsel geçmişini ve hukuki durumlarını anlatan uzun bir konuşma hazırlama fırsatı bulmuştu. İsmet Paşa da buna karşılık Ankara'dan aldığı kesin

400 Ürer; *Azınlıklar ve Lozan Tartışmaları*, s. 212.
401 Ürer; *Azınlıklar ve Lozan Tartışmaları*, s. 218.
402 Mumcu; *Tarih Açısından Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi*, s. 93.
403 Soysal; *Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları*, I, s. 71.

talimatlar doğrultusunda kendi kırmızı çizgilerinde diretme yoluna gidecektir. Görüşmeler sırasında Ermenilere bir anayurt verilmesi tezi gündeme getirildiğinde İsmet Paşa Konferansı terk etme tehdidinde bulunacaktır. Türk heyetindeki temsilciler bazı konularda uzlaşma mesajı verirken bu konuda çok katı bir tutum takınmışlardı. Öyle ki konferanstaki Amerikan heyeti 7 Ocak 1923'te Washington'a gönderdikleri bir raporda İsmet Paşa ve ekibinin, Ermeni anayurdu talebine bakışları hakkında "Türklerin konferansta bu kadar katı olduğu başka bir konu yok." diyeceklerdir[404].

Yine azınlıklarla ilgili olarak Lord Curzon'un başkanlığını yaptığı birinci komisyonun 1 Aralık 1922 tarihli genel oturumunda Rum nüfusun Anadolu'daki durumu üzerinde kısa bir görüşme yapıldı. Bunun sonucunda komisyon, ilgili iki taraf arasında ayrı bir anlaşma yapılması gayesiyle nüfus mübadelesine ilişkin bütün meseleleri incelemekle görevli özel bir komite kurulmasına karar verdi. Komisyonda süren çetin müzakereler sonunda Türk delegasyonu bazı şartlarla az sayıda Rum nüfusun İstanbul'da kalmasına razı oldu. Ancak bunun için de bazı şartlar öne sürdü. Bu şartlara göre Türk uyruğu olmayan ve İstanbul doğumlu bulunmayan bütün Rumlar, İstanbul'dan çıkarılacak; son üç yıl içinde Türkiye'ye karşı düşmanca davrandığı tespit edilen Rumlar, İstanbul'dan uzaklaştırılacak ve son olarak da Patrikhane bütün kurumları ile İstanbul'dan ayrılacaktı. Türk delegasyonu özellikle bu son şart konusunda oldukça katı bir tavır takınmış ve bu nedenle görüşmeler zaman zaman kesilme noktasına gelmiştir[405].

Türkiye'nin Patrikhane'ye sert tavrı karşısında ABD temsilci heyeti Patrikhane'nin İstanbul'da bırakılmasının Amerikan kamuoyunun

404 Demirci; *Belgelerle Lozan Taktik-Stratejik Diplomatik Mücadele*, s. 123; Kılıç; *Tarihten Günümüze İstanbul Ermeni Patrikhanesi*, s. 291; Okutan; *Tek Parti Döneminde Azınlık Politikaları*, s. 68. Nitekim konferansa katılmadan önce İsmet Paşa'ya verilen kesin direktiflerden biri de Ermeni yurdu konusundaydı. Tıpkı kapitülasyonlar örneğinde olduğu gibi bu konuda da karşı taraftan bir uzlaşmaz tutum gelmesi durumunda görüşmelerin kesilmesi emri verilmişti. Bkz. Ürer; *Azınlıklar ve Lozan Tartışmaları*, s. 219.

405 Meray; *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar, Belgeler*, I, s. 352-354.

ortak temennisi olduğu ifade etme yoluna gidecektir[406]. Yunan temsilcisi de hemen bu fikir beyanının akabinde Patrikhane'nin İstanbul sınırlarına taşınması ile ilgili hiçbir görüşü değerlendirmeye ve tartışmaya gerek duymadıklarını ifade yoluna gitmiştir. Venizelos görüşmenin ilerleyen safhalarında İstanbul Patrikliğinin sadece ruhani bir kurum olarak kalacağına dair garanti vermiştir[407].

Fransız heyeti, daha mutedil bir yaklaşımla meseleyi çözümlemeye çalışır. Bu görüşe göre patriğin tüm siyasi yetkileri ilga edilecek ve sadece ruhani yetkileri tanınacaktır. Bu yetkilerin denetlenmesi hakkına, Türk hükümeti sahip olacaktır[408].

Bu gelişmelere karşın Yunan heyeti, Patrikhane'nin Türkiye sınırları içinde kalması ve Türk heyeti de Türkiye sınırları dışına çıkarılması konusunda aynı derecede ısrarlı davranmışlar ve aksi bir durumun görüşülmesinin dahi söz konusu olamayacağını beyan etmişlerdir. Görüşmelerin sürdüğü bir esnada M. Kemal Paşa da *Hakimiyet-i Milliye* gazetesine Patrikhane'nin Türkiye sınırları dışına çıkarılması konusunda sert açıklamalarda bulunmuştur. Bu açıklamasında şu sözlere yer verilmiştir: "Bir fesat ve hıyanet ocağı olan ve memleketimize nifak tohumları eken, uyuşmazlıklar yaratan, hemşehrilerimizin huzur ve refahı için de uğursuzluğa ve felakete sebep olan Rum Patrikhanesi'ni artık topraklarımız üzerinde bırakamayız. Bu tehlikeli teşkilatı, memleketimizde muhafazaya bizi mecbur etmek için ne vesile ve sebepler gösterilebilir? Türkiye'nin, Rum Patrikhanesi için arazisi üzerinde bir sığınılacak yer göstermeye ne mecburiyeti var? Bu fesat ocağının hakiki yeri Yunanistan değil midir? Büyük Millet Meclisi tarafından idare edilmekte olan yeni Türkiye, Babıâli'nin idaresindeki eski Osmanlı İmparatorluğu değildir. Yeni Türkiye, şeref ve haysiyet, kudret ve kuvvetini müdrik ve hukukunu muhafaza için mevcudiyetini tehlikeye atmaya hazır ve amadedir"[409].

406 Atalay; *Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi'nin Siyasi Faaliyetleri*, s. 205; Kaptan; *Lozan Konferansı'nda Azınlıklar Sorunu*, s. 90.

407 Yıldırım; *Diplomasi ve Göç Türk-Yunan Mübadelesinin Öteki Yüzü*, s. 130.

408 Meray; *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar, Belgeler*, I, s. 337.

409 Meral; *Mütareke'den Cumhuriyet'e (30 Ekim 1918-29 Ekim 1923) Azınlıkların Sosyal, Ekonomik, Demografik Yapısı ve Dış Ülkelerle Olan İlişkileri*, s. 404-405;

Bununla beraber konferans içinde geçen çetin müzakereler sonunda Patrikhane'nin, bütün imtiyazları kaldırılarak siyasi ve idari mahiyette olan işlerle uğraşmamak şartıyla yalnız dini konular çerçevesinde kalacağı yolundaki sözleri kabul edilerek bir lütuf eseri olmak üzere Türkiye sınırları içimde kalması kabul edilmiştir[410]. Patrik IV. Meleteios, konferans sürecinin sonlanmasına yakın bir evrede 27 Haziran 1923'de Fener'i terk edeceğini beyan etmiş ve 10 Temmuz'da da İstanbul'dan ayrılarak Aynaroz'da bir manastıra çekilmiştir[411].

Rum azınlık ile ilgili bir diğer önemli gelişme de nüfus mübadelesi sorunudur. Nüfus mübadelesine dair mukavelename 30 Ocak 1923 tarihinde imzalanmıştır. Buna göre bütün azınlıkların Türk uyruklu olduğu açıkça belirtiliyor[412] ve Doğu Trakya ile Anadolu'da yaşayan Rumlarla Yunanistan'daki Türklerin karşılıklı olarak değiştirilmesi karara bağlanıyordu. Fakat Patrikhane'ye cemaat olması hasebiyle İstanbul'un yerlisi konumundaki Rumlarla, Misak-ı Milli sınırları içinde yer almasına karşın Yunanistan topraklarında kalan Batı Trakya'daki Türkler bu değişimin dışında bırakılıyordu[413]. Bu mukavelenamede Yunan ve TBMM hükümetleri şu hükümler üzerinde anlaşmışlardır:

1. Türk topraklarında yerleşmiş Rum Ortodoks dininden Türk uyrukları ile Yunan topraklarında yerleşmiş Müslüman dininden Yunan uyrukluların 1 Mayıs 1922 tarihinden başlanarak zorunlu mübadelesine girişilecektir.

Kaptan, *Lozan Konferansı'nda Azınlıklar Sorunu*, s. 100. Ayrıca Patrikhane için zaman zaman TBMM'deki bazı mebuslar da "fesat ocağı" ibaresini kullanmışlardır. Bkz. Okutan; *Tek Parti Döneminde Azınlık Politikaları*, s. 70; Ürer; *Azınlıklar ve Lozan Tartışmaları*, s. 247.

410 Meral; *Mütareke'den Cumhuriyet'e (30 Ekim 1918-29 Ekim 1923) Azınlıkların Sosyal, Ekonomik, Demografik Yapısı ve Dış Ülkelerle Olan İlişkileri*, s. 406; Akgönül; *Azınlık Türk Bağlamında Azınlık Kavramına Çarpraz Bakışlar*, s. 130.

411 Kaptan; *Lozan Konferansı'nda Azınlıklar Sorunu*, s. 104.

412 Mumcu; *Tarih Açısından Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi*, s. 97.

413 Türkiye'de kalan Rum cemaatine Gökçeada ve Bozcada Rumları da ilave olunacaktır. Oran; "Lozan'ın Azınlıkların Korunması Bölümünü Yeniden Okurken", s. 290

2. Birinci maddede öngörülen mübadele İstanbul'da oturan Rumları ve Batı Trakya'da oturan Müslümanları kapsamayacaktır.
3. 18 Ekim 1912 tarihinden itibaren Türkiye'yi terk etmiş olan Rumlarla, Yunanistan'ı terk etmiş olan Müslümanlar mübadele kapsamına girmiş sayılacaklardır.
4. Aileleri Türk ülkesini daha önce bırakıp gitmiş olup da kendileri Türkiye'de alıkonulmuş bulunan Rum halkından vücutça sağlam erkekler Yunanistan'a gönderilecek ilk kafileyi oluşturacaklardır.
5. Mübadele halkına mensup bir kimsenin hangi nedenle olursa olsun gidişine hiçbir engel çıkarılmayacaktır.
6. Mübadeleye tabî olanlar her çeşit taşınır mallarını yanlarında götürmekte serbest olacaklardır.
7. Mübadeleye tabî olanların taşınmaz malları ile geride bıraktıkları taşınabilir malları uygun şekilde karma komisyon tarafından satılacaktır[414].

Yukarıda da ifade ettiğim üzere Ermeniler, Lozan'da toprak edinme konusunda son bir girişimde bulunacaklardır. Bu amaçla Wilson Prensipleri'nin 12. maddesi ve Mondros Mütarekesi'nin 24. maddesinden destek alarak bir dizi isteklerle daha önceden Paris Barış Konferansı'nda görüşlerini dile getirmişlerdi. Fakat burada ileri sürdükleri talepleri ABD'li General Harbord başkanlığındaki bir komisyon tarafından yapılan tahkikatla yersiz bulunmuştu[415].

Esasen Lozan Konferansı'ndaki Ermeni talepleri de aşağı yukarı aynı tezler üzerine kurulmuştu. Lozan'a gelen Ermeni delegasyonu İngiliz ve Fransız temsilcileri ile yaptıkları ilk görüşmelerden olumlu intibalarla ayrılmışlardı. Nitekim İngiltere kendi menfaatleri açısından Kilikya'da Fransız nüfuzunun önüne bir set teşkil etmesi

414 Türk-Yunan hükümetleri arasındaki mübadele anlaşmasının diğer detayları ve tam metni için bkz. Meral; *Mütareke'den Cumhuriyet'e (30 Ekim 1918-29 Ekim 1923) Azınlıkların Sosyal, Ekonomik, Demografik Yapısı ve Dış Ülkelerle Olan İlişkileri*, s. 374-379; Soysal; *Türkiye'nin Siyasal Anlaşmaları*, I, s. 177-183; Tosun; *Türk-Rum Nüfus Mübadelesi ve Kayseri'deki Rumlar*, s. 66-74.

415 Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Akgün; *General Harbord'un Anadolu Gezisi ve (Ermeni Meselesine Dair) Raporu (Kurtuluş Savaşının Başlangıcında).*

amacıyla bir Ermeni Devleti'nin kurulmasına yeşil ışık yakarken Fransa'da aynı endişelerle bu Ermeni devletinin Doğu Anadolu'da oluşumunu arzuluyordu[416].

Konferanstaki Ermeni talepleri özetle şu iddialar üzerinde yoğunlaşmaktaydı: Ermeniler, harp içinde müttefik devletlerin safında Türklere savaş açmışlar ve bu savaşın sonunda yenik düşerek ağır bir bedel ödemişlerdir. Ödenen bu bedel arasında milyonlarca Ermeni'nin katli, mallarının yağmalanması ve çeşitli şekillerde zulme uğraması yer almaktaydı. Yüzyıllardır yaşamakta oldukları topraklardan sürülen Ermeniler tüm bunların karşılığında tazminat kabilinden Doğu Anadolu ve Kilikya'da hak talebinde bulunuyorlardı[417].

Ermenilerin konferansa sunduğu ve büyük devletlerin desteklediği bu talepler karşısında Türk delegasyonunun başında bulunan İsmet Paşa: "Böyle bir sorun bilmiyorum. Esasen Türklerle Ermenilere ait işler anlaşmalara göre belirlenmiştir." şeklinde cevap vermiştir. Yine o, "Marsilya'da oturan Rumların orada bağımsız bir Rum devleti kurmalarını veyahut burasını asıl kendi memleketlerine katmaları düşünülemeyeceği gibi Türkiye'deki Rum ve Ermenilerin de Türk topraklarında buna benzer iddiaları kabul edilemez." sözlerini sarf etmek suretiyle taleplerin imkansızlığını dile getirmek istemiştir[418].

Konferanstaki gelişmeler karşısında İngiltere de Ermeni taleplerinden açık desteğini çekmek zorunda kalmıştır. Zaten azınlıklar meselesi İngiltere açısından bir kırmızı çizgi teşkil etmiyordu. İngilizlerin asıl odaklandığı konu Boğazlar Sorunu ve Musul bölgesi idi. Azınlıklarla ilgili konular bu iki mevzu müzakere edilirken İngiltere açısından koz olarak kullanılıyordu[419].

Lozan delegesine başkanlık eden İsmet Paşa, Ankara'dan konferans öncesi birtakım direktifler alırken Ermeniler de konferans öncesi son bir teşebbüste bulunmuşlardı. Birleşik Ermeni Heyeti namı

---

416 Uras; *Tarihte Ermeniler*, s. 657.

417 Meral; *Mütareke'den Cumhuriyet'e (30 Ekim 1918-29 Ekim 1923) Azınlıkların Sosyal, Ekonomik, Demografik Yapısı ve Dış Ülkelerle Olan İlişkileri*, s. 412.

418 Meral; *Mütareke'den Cumhuriyet'e (30 Ekim 1918-29 Ekim 1923) Azınlıkların Sosyal, Ekonomik, Demografik Yapısı ve Dış Ülkelerle Olan İlişkileri*, s. 415.

419 Demirci, *Belgelerle Lozan Taktik-Stratejik Diplomatik Mücadele*, s. 125.

adı altında B. Yeram, Gümüşgerdan, Garo Pastırmacıyan ve devletler hukuku uzmanı A. Mendelstam, Lozan Konferansı öncesinde 31 Kasım 1922 tarihinde İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon'un temsilcisi ve dış işlerinin doğu kısmını ve özellikle Türk-Ermeni işlerini yöneten sekreter Akporn ile konuşarak kendisinden Sevr Anlaşması'nda Ermeniler hakkında alınan kararlar konusunda Lozan'da bastırılmasını talep etmişler, Akporn'da cevap olarak "Türklerin zaferlerinin konferansta kendilerinin başarısı bakımından iyi görülmediğini ve müttefiklerin bugün gerçek ve ciddi vasıtalara başvurmak suretiyle Türkler üzerinde etkili olamayacaklarını, kimsenin savaşmak istemediğini ve bu durumu, şartları iyi anlamış olan Türklerin sonuna kadar kullanacaklarını, müttefikler arasında bu mesele hakkında tam bir görüş birliği olmadığını ve hatta bazılarının Türklere para ve silah yardımı yaptıklarını, Ermenilerin iddialarının müttefikler için hayati bir mesele olmadığını ve müttefiklerin daha çok Boğazlar Meselesi ile ilgilenmekte olduklarını, Ermeni sorunu için Türkiye ile olan ilişkilerini kesip atamayacaklarını" anlatmıştır. Bundan başka Akporn, İngiltere'nin Türklere karşı kesin ve sert bir dil kullanacağını ancak bu hususta müttefiklerin yardımını ummadığını da sözlerine eklemiştir. Türkler üzerinde ekonomik baskı uygulanması hakkında Ermeniler tarafından yapılan teklife de yine Akporn tarafından Rusya'nın Türklere yardım ettiği ve bunun bir fayda sağlamayacağı sözleriyle cevap verilmiştir[420]. Böylelikle Ermeni istekleri, pragmatik siyaseti ile dikkat çeken İngiliz hariciyesi tarafından kibarca geri çevrilmiştir.

Konferans sırasında tıpkı Rum nüfus mübadelesi gibi bir Ermeni nüfus mübadelesi de gündeme gelmişti. Başvekil Hüseyin Rauf Bey, Lozan'da bulunan İsmet Paşa'ya çektiği 28 Kasım 1922 tarihli telgrafta Ermenistan'daki Türklerle, Türkiye'deki Ermenilerin mübadele edilmesini gündeme getirmesini talep eder. Rauf Bey'e göre Türk Ortodoksları Türkiye'de kalmalı ancak Ermeni ve Rumlar kesinlikle mübadele edilmeliydi. Böylelikle homojen bir ülke yaratılmış olacaktı. Fakat İsmet Paşa haklı gerekçeler öne sürerek bu talebi

420 Uras; *Tarihte Ermeniler*, s. 708.

geri çevirir. Her şeyden önce konferansta bu talebi görüşebileceği bir Ermenistan devleti yoktur. Bu sorunun muhatabı olarak kabul edilen Rusya ise Boğazlar Meselesi'nde hayal kırıklığı yaşıyordu. Böyle bir başlığın açılması Rusya'nın elini kuvvetlendirmekten ve Boğazlar konusunda ümitlenmesine sebebiyet vermekten başka bir şeye yaramayacaktı. Bu cevap sonrasında Ermeni nüfusun mübadele edilmesi konusu bir daha gündeme gelmez[421].

Yeri gelmişken Sevr Anlaşması'nda azınlıklara tanınması gündeme gelen statüden de bahsetmekte fayda var. I. Dünya Savaşı'ndan sonra kurulan Milletler Cemiyeti, azınlıkların gerek dinsel ve gerekse kültürel kimliklerini devam ettirmeleri açısından bazı temel hakların verilmesini savunuyordu. Zira kültürel haklar olmadan azınlık statüsündeki toplumların varlık nedenleri olan kimliklerini devam ettirmelerinin imkanı yoktu[422]. Ancak Sevr Anlaşması'nda İtilaf devletleri söz konusu haklardan çok daha fazlasını planlıyorlardı. Öyle ki bu durum Ermenistan manda bölgesi ya da Kürdistan özerk bölgesi gibi çıkarımlara imkan verecek genişlikte yorumlanmış, Osmanlı Devleti azınlıklarla ilgili İtilaf devletlerinin belirlediği kararlara baştan uyacağını taahhüt etmişti[423]. Dolayısıyla Lozan ile bu durum dengelenmiş ve azınlık hukuku Milletler Cemiyeti'nin teamülleri göz önüne alınarak belirlenmiştir.

Öte yandan Lozan'da Yahudiler de azınlık statüsünde zikrolunmuşlardır[424]. Yeri gelmişken hemen belirteyim ki konferansta Osmanlıların son hahambaşısı Hayim Nahum Efendi de Türk heyetinde müsteşar olarak görev yapmıştır. Fethi Okyar, Hayim Efendi'yi faaliyetlerinden dolayı överken Rıza Nur son derece çirkin ve antisemit ifadelerle yerme yoluna gider[425]. Ancak Lozan heyetine

421 Okutan; *Tek Parti Döneminde Azınlık Politikaları*, s. 71-72.

422 Oran; "Lozan'ın Azınlıkların Korunması Bölümünü Yeniden Okurken", s. 285.

423 Ürer; *Azınlıklar ve Lozan Tartışmaları*, s. 201.

424 Ürer; *Azınlıklar ve Lozan Tartışmaları*, s. 231.

425 Bkz. Kaptan; *Lozan Konferansında Azınlıklar Sorunu*, s. 105-107. Bununla beraber Hayim Nahum gerek İttihatçılar ve gerekse Anadolu hareketi tarafından faydalı bir isim olarak görülmüş, zaman zaman görüşlerine başvurulmuş, bazen de Türk devleti adına danışmanlık yapmıştır. Hakkında nitelikli ve kapsamlı

başkanlık eden İsmet Paşa'nın Yahudi cemaatine güveni tamdır. Nitekim 12 Aralık 1922'de azınlıklarla ilgili ilk oturumda İsmet Paşa, Yahudi cemaati hakkında şunları söyler: "Yahudi topluluğuna gelince, bu topluluğun Türk hükümetine karşı her zaman göstermiş olduğu bağlılık zihniyeti, bu topluluk üyelerinin, Türk yurttaşları ile birlikte memleketin kalkınması ve refahı için gürültü çıkarmadan işbirliği yapmaya ara vermeyeceklerini düşündürmektedir."[426]

bir yazı için bkz. Bora; "Devlet Hizmetinde Bir Hahambaşı: Hayim Nahum Efendi (1873-1960)", 9-11. Ayrıca Hayim Nahum hakkında bir değerlendirme için bkz. Ortaylı; "Son Devirde Osmanlı Musevileri", s. 504-505.

426 Okutan; *Tek Parti Döneminde Azınlık Politikaları*, s. 71.

SONSÖZ

Halihazırda Osmanlı Devleti'nden miras kalan azınlık cemaatlerine bakılacak olursa bunlar arasında en önemli sendromu yaşayanlar Ermeniler ve Rumlar olmuştur. Ermeniler 1915'te maruz kaldıkları trajedi sonrasında yüzyıllardır yaşadıkları topraklardan kopacaklardır. Bugün Arjantin, Uruguay, ABD, Fransa gibi ülkelerde Anadolu orjinli kalabalık Ermeni diasporaları yaşamaktadır. Anadolu'daki Ermeni cemaati nerede ise yok olmuş vaziyettedir. İstanbul'da yaşayan yaklaşık 60 bin kadar Ermeni'nin büyük kısmı Gregoryen mezhebine mensup olup birkaç bin kadarı Katolik, birkaç yüz kadarı da Protestan inancına mensuptur. Bir zamanlar aynı etnisiteye fakat farklı mezheplere mensup bu toplumlar arasında kesin çizgiler varken artık pek çok toplantıda Katolik ve Gregoryen Ermeni ruhani liderlerini yan yana görmek mümkün. Bunun dışında Türkiye'de kaçak statüsünde çok sayıda Ermenistan Ermenisinin yaşadığı da biliniyor. Ermenistanlı Ermenilerin sayısını tam olarak tespit etmek mümkün olmasa da nerede ise Türk vatandaşı olan Ermeniler kadar oldukları varsayılıyor[427].

Rum cemaati ise paradoksal bir şekilde cemaatini kaybettikçe dünya çapında prestijini artırdı. Rum cemaati Cumhuriyet döneminde en büyük kopmalardan birini 6-7 Eylül 1955 olayları sırasında yaşadı. Ancak asıl büyük dalga 1964'te geldi. Cumhuriyetin ilk yıllarında sayıları yaklaşık 100-150 bin arasında olarak tahmin edilen cemaat üyeleri hızla azaldı. Kıbrıs Olayları sırasında Yunanistan

427 Akgönül; *Azınlık Türk Bağlamında Azınlık Kavramına Çarpraz Bakışlar*, s. 135.

tarafını anlaşmaya ikna etmek maksadıyla 1964'te Yunan pasaportu taşıyan İstanbul Rumları sınır dışı edildi. Bu otomatik olarak Türk vatandaşı olan ancak Yunan pasaportu taşıyan kişilerle akrabalık ilişkileri bulunan Rumların da Yunanistan'a göç etmesinin önünü açtı. Bu vakte kadar Fener Patrikhanesi, Rumların kilisesi olarak kabul görürken cemaatin azalıp neredeyse yok olma durumuna gelmesi ile daha evrensel bir yapıya büründü. Özellikle Soğuk Savaş sürecinde ABD'nin Fener Patrikhanesi'ni desteklemesi, İstanbul Rumlarının Avustralya, ABD, Fransa, Almanya gibi farklı ülkelere dağılması neticesinde Patrikhane daha geniş bir coğrafyaya yayılan çok sayıda inanana sahip oldu. Türkiye'nin 1945'ten sonra yükselişe geçen Sovyet tehdidinin etkisiyle ABD ile yakın politikalar içine girmesi neticesinde patrik seçimlerinde ABD etkin bir rol oynamaya başladı. Nitekim 1948'te Fener patriği olan Athenagoras, açık bir şekilde Sovyet karşıtı politik tutum izlemiş, Türk yetkililerle de son derece olumlu ilişkiler geliştirmiştir. Ancak bu ilişkiler cemaatini 1955 ve 1964'te iki büyük şok dalgasında korumaya yetmemiştir. Bununla beraber Athenagoras aynı yıl çok önemli bir icraata imza atarak dönemin Papası VI. Poul ile anlaşarak iki kilise arasında 1054 yılında beri var olan aforozu karşılıklı olarak kaldıracaktır[428]. Bu durum iki kilisenin yakınlaşma süreci açısından da bir milat noktasıdır. Söz konusu yakınlaşmanın mimarı büyük ölçüde Sovyetler Birliği'ne karşı ortak bir maneviyat cephesi teşkil etmek isteyen ABD olacaktır.

Patrikhane'nin ön plana çıktığı ikinci devre ise Sovyet bloğunun dağılmasından sonraya denk gelir. Söz konusu süreç ise bu satırlar kaleme alınırken halihazırda patriklik makamında bulunan I. Bartholomeos'un patriklik dönemine denk düşer. Sadece kıymetli bir ruhani değil aynı zamanda önemli bir stratejist olan Bartholomeos, Sovyet bloğunun dağılmasından sonra oluşan yapıyı gayet iyi analiz

428 Her iki kilise arasında önceki yıllarda da benzeri durumlar olmuştur. Mesela 858'de Konstantinopolis Patriği İgnatius azledilmiş ve onun yerine imparator tarafından Fotios getirilmişti. Dönemin Papası Nicolaus bu atamayı reddedince tarihe "Fotios Ayrışması" olarak geçen ve iki ruhaninin birbirini aforoz ettiği süreç yaşanır. Bu konu hakkında bkz. Kaçar; "Konstantinopolis Kilisesi'nin Kuruluşu: Mitoloji ve Tarih", s. 127.

etmiş, Moskova patrikliği ile açıktan çatışmamaya dikkat ederek Fener'in prestijli statüsünü koruma yoluna gitmiştir. Küçük bir cemaate sahip olan Estonya Ortodoks Kilisesi'nin Moskova'dan ayrılarak Fener'e bağlanma talebini kabul ederken çok büyük bir krize sebebiyet verebilecek olan Ukrayna Kilisesi'nin benzeri talebine temkinli yaklaşma yoluna gitmiştir[429].

Yahudi cemaati de çeşitli nedenlerden dolayı erimiş haldedir. Bu durumun en temel nedenleri arasında Varlık Vergisi, 6-7 Eylül Olayları gibi hadiseleri saymak mümkündür. Bunun dışında 1948'de İsrail'in kurulması ile birlikte gelir düzeyi düşük ya da orta seviyede olan pek çok Türkiye Musevisi bu ülkenin yolunu tutmuştur. Özellikle Türkiye-İsrail ilişkilerinin gerildiği ya da muhafazakar duyarlılığın ön plana çıktığı anlarda, bu cemaat de sıkıntılı anlar yaşamaktadır. Belki de bu durumu minimuma indirmek üzere Türkiye Yahudi Cemaati'nin önde gelen isimleri, Yahudilerin İspanya'dan sürgün edilişlerinin 500. Yıl dönümünde 500. Yıl Vakfı'nı kurma yoluna gitmişlerdir. Vakfın en temel amaçlarından bir tanesi Türkiye'ye gerek iç ve gerekse de dış politikada destek vermektir[430]. Sayıları 16 bin civarında olan Türkiye Yahudi Cemaati'nin ağırlığını büyük ölçüde İspanyol kökenli Seferadlar oluşturmaktadır. Bunun dışında çok küçük oranda Almanya ve Doğu Avrupa kökenli Aşkenaz Yahudileri de bulunmaktadır. Hatay bölgesi örneğinde olduğu gibi bazı cemaatlerse "Müstaribe" yani Araplaşmış Yahudi toplumlarıdır. Eskiden Seferad ve Aşkenaz cemaatleri arasında kesin ayrımlar olduğu biliniyor. Ancak son yıllarda bu farklılıklar büyük oranda ortadan kalkmış vaziyette. Somut bir örnek üzerinden gitmek gerekirse her iki topluma da 20. yüzyıl başlarında Etiler-Ulus semtinde kendileri için mezar alanları tahsis olunmuş, 70'lere kadar cemaatler bu alanlara sadece kendi cemaat mensuplarını gömmüşlerdir.

429 Akgönül; *Azınlık Türk Bağlamında Azınlık Kavramına Çarpraz Bakışlar*, s. 134.

430 500. Yıl kutlamalarından önce 1892 yılında yani İspanya'dan göç edişlerinin 400. Yılında İzmir Yahudi cemaatinden gazetesi Aron de Yosef Hazan'ın ön ayak olduğu bir kutlama programı tertip edilmişti. Bu konu hakkında bkz. Cohen; *Osmanlılaşmak: Modern Çağda Sefarad Yahudileri ve İmparatorluk Yurttaşlığı*, s. 100-132

Ancak Seferad mezarlığının hızla dolması üzerine Aşkenaz cemaati kendi gömü alanını Seferadlara da açma yoluna gitmiştir. Kitapta da belirttiğim üzere Yahudi cemaatinden belli nedenlerden dolayı ayrı düşen Karailer'in ise geleceği yok gibi gözüküyor. Zira sayıların 50 kişinin altına inmiş vaziyette.

Ne yazık ki pek çok Müslüman, gayrimüslim toplumlarla mesai içinde olma şansı bulamıyor. Gayrimüslim cemaatler de yaşadıkları bazı badirelerin etkisiyle zaman zaman artan bir şekilde kendi içlerine kapanıyorlar. Gerek sinagog bombalamaları, gerek mezarlık alanlarına yapılan saldırılar ve gerekse de bazı dönemlerde tırmanan siyasi gerilim, bu durumu daha da körüklüyor. Temennim odur ki toplumların yakınlaşmasını engelleyen ve birbirlerine karşı ön yargılar oluşmasına sebebiyet veren bu ortam gelecek yıllarda yerini daha aklı selim bir devreye bıraksın.

KAYNAKÇA

Yavuz ABADAN; "Osmanlı İmparatorluğu'nda Anayasa Sistemine Geçiş Hareketleri", *Ankara Ün. Hukuk Fak. Der.*, XIV, sayı: 1-4, Ankara 1957.

Nuri ADIYEKE; "Islahat Fermanı Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi ve Gayrimüslimlerim Yaşantılarında Dair", *Osmanlı* (ed: Güler Eren), IV, Ankara 1999, s. 255-261.

Arsen YARMAN-Ara AGİNYAN; *Sultan II. Mahmud ve Kazaz Artin Amira*, İstanbul 2013.

Feroz AHMAD – Dankwort A. Rustow; "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler", *İstanbul Ün. Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, sayı: 4-5, 1975-76, İstanbul 1976.

E. D. AKARLI; *Belgelerle Tanzimat (Osmanlı Sadrazamlarından Âli ve Fuad Paşaların Siyasî Vasiyetnameleri*, Boğaziçi ün. Yay., İstanbul 1978.

Yusuf AKÇURA; *Osmanlı Devletinin Dağılma Devri (XVIII. Ve XIX. Asırlarda)*, TTK yay., İstanbul 1940.

Samim AKGÖNÜL; *Azınlık Türk Bağlamında Azınlık Kavramına Çarpraz Bakışlar* (çev: Deniz Töreli Esnault-Samim Akgönül), İstanbul 2011.

Seçil AKGÜN; "19. Yüzyılda Osmanlı İmparartorluğu'nda SosyoKültürel Etkilerin Amerika Boyutu", *Osmanlı'dan Cuhuriyet'e Problemler, Araştırmalar, Tartışmalar*, İstanbul 1998, s. 44-55.

Seçil AKGÜN; *General Harbord'un Anadolu Gezisi ve (Ermeni Meselesine Dair) Raporu (Kurtuluş Savaşının Başlangıcında)*, İstanbul 1981.

Seçil AKGÜN; "Kendi Kaynaklarından Amerikalı Misyonerlerin Türk Sosyal Yaşamına Etkisi (1820-1914)", *X. Türk Tarih Kongresi V*, Ankara 1994.

Nilüfer AKINCI; *İstanbul'da Balat Semti ve Çevresi Havraları*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Bizans Sanatı Kürsüsü Lisans Tezi, İstanbul 1981.

Mehmet AKMAN; "Kilise ve Havraların İslâm-Osmanlı Hukuk Tarihindeki Yeri", *İLAM Araştırma Dergisi*, cilt: I, sayı: 2, Temmuz-Aralık 1966, s. 133-144.

Erdoğan AKPINAR; "Ermeni Meselesi", *Hayat Tarih Mec.*, II, sayı: 7.

Sina AKŞİN; "Birinci Meşrutiyet Meclis-i Mebusanı", *Ankara Ün. Siyasal Bilgiler Fak. Der.*, XXV, No: 1, Mart 1970.

Sina AKŞİN; "Birinci Meclis-i Mebusan'ın ele aldığı Başlıca Sorunlar", *Ankara Ün. Siyasal Bilgiler Fak. Der.*, XXV, No: 2, Haziran 1970.

Cengiz AKTAR (Derleyen); *Tarihi, Siyasi, Dini ve Hukuki Açıdan Ekümenik Patrikhane*, İstanbul 2011.

Gül AKYILMAZ; "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Hukuki Statüsü", *Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri*, II. Cilt, Ankara 2003, s. 171-187.

Taha AKYOL; *Ortak Acı 1915 Türkler ve Ermeniler*, İstanbul 2009.

Suzan ALALU vd.; *Yahudilikte Kavram ve Değerler*, İstanbul 1996.

ALİ RIZA BEY (Balıkhane Nazırı); *Bir Zamanlar İstanbul*, Tercüman 1001 Temel Eser yay.

AHMED REFİK (ALTINAY); "Fener Patrikhanesi ve Bulgar Kilisesi", *Türk Tarihi Encümeni Mecmuası*, sene: 15, Numara: 85, İstanbul 1341.

Ayten ALTINTAŞ; "Osmanlı Geleneğinde Gülhâne ve Gülhâne Günü", *Uluslar arası Dördüncü Türk Kültürü Kongresi*, III, Ankara 2000, s. 29-40.

Meropi ANASTASSİADOU; "İstanbul'da Yaşayan Rumların Sosyal Hayatında Din", *Antik Çağ'dan 21. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, cilt: 5, İstanbul 2015, s. 90-119.

Metin AND; *16. Yüzyılda İstanbul*, İstanbul 2011.

Fuat ANDAÇ-Süphan ANDAÇ; *Kırım Savaşı Âli Paşa ve Paris Antlaşması*, İstanbul 2002.

Robert ANHEGGER; "Martaloslar Hakkında", *Türkiyat Mecmuası*, VII-VIII, İstanbul 1942.

Betül İPŞİRLİ ARGIT; *Rabia Gülnuş Emetullah Sultan 1640-1715*, İstanbul 2014.

Durmuş ARIK; "Karaylar ve Türkiye'deki Karay Cemaati Üzerine", *Bütün Yönleriyle Yahudilik*, Ankara 2012, s. 129-48.

Zeki ARIKAN; "Evangelia Balta, Karamandlika, Novelles Addions et Complements I", *Osmanlı Araştırmaları*, sayı: 18, İstanbul 1998, s. 275-283.

Hammet ARSLAN; "Tarihsel Süreçte İzmir Yahudi Cemaatinin SosyoKültürel ve Ekonomik Durumu", *Milel ve Nihal*, XI, sayı: 1, Ocak-Haziran 2014, s. 119-142.

Nuh ARSLANTAŞ; *Hz. Muhammed Döneminde Yahudiler*, İstanbul 2016.

Nuh ARSLANTAŞ; *İslam Dünyasında Samiriler*, İstanbul 2008.

Halide ASLAN; *Tanzimat Döneminde Din Değiştirme Hareketleri (1839-1876)*, Ankara 2010.

Halide ASLAN; "Tanzimat Döneminde Din Değiştirme Üçgeni: İhtida-Gizli Din-Tanassur", *CİEPO*, 19/II, İstanbul 2014, s. 621-645.

Mithat ATABAY; "Gayrimüslim Osmanlı Tebaasının Askere Alınması ve Çanakkale Savaşları'nda Hayatını Kaybeden Gayrimüslim Osmanlı Askerleri", *Yeni Türkiye Çanakkale Özel Sayısı*, cilt: 65, Ankara 2015, s. 1342-1354.

Mehmet Münir ATALAR; "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Hastaneleri", *Uluslararası Katılımlı Osmanlı Bilim ve Düşünce Tarihi Sempozyumu*, Ankara 2014, s. 179-189.

Bülent ATALAY; *Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi'nin Siyasi Faaliyetleri (1908-1923)*, İstanbul 2001.

M. Kemal ATATÜRK; *Nutuk*, II (Yayına Haz: Zeynep Korkmaz), Ankara 1981.

Toktamış ATEŞ; *Türk Devrim Tarihi*, Bilgi Ün. Yay. İstanbul 2000.

Gerasimos AUGUSTİNOS; *Küçük Asya Rumları 19. Yüzyılda İnanç, Cemaat ve Etnisite* (çev: Devrim Evci), Ankara 2013.

Yasemin AVCI; "Tanzimat Reformları ve Osmanlı Yahudi Toplumu", *KÖK Araştırmalar*, II, sayı: 2, Güz 2000, s. 121-136.

Ayşe AYSU; "Türkiye'de Yabancı Okullar Üzerine Yapılan Çalışmalar", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, VI, sayı: 12, İstanbul 2008, s. 207-241.

Fuat AYDIN; *Yahudilik*, İstanbul 2004.

Mehmet AYDIN; "İstanbul'un Fethinden Önce ve Sonra İstanbul'daki Yahudi Cemaati", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 14, Güz 2002, s. 5-25.

Franz BABİNGER; *Fatih Sultan Mehmet ve Zamanı* (Çev: Dost Körpe), İstanbul 2002.

Marc David BAER; "17. Yüzyılda Yahudilerin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Nüfuz ve Mevkilerini Yitirmeleri", *Toplum ve Bilim*, sayı: 83, Kış 1999-2000, s. 202- 222.

Marc David BAER; "İstanbul Yahudilerinin Değiştirilen Dili", *Virgül*, Haziran 1998, s.5760.

Yahya BAĞÇECİ; "Osmanlı Devleti'nde Gregoryen Ermenilerle Protestan Ermeniler Arasındaki İlişkiler", *Turkish Studies Türklük Araştırmaları*, III, sayı: 7 (2), 2008, s. 707-732.

Ali İhsan BAĞIŞ; *Osmanlı Ticaretinde Gayr-i Müslimler (1750-1739)*, Ankara 1983.

Sezai BALCI; *Osmanlı Devleti'nde Tercümanlık ve Bab-ı Ali Tercüme Odası*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2006.

Warwick BALL; *Roma'nın Sultanları Türklerin Dünyaya Yayılışı* (çev: Ahmet Aybars Çağlayan), İstanbul 2016.

Murat BARDAKÇI; *Fener Beyleri'ne Türk Şarkıları*, İstanbul 1993.

Karen BARKEY; *Farklılıklar İmparatorluğu Karşılaştırmalı Tarih Perspektifinden Osmanlılar* (çev.: Ebru Kılıç), İstanbul 2011.

Yakup BAROKAS; *Türkiye'de Yahudi Toplumları*, İstanbul 1987.

Hakan BAŞARALI; *XIX. Yüzyılda Sakız Adası Ticareti*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2012.

BAŞMABEYNCİ Lütfi Bey, *Osmanlı Sarayının Son Günleri*, Hürriyet Yayınları İstanbul, Tarihsiz.

Tuncer BAYKARA; "Selçuklu Çağında Konya'da Türkler ve Ermeniler", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri*, Erzurum 1984.

Yusuf Hikmet BAYUR; *Türk İnkılâbı Tarihi*, III/3, Ankara 1957.

Nuh ARSLANTAŞ- Yaron BEN NAEH (haz.); *Anonim Bir İbranice Kaynağa Göre 1622-1624 Yıllarında Osmanlı Devleti ve İstanbul*, Ankara 2013.

Hagop L. BARSOUMİAN; *İstanbul'un Ermeni Amiralar Sınıfı* (çev.: Solina Silahlı), İstanbul 2013.

Foti-Stefo BENLİSOY; "Millet-i Rum'dan Helen Ulusuna (1856-1922), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi*, İstanbul 2001, s. 367-376.

Yaron BEN-NAEH; *Sultanlar Diyarında Yahudiler*, İstanbul 2009.

Niyazi BERKES; *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Ankara 1973.

Yusuf BESALEL; *Osmanlı ve Türk Yahudileri*, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın, İstanbul 1999.

Kemal BEYDİLLİ; "Osmanlı Döneminde Kilise Siyasetinden Bir Kesit, II. Mahmud Devrinde Kilise Tamiri", *Osmanlı Devleti'nde Din ve Vicdan Hürriyeti*, İstanbul 2000.

Rauf BEYRU; *19. Yüzyılda İzmir'de Yaşam*, İzmir 2000.

Marianna BIRNBAUM; *Gracia Mendes Bir Seferadın Uzun Yolculuğu* (çev: Mercan Uluengin), İstanbul 2007.

Lerna EKMEKÇİOĞLU- Melisa BİLAL; *Bir Adalet Feryadı Osmanlı'dan Türkiye'ye Beş Feminist Yazar*, İstanbul 2006.

Feridun BİLGİN; "Katolik İktidarında Endülüs Müslümanlarının Kimlik Mücadelesi: Moriskolar Örneği", *Milel ve Nihal*, cilt: 9, sayı: 1, Ocak-Haziran 2014, s. 51-69.

Ülkü BİLGİN; *Azınlık Hakları ve Türkiye*, İstanbul 2007.

Haktan BİRSEL; *Lozan'dan AB Sürecine Türkiye'nin Azınlık Politikaları*, İstanbul 2011.

Siren BORA; "Devlet Hizmetinde Bir Hahambaşı: Hayim Nahum Efendi (1873-1960)", *Tiryaki*, yıl: 1, sayı: 5, Aralık 1994, s. 9-11.

Siren BORA; *Bir Semt Bir Bina: Karataş Hastanesi ve Çevresinde Yahudi İzleri*, İzmir 2015.

Siren BORA; *Hahambaşı Hayim Palaçi (1788-1868) ve İzmir Yahudileri*, İzmir 2016.

Siren BORA; "İzmir'de 1859 Kan İftirası Olayı ve Rav Hayim Palaçi'nin Mektubu", *Şalom*, 2 Eylül 2015.

Siren BORA; *İzmir Yahudileri Tarihi 1908-1923*, İstanbul 1995.

K. BOURNE; "İngiltere ve Girit İsyanı", (çev: Yuluğ Tekin Kurat), *Ankara Ün. Tarih Araştırmaları Der.*, I, sayı: 1, Ankara 1963.

George A. BOURNOUTİAN; *Ermeni Tarihi Ermeni Halkının Tarihine Kısa Bir Bakış* (çev: Ender Abadoğlu-Ohanne Kılıçdağı), İstanbul 2011.

Gülnihal BOZKURT; *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*, TTK yay. Ankara 1989.

Gülnihal BOZKURT; "Islahat Fermanı'nın Düşündürdükleri", *Toplumsal Tarih*, sayı: 146, İstanbul 1996, s. 24-28.

Gülnihal BOZKURT; "İslam Hukukunda Zımmilerin Hukuki Statüleri", *9 Eylül Hukuk Fakültesi Dergisi*, III/1-4, Ankara 1987.

Ömerül Faruk BÖLÜKBAŞI; *18. Yüzyılın İlk Yarısında Darbhâne-i Âmire*, İstanbul 2013.

Benjamin BRAUDE; "Millet Sisteminin İlginç Tarihi", *Osmanlı* (Ed: Güler Eren), IV, s. 245-254.

Kevin Alan BROOK; *The Jews of Khazaria*, Lanham 2006.

Kerim İlker BULUNUR; *Osmanlı Galatası (1453-1600)*, İstanbul 2014.

Claude CAHEN; *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, (çev: Yıldız Moran), İstanbul 1994.

CEVDET PAŞA; *Tezakir* (haz: Cavid Baysun), 1-2, İstanbul 1953.

Mustafa CEZAR; *Resimli–Haritalı Mufassal Osmanlı Tarihi*, VI, İstanbul 1953.

Jean CHARDİN; *Chardin Seyahatnamesi* (çev: Ayşe Meral), İstanbul 2013.

Richard CLOGG; *Modern Yunanistan Tarihi* (çev: Dilek Şendil), İstanbul 2007.

Julia Philips COHEN; *Osmanlılaşmak Modern Çağda Sefarad Yahudileri ve İmparatorluk Yurttaşlığı* (çev: Feyyaz Şahin), İstanbul 2017.

Ali ÇANKAYA; *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, II. Cilt, Ankara 1968.

Yanacunt Gemidas ÇARK; *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler (1453-1953)*, İstanbul 1953.

Mehmet ÇAVUŞOĞLU; *Divanlar Arasında*, İstanbul 2014.

Naz ÇAVUŞOĞLU; "Azınlık Nedir?", *İnsan Hakları Yıllığı*, XIX-XX, Ankara 1997-98, s. 93-101.

Birol ÇETİN; *Osmanlı İmparatorluğu'nda Barut Sanayi 1700-1900*, Ankara 2001.

Firdevs ÇETİN; *Batılı Seyyahlara Göre İstanbullu Gayrimüslimler (1553-1663)*, İstanbul 2012.

Sinan ÇULUK-Yılmaz KARACA; *Osmanlı Arşivinde Şeyhülislam Fetvaları*, İstanbul 2015.

Saro DADYAN; *Osmanlı'da Ermeni Aristokrasisi*, İstanbul 2011.

Saro DADYAN; *Osmanlı'nın Gayrimüslim Tarihinden Notlar*, İstanbul 2011.

Mıurat Gökhan DALYAN; *XIX. Yüzyılda Gelenekten Batı Kültürüne Geçişte Ermeni Yaşamı*, Ankara 201.

Murat Gökhan DALYAN; "19. Yüzyılda Misyoner Gözüyle Merzifon ve Çevresi", *Geçmişten Günümüze Merzifon ve Çevresi* (ed.: Hasan Babacan), Ankara 2010.

S. Esin DAYI; *Erzurum Kongresi ve Elviye-i Selâse Meselesi*, Erzurum 1997.

E. DE AMİCİS; *İstanbul*, (çev: Beynun Akyavaş), Kültür ve Turizm Bak. Yay., Ankara 1986.

Nicholas DE LANGE; "Konstantinopolis Yahudileri", *Antik Çağdan 21. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, cilt: 5, İstanbul 2015, s. 163-167.
Aurel DECEL; "Fenerliler", *MEB İslam Ansiklopedisi*, IV, İstanbul 1977.
Sevtap DEMİRCİ; *Belgelerle Lozan Taktik-Stratejik Diplomatik Mücadele* (çev: Mehmet Moralı), İstanbul 2015.
Asuman DEMİRCİOĞLU; "Faik Ahmet Bey'e Göre Milli Mücadele'de Pontus Meselesi ve Patrikhanenin Faaliyetleri", *Atatürk Ün. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Der.*, sayı: 11, Erzurum 1999.
Hans DERNSCHWAM; *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, (çev: Yaşar Önen), Kültür Bak Yay., Ankara 1992.
Feridun DİRİMTEKİN; *Ecnebî Seyyahlara Nazaran XVI. Yüzyılda İstanbul*, İstanbul Fetih Cemiyeti yay. İstanbul 1964.
Hatice DOĞAN; *Hahambaşılık Müessesesi*, İstanbul 2003.
D'OHSSON; *XVIII. Yüzyıl Türkiyesinde Örf ve Adetler*, Tercüman 1001 Temel Eser.
Şir Muhammed DUALI; "Rus Ortodoks Kilisesi'nin Siyasi Tarihi" *Milel ve Nihal*, X, sayı: 2, Mayıs-Ağustos 2013, s. 63-94.
Paul DUMONT; *Mustafa Kemal*, (çev: Zeki Demirkol), Kültür Bak. Yay., Ankara 1998.
M. Ertuğrul DÜZDAĞ; *Şeyhülislâm Ebusuûd Efendi Fetvaları*, İstanbul 1983.
Pehlul DÜZENLİ; *Gayri-Müslimlere Dair Fetvalar*, İstanbul 2015.
Yaşar EKENEL; *Türkçe Olarak Yazılmış Yahudilikle İlgili Eserlerin Bibliyografyası*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fak. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1970.
Sir C. ELİOT; *Avrupadaki Türkiye*, II, Tercüman 1001 Temel Eser yay.
E. ENGELHART; *Türkiye ve Tanzimat (1826-1882)*, (çev: Ali Reşat), İstanbul 1328.
Kamil Yavuz ENGİN; *Yehûd ve Nasârâ Vahyin Geçmiş Varisleri*, İstanbul 2014.
Haye Bella ENNEKAVİ; "Bir Zamanlar Aşkenazlar", *Tiryaki*, yıl: 1, sayı: 6, Ocak 1995, s. 25-26.
Yavuz ERCAN; *Ondokuzuncu Yüzyılda Balkanlarda Kilise*, Ankara 1987.
Yavuz ERCAN; *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bulgarlar ve Voynuklar*, TTK yay. Ankara 1986.
Yavuz ERCAN; *Osmanlı Y*önetiminde *Gayrimüslimler: Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukuki Durumları*, Turhan Kitapevi, Ankara 2001.
Yavuz ERCAN; "Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimlerin Ödedikleri Vergiler ve Bu Vergilerin Doğurduğu Sosyal Sonuçlar", *Belleten*, LV, sayı: 213, Ağustos 1991.
Yavuz ERCAN; "Türk-Yunan İlişkilerinde Rum Patrikhanesi'nin Rolü", *III. Askeri Tarih Semineri (Türk-Yunan İlişkileri)*, Ankara 1986.
Yavuz ERCAN; "Türkiye'de XV. ve XVI. Yüzyıllarda Gayr-i Müslimlerin Hukuki, İctimaî ve İktisadî Durumu", *Belleten*, XLVII / 88, Ekim 1983.

Yavuz ERCAN; "Voynuklarla İlgili Kaynaklar ve Araştırmalar", *Belleten*, XLVIII, 1984.
A. Cevat EREN; "Tanzimat", *XI, Milli Eğitim Bak. İslam Ans.*, İstanbul 1979.
Ahmet Cevat EREN; *Tanzimat Fermanı ve Dönemi*, (yayına haz: Alişan Akpınar), İstanbul 2007.
Osman ERGİN; "İstanbul'un Fethinden Sonra Şehir Nasıl İmar ve İskân Edildi?", *Resimli Tarih Mecmuası*, IV, sayı: 41, Mayıs 1953.
Çağrı ERHAN; *Türk-Amerikan İlişkilerinin Tarihsel Kökenleri*, Ankara 2001.
Mustafa ERKAL-Halil İNALCIK; "Cizye", *DİA*, VIII.
Nevzat ERKAN; "Üsküdar'da Gayrimüslim Mezarlıkları ve Mezarlık Tartışmaları", *History Studies*, cilt: 5, sayı: 3, Mayıs 2013, s. 49-57.
Arif Hikmet EROĞLU; "16. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Efsanevi Bir Yahudi: Yasef Nasi", *Bütün Yönleriyle Yahudilik*, Ankara 2012, S. 719-731.
Ahmet Hikmet EROĞLU; *Osmanlı Devletinde Yahudiler*, Ankara 2000.
Mehmet ERSAN; *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, Ankara 2007.
Bilal ERYILMAZ; *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi*, İstanbul 1990.
Bilal ERYILMAZ; *Osmanlı Devletinde Millet Sistemi*, Ağaç Yayıncılık, İstanbul 1992.
Bilal ERYILMAZ; "Osmanlılarda Millet Sistemi", *Osmanlı Ansiklopedisi*, VI.
ERZURUM KONGRESİNİN 60. YILDÖNÜMÜNE ARMAĞAN, (Yayına Haz.): Erzurum Tarihini Araştırma ve Tanıtma Derneği, Erzurum 1979.
EVLİYA Çelebi; *Evliya Çelebi Seyahatnamesi* (Haz: Seyit Ali Kahraman), VII. Kitap, cilt: 2, İstanbul 2011.
İsmail EYYUPOĞLU; "Tanzimat'tan Birinci Dünya Savaşına Kadar Osmanlı Devleti'nde Azınlık Problemi", *Atatürk Ün. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Der.*, sayı: 11, Erzurum 1999.
Mustafa FAYDA; *Hz. Ömer Zamanında Gayr-i Müslimler*, İstanbul 1989.
Mustafa FAYDA; "İslam Tarihinin İlk Dönemlerinde Gayr-i Müslimler", *Dokuz Eylül Ün. Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu*, İzmir 1983.
Mustafa FAYDA; "Zımmi", *DİA*, cilt: 44, İstanbul 2013, s. 428-434.
Erdal FRAYMAN; "Aşkenazlar", *Tiryaki*, yıl: 5, sayı: 34, Mart 2000, s. 20-23.
Erdal FRAYMAN; "Aşkenazlar", *Tiryaki*, yıl: 5, sayı: 35, Nisan 2000, s. 22-24.
Charles A. FRAZEE; *Katolikler Sultanlar Kilise ve Osmanlı İmparatorluğu 1453-1923* (çev: Cemile Erdek), İstanbul 2009.
Beno FRİDMAN; "Çocukluğumdaki Aşkenazlar", *Tiryaki*, yıl: 1, Sayı: 1, Ağustos 1994, s. 6-8.
Yeheskel GABAY; "Osmanlı Fethinden Sonra Başkentteki Cemaatin Tarihi", *Tiryaki*, yıl: 1, sayı: 8-9, Mart-Nisan 1995, s. 61-64.
Avram GALANTİ; *Fatih Sultan Mehmed Zamanında İstanbul Yahudileri*, İstanbul 1953.
Avram GALANTİ; "Türkiye'de İlk Katolik Kapusin Manastırları", *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, 1 Mart 1340, numara: 2 (79).

Avram GALANTİ; *Türkler ve Yahudiler*, İstanbul 1995.

Avram GALANTİ; "Museviler ve Türkçe", *Küçük Türk Tetebbular*, İstanbul 1341 (1925), s. 157-169.

A. Alper GAZİGİRAY; *Osmanlılardan Günümüze Kadar Vesikalarla Ermeni Terörünün Kaynakları*, İstanbul 1982.

M. Tayyib GÖKBİLGİN; *Milli Mücadele Başlarken*, I, Ankara 1959.

Şule GÖKÇENAY; "Lozan Anlaşması'ndan Avrupa Birliği Sürecine Türkiye'de Azınlık Hakları", *Stratejik Öngörü*, sayı: 3, Sonbahar 2004, s. 148-155.

Zafer GÖLEN; *Osmanlı Devleti'nde Baruthane-i Amire*, Isparta Süleyman Demirel Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, Isparta 2001.

Nejat GÖYÜNÇ; "Max Freiherr Von Oppenheim ve Eserlerinde II. Abdülhamit Devrine Ait Bilgiler", *İstanbul Ün. Tarih Araştırma Merkezi Sultan II. Abdülhamit ve Devri Semineri*, İstanbul 1994.

Nejat GÖYÜNÇ; *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, İstanbul 1989.

Eva GROEPLER; *Anti-semitizm: Antik Çağdan Günümüze Yahudi Düşmanlığı Tarihi* (çev. Süheyla Kaya) , Belge Yayınları, İstanbul 1999.

Mihail GUBOĞLU; "Eflâk ve Buğdan Voyvodalarının Babıâli ile Münasebetleri", *Belgelerle Tük tarihi Dergisi*, I, sayı: 1, Ekim 1967, s. 61-67.

Mustafa GÜL; "Ermeni Meselesine Genel Bir Bakış", *Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu*, Ankara 1992.

Ali GÜLER; *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Azınlıklar*, Tamga yay., Ankara 2000.

Ali GÜLER; *Rakamlarla Türkiye'de Azınlıklar*, Berikan yay., Ankara 2001.

Ali GÜLER; "Tarih Boyunca Rumların Türkler ile Olan İlişkileri", *Askeri Tarih Bülteni*, yıl: 24, sayı: 46, Şubat 1999.

Ali GÜLER; *XX. Yüzyıl Başlarının Askeri ve Stratejik Dengeleri İçinde Türkiye'de Gayri Müslimler*, Genel Kurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 1986.

Ali GÜLER; "Yunan Gizli Teşkilatları-Patrikhane", *Güvenlik Kuvvetleri Der.*, sayı: 24, Kasım 1994.

Naim GÜLERYÜZ; "Fetih Öncesi ve Feth-i Hakani Sonrası İstanbul'da Musevi İbadethaneleri", *Osmanlı İstanbul'u*, II, (Ed: Feridun Emecen), İstanbul 2014, s. 439-454.

Naim GÜLERYÜZ; *Toplumsal Yaşamda Türk Yahudileri*, İstanbul 2015.

Naim GÜLERYÜZ; *Türk Yahudileri Tarihi: 20. Yüzyılın Başına Kadar*, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın, İstanbul, 1993.

Ufuk GÜLSOY; "1909'dan 1919'a Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Askerlik Meselesi", *Uluslararası Osmanlı Tarihi Sempozyum Bildirileri*, Türk Ocakları İzmir Şubesi Yay., İzmir 2000.

Ufuk GÜLSOY; "Islahat Fermanı" mad. *DİA*, XIX, İstanbul 1999.

Ufuk GÜLSOY; *Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni*; Simurg yay., İstanbul 2000, s. 13.

Emrah Safa GÜRKAN; *Sultanın Casusları 16. Yüzyılda İstihbarat, Sabotaj ve Rüşvet Ağları*, İstanbul 2017.

Muharrem GÜRKAYNAK; "Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi ve Yahudi Milleti", *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi*, Isparta 2003, sayı: 2, s. 275-290.

Melih GÜRSOY; *Tarihi Ekonomisi ve İnsanları ile Bizim İzmirimiz*, İzmir 1993.

HAHAMBAŞILIK NİZAMNAMESİ; *Tiryaki*, Yıl: 2, Sayı: 16-17, s. 57-62.

H.İ. ; "Gülhâne Hattı", *MEB. Türk Ansiklopedisi*, XVIII, Ankara 1970.

Muhammed HAMİDULLAH; *el-Vesaiku's Siyasiyye, Hz. Peygamber Dönemi Siyasi-İdari Belgeleri*, (çev: Vecdi Akyüz), Kitapevi yay. İstanbul1998.

Muhammed HAMİDULLAH; "Müslümanların, Gayrimüslimlerle Münasebetleri" (çev: Levent Öztürk), *İSTEM*, yıl: 1, sayı: 2, 2003, s. 195-204.

Cyrus HAMLİN; *Türkler Arasında* (çev: Hasan Yüksel), İstanbul 2011.

Kevork HANCI; "Ankaralı Ermeni-Katolikler", *Birikim*, sayı: 73, Mayıs 1995, s. 35-36.

Elmon HANÇER; "Sultanın Mimarları Balyanlar", *Atlas*, sayı: 177, Aralık 2007, s. 96-108.

M. Murat HATİPOĞLU; "Elefterios Venizelos'un 1910 yılında İktidara Gelmesiyle Megali İdea'nın Kazandığı Yeni Karakter", *Üçüncü Askeri Tarih Semineri*, ATASE yay.. Ankara 1986.

İlknur Polat HAYDAROĞLU; *Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Okullar*, Kültür Bak. Yay., Ankara 1990.

İlknur Polat HAYDAROĞLU;"Türk-Yunan İlişkileri Çerçevesinde Rum Eğitim-Öğretim Kurumlarının Yeri ve Önemi", *Üçüncü Askeri Tarih Semineri Bildirileri (Türk-Yunan İlişkileri)*, ATASE yay. , Ankara 1986.

Hayati HAZIR; "Tanzimat Fermanı'nın Anayasa Hukuku Açısından Tahlili", *TC. Kültür Bak. Milli Kütüphane Başkanlığı Tanzimat*'ın 150. Yıl Dönümü Uluslararası Sempozyumu, Ankara 1991.

Lady HORNBY; *Kırım Savaşı Sırasında İstanbul* (çev: Kerem Işık), İstanbul 2007.

Sarkis Sarraf HOVHANNESYAN; *Payitaht İstanbul'un Tarihçesi* (çev: Elmon Hançer), İstanbul 1996.

Yunus IRMAK; "Osmanlı İmparatorluğu'nda Martalos Teşkilatı Hakkında Bir Çalışma", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, sayı: 63, Aralık 1989.

Gazanfer İBAR; *Anadolulu Hemşehrilerimiz Karamanlılar ve Yunan Harfli Türkçe*, İstanbul 2010.

Erdal İLTER; *Ermeni Kilisesi ve Terör*, KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Serisi: 11, Ankara 1999.

Erdal İLTER; *Ermeni Meselesinin Perspektifi ve Zeytûn İsyanları*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları Ankara 1988.

Halil İNALCIK; "Fatih Sultan Mehmet Tarafından İstanbul'un Yeniden İnşaası", (çev: Fahri Unan), *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Der.*, sayı: 3, Aralık 1988.

Halil İNALCIK; "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu", *Belleten*, XXVIII, sayı: 112, Ankara 1964.

Halil İNALCIK; *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, İstanbul 1992.

Halil İNALCIK; "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri", *Belleten*, XXVIII, sayı: 112, Ankara 1964.

P. Ğ. İNCİCYAN; *18. Asırda İstanbul* (Tercüme: Hrand D. Andreasyan), İstanbul 1976.

Mehmet İPŞİRLİ; "Osmanlı Devletinde Eman Sistemi", Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık *Süreç Sempozyumuna Sunulan Tebliğler*, Ankara 1999, s. 3-11.

Ahmet Zeki İZGÖER; *16. Yüzyıl Osmanlı Tabibi Musa bin Hamon ve Diş Tababetine Katkısı*, İstanbul 2012.

Onnik JAMGOÇYAN; *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sarraflık Rumlar, Museviler, Frenkler, Ermeniler (1650-1850)* (çev: Erol Üyepazarcı), İstanbul 2017.

Turhan KAÇAR; "Geç Antikçağ'da Ermeniler ve Hıristiyanlaşmaları Üzerine Notlar", *Tarihte Türkler ve Ermeniler* (ed: Metin Hülagü vd.), I, Ankara 2014, s. 121-131.

Turhan KAÇAR; "Konstantinopolis Kilisesi'nin Kuruluşu: Mitoloji ve Mit", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, sayı: 14, İstanbul 2008, s. 117-139.

Ersin KALKAN; "Patrikhane Kapılarını Açtı", 15 Nisan 2001 tarihli *Hürriyet* gazetesi pazar eki, s. 7

Eyüp KAPTAN; *Lozan Konferansı'nda Azınlıklar Sorunu*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Atatürk İlke ve İnkılapları Tarihi Ana Bilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1996.

Recep KARACAKAYA; "İstanbul Ermeni Patrikleri ve Siyasi Faaliyetleri (1878-1923)", *Tarihte Türkler ve Ermeniler* (ed: Metin Hülagü vd.), IX, Ankara 2014, s. 81-104.

Recep KARACAKAYA; "Meclis-i Mebusan Seçimleri ve Ermeniler (1908-1914), *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, yıl: 2, sayı: 3, s. 127-142.

E. Ziya KARAL; *Osmanlı Tarihi*, V, TTK yay., Ankara 1947

Enver Ziya KARAL; *Osmanlı Tarihi*, VI, TTK yay., Ankara 1947.

Cezmi KARASU; "XVI.-XIX. Yüzyıllarda Eflâk ve Boğdan", *Türk Tarihinde Balkanlar* (ed: Zeynep İskefiyeli vd.), I, Sakarya 2013, s. 439-453.

İhsan KARATAŞ; *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Toplum Hayatı (Bursa Örneği)*, İstanbul 2009.

İngmar KARLSSON; *Avrupa'nın Üvey Evlatları* (çev: Turhan Kayaoğlu), İstanbul 2006.

İlan KARMİ; *Jewish Sites of İstanbul a Guide Book*, İstanbul 1992.

Önder KAYA; "Bir Toplu Konut Örneği Olarak Yahudhaneler: Kortejolar", Şalom, 2 Kasım 2016.

Önder KAYA; "Ekümeniklikten Yerelliğe; Birinci Dünya Savaşı ve Sonrasında Patrikhane", *Kültür Dergisi* (I. Dünya Savaşı Özel Sayısı), sayı: 10, Bahar 2008.

Önder KAYA; "İzmir Sinagogları", *Şalom*, 4 Ocak 2017.

Önder KAYA; "Osmanlı Sarayı'nda Kira Kadınlar", *Şalom*, 11 Haziran 2014.

Macit KENANOĞLU; *Osmanlı Devletinde Millet Sistemi ve Gayrimüslimlerin Hukuki Statüleri (1453-1856)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku (Hukuk Tarihi) Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2001.

Macit KENANOĞLU;"Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimlerin Eğitimi Üzerine", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, VI, sayı: 12, İstanbul 2008, s. 181-205.

Macit KENANOĞLU; *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*, Klasik yay., İstanbul 2004.

Bilge KESER; "Osmanlı İmparatorluğu'nda Martalos Teşkilatı" , *Atatürk Ün. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sayı: 12, Erzurum 1999 (Osmanlı Devleti'nin Kuruluşunun 700. Yıldönümü Özel Sayısı).

Ayşe KILIÇ; *Endülüs Müslümanlarının Sürgünü*, İstanbul 2015.

Davut KILIÇ; *Tarihten Günümüze İstanbul Ermeni Patrikhanesi*, Ankara 2008.

Musa KILIÇ; "Tanzimat Döneminde Osmanlı Hariciye Nezâreti'nin Ermeni Memurları", *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, cilt: 31, sayı: 51, Ankara 2012, s.93-124.

Mehmet Ali KILIÇBAY; "1492 Yahudilerin İspanya'dan Kovulmalarına Makro-Tarihsel Bakış", *Sanat Dünyamız*, sayı: 48, Yaz 1992, s. 27.

Hüsnü KINAYLI; "Düzoğulları", *İstanbul Ansiklopedisi*, cilt: 9, İstanbul 1968, s. 4834-4836.

Ersin KIRCA- Kevser ŞEKER; *Osmanlı'da Kadın*, İstanbul 2015.

Abdülhamit KIRMIZI; *II. Abdülhamid Dönemi (1876-1908) Osmanlı Bürokrasisinde Gayrimüslimler*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1998.

Abdülhamit KIRMIZI; "Osmanlı Bürokrasisinde Gayrimüslim İstihdamı", *Divan İlmi Araştırmalar*, sayı: 13, İstanbul 2002, s. 295-307.

M. F. KIRZIOĞLU; *Türk İnkılâp Tarihi Ders Notları*, Atatürk Üniversitesi Mediko-Sosyal Merkez Müdürlüğü yay., Erzurum 1976.

Suna KİLİ–A. Eşref GÖZÜBÜYÜK; *Türk Anayasa Metinleri (Sened-i İttifak'tan Günümüze)*, İş Bankası Kültür yay., Ankara 1985.

Utkan KOCATÜRK; *Doğumundan Ölümüne Kadar Kaynakçalı Atatürk Günlüğü*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1999.

Sadi KOÇAŞ; *Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri*, Altınok Matbaası, Ankara 1967.

Reşat Ekrem KOÇU; "Türkiye'de Seçim Tarihi", *Hayat Tarih Mec.*, yıl: 1, cilt: 2, sayı: 9.

Bayram KODAMAN; *Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası*, Ankara 1987.

Georgi P. KONSTANDOV; *İstanbullu Bulgarlar ve Eski İstanbul*, İstanbul 2011.

Ercüment KURAN; "XIX. Yüzyıl Anadolu Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kaynağı Olarak Yabancı Seyahatnamelerden Georges Perrot'un 'Souvenirs D'un Voyage En Asie Mineure'u", *İstanbul Ün. Edebiyat Fak. Tarih Araştırma Merk. Tarih Boyunca Türk Tarihinin Kaynakları Semineri*, İstanbul 1997

Ercüment KURAN; "Milli Mücadele Esnasında Pontus Rum Devleti Kurma Teşebbüsleri", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (13-17 Ekim 1986)*, Samsun 1988.

Yuluğ Tekin KURAT; "Çok Milletli Bir Ulus Olarak Osmanlı İmparatorluğu", *Osmanlı* (ed: Güler Eren), IV, Ankara 1999, s. 217-222.

Necdet KURDAKUL; *Osmanlı İmparatorluğu'ndan OrtaDoğu'ya Belgelerle Şark Meselesi*, Dergah yay., İstanbul 1976.

Burcu KURT; "19. Yüzyılda Fatih Sultan Mehmed Külliyesi Civarında İçki Tüketimi ve Satışını Önleme Çabaları", *Fatih Sultan Mehmed Han ve Dönemi* (ed: Ayşenur Zafer Bilge), Bursa 2016, s. 449-464.

Yılmaz KURT; *Pontus Meselesi*, TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara 1995.

Ahmet KUYAŞ; *Tarihi Düşünmek*, İstanbul 2016.

Abdurrahman KÜÇÜK; "Türklerin Anadolu'da Azınlıklara Dini Hoşgörüsü (Ermeni ve Yahudi Örneği)", *Erdem*, VIII, sayı: 23, Ankara 1996.

Mehmet Alparslan KÜÇÜK; *Türkiye Protetan Ermenileri*, Ankara 2009.

Erol KÜRKÇÜOĞLU; *Roma'dan Selçuklu İdaresine Ermeniler*, Erzurum 2005.

Mübahat S. KÜTÜKOĞLU; "Tanzimat Devri'nde Yabancıların İktisadi Faaliyetleri", *150. Yılında Tanzimat* (Yayına Hazırlayan: Hakkı Dursun Yıldız), Ankara 1992.

Stanley LANE POOLE; *Lord Stratford Canning'in Türkiye Hatıraları*, (Özetleyerek çev: Can Yücel), Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Ankara 1959.

Hans Peter LAQUEUR; *Hüve'l-Baki İstanbul'da Osmanlı Mezarları ve Mezar Taşları* (çev: Selahattin Dilidüzgün), İstanbul 1997.

Bünyamin LEVİ; *Bizans'tan Günümüze İstanbul Karaileri*, İstanbul 2016.

LA GORCE; *Çağlar Boyu Yunanlılar* (Yayına Hazırlayan: Doğu Araştırma Merkezi), İstanbul 1986.

Bernard LEWİS; *İslam Dünyasında Yahudiler*, (çev: Bahadır Sina Şenel), İmge Yay., Ankara 1996.

Elçin MACAR; *Cumhuriyet Döneminde İstanbul Rum Patrikhanesi*, İstanbul 2003.

Elçin MACAR; *İstanbul'un Yok Olmuş İki Cemaati Doğu Ritli Katolik Rumlar ve Bulgarlar*, İstanbul 2002.

Philip MANSEL; *Konstantiniyye Dünyanın Arzuladığı Şehir 1453-1924* (çev: Şerif Erol), İstanbul 2007.

Justin MC CARTHY; *Osmanlı Anadolu Topraklarındaki Müslüman ve Azınlık Nüfus* (trc. İhsan Gürsoy) Genelkurmay Başkanlığı, Ankara 1955.

Justin MC CARTHY; *Müslümanlar ve Azınlıklar*, İnkılap yay. İstanbul 1998.

Rena MALHO; "Tanzimat Öncesinde ve Sonrasında Osmanlı Yahudileri", *19. Yüzyıl İstanbul'unda Gayrimüslimler*, (ed: Pinelopi Stathis), İstanbul 1999, s. 78-85.

Robert MANTRAN; *XVI-XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu* (çev: M. Ali Kılıçbay), Ankara 1995.

Rinaldo MARMARA; "İstanbul İtalyan Levantenleri", *İstanbul*, sayı: 52, Ocak 2005, s. 68-71.

Bruce MASTERS; *Osmanlı İmparatorluğu'nun Arapları 1516-1918* (çev: Feray Coşkun, İstanbul 2017.

Ali MAZAHERİ; *Ortaçağ'da Müslümanların Yaşayışları* (çev: Bahriye Üçok), İstanbul 1972.

İbrahim MERAL; *Mütareke'den Cumhuriyet'e (30 Ekim 1918-29 Ekim 1923) Azınlıkların Sosyal, Ekonomik, Demografik Yapısı ve Dış Ülkelerle Olan İlişkileri*, Hacettepe Üniversitesi. Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enst. Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1998.

Yasin MERAL; *İbrahim Müteferrika Öncesi İstanbul'da Yahudi Matbuatı (1493-1729)*, Ankara 2016.

Seha L. MERAY; *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar, Belgeler*, I, Ankara 1973.

Herkül MİLLAS; *Yunan Ulusunun Doğuşu*, İstanbul 1994.

Amy MİLLS; *Hafizanın Sokakları İstanbul'da Peyzaj, Hoşgörü ve Ulusal Kimlik* (çev: Cem Soydemir), İstanbul 2014.

Vladimir MİRMİROĞLU; "Fatih ve Patrik Yenadios", *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni*, Mayıs 1952, s. 14-15.

Vladmir MİRMİROĞLU; "Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi", *İstanbul Ansiklopedisi*, cilt: 10, İstanbul 1971, s. 5641-5643.

Vladimir MİRMİROĞLU; "Fenerliler", *Resimli Tarih Mecmuası*, VI, sayı: 72, Aralık 1955

Vladimir MİRMİROĞLU; "Fenerli Aristokrat Rumlar", *Tarih ve Edebiyat Mecmuası*, sayı: 9, Eylül 1982, s. 69-71.

Asaf MUAMMER; *İstanbul Balık Kültürü* (Haz: Ruhi Güler), İstanbul 2016.

Ahmet MUMCU; *Tarih Açısından Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi*, İstanbul Tarihsiz.

Şamil MUTLU; *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, İstanbul 2005.

Gad NASİ; "Osmanlı Sarayında Bir Avrupa Asilzadesi: Yusuf Nasi", *Tarih ve Toplum*, XV, sayı: 90, Haziran 1991.

Christoff NEDKOFF; "Osmanlı İmparatorluğunda Cizye" (çev: Şinasi Altundağ), *Belleten*, VIII/32, Ankara 1944.
Nicolas DE NİCOLAY; *Muhteşem Süleyman'ın İmparatorluğunda* (çev: Şirin Tekeli-Menekşe Tokyay).
Sevilay NİHAN; "Daha Nicelerinin Anısına", *Çanakkale 1915*, sayı: 11, Mart 2012, s. 12-15.
Sevilay NİHAN; "Son İstirahatgâhına Türk Bayrağı İle Uğurlandı", *Çanakkale 1915*, sayı: 12, Haziran 2012, s. 10-13.
Özdemir NUTKU; *IV. Mehmet'in Edirne Şenliği (1675)*, TTK. Yay., Ankara 1987.
Ahmet OĞUZ; *Birinci Meşrutiyet Kanun-ı Esasi ve Meclis-i Mebusan*, Ankara 2010.
Harry OJALVO; *Osmanlı Padişahları ve Musevi Tebaları*; 500. Yıl Vakfı Yay., İstanbul 1999.
İsmail Hakkı OKDAY; *Yanya'dan Ankara'ya*, İstanbul 1975.
M. Çağatay OKUTAN; *Tek Parti Döneminde Azınlık Politikaları*, İstanbul 2004.
Cezmi ERASLAN-Kenan OLGUN; *Osmanlı Devleti'nde Meşrutiyet ve Parlamento*, İstanbul 2006.
Ülkühan OLGUN; *Osmanlı Son Dönemi Yahudilik ve Hahambaşılık*, İstanbul 2009.
Hüdavendigar ONUR; *Ermeni Portreleri*, İstanbul 2005.
Baskın ORAN; "Lozan'ın Azınlıkların Korunması Bölümünü Yeniden Okurken", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, cilt: 49, sayı: 3-4, Haziran-Aralık 1994, s. 283-301.
Cengiz ORHONLU; "Osmanlı Devleti'nde Tercümanlık", *Atatürk Konferansları (1971-1972)*, Ankara 1975.
İlber ORTAYLI; "19. Asra Kadar Osmanlı Millet Sistemi ve Bâb-ı Âli", *Tarih ve Toplum*, cilt: 38, sayı: 224, Ağustos 2002, s. 19-23.
İlber ORTAYLI; "II. Abdülhamit Devrinde Taşra Bürokrasisinde Gayrimüslimler", *İstanbul Üniversitesi Tarih Araştırma Merkezi Sultan II. Abdülhamit ve Devri Semineri*, İstanbul 1994.
İlber ORTAYLI; "İlk Osmanlı Parlamentosu ve Osmanlı Milletlerinin Temsili", *Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi ve Sosyal Değişim (İlber Ortaylı'nın Makaleleri)*, Turhan Kitapevi, Ankara 2000.
İlber ORTAYLI; *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul 2000.
İlber ORTAYLI; "Ortodoks Kilisesi", *Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi ve Sosyal Değişim, Makaleler*, Ankara 2000.
İlber ORTAYLI; "Osmanlı Devleti ve Meşrutiyet", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ans.*, IV, İstanbul 1985.
İlber ORTAYLI; "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, III.
İlber ORTAYLI; "Osmanlı Yahudileri ve Türk Dili", *Tiryaki*, Yıl: 5, sayı: 37, Haziran 2000, s. 3-7.

İlber ORTAYLI ; "Son Devirde Osmanlı Musevileri", *Tarık Zafer Tuna'ya Armağan*, İstanbul 1992, s. 501-515.

İlber ORTAYLI; *Tanzimat'tan Sonra Mahalli İdareler (1840-1878)*, Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü yay., Ankara 1974.

İlber ORTAYLI; "Tanzimat Bürokratları ve Metternich", *Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi ve Sosyal Değişim (İlber Ortaylı'nın Makaleleri)*, Ankara 2000.

İlber ORTAYLI; "Tanzimat Dönemi'nde Balkanlarda Ulusal Kiliseler ve Rum-Ortodoks Kilisesi", *T.C. Kültür Bak. Milli Kütüphane Başkanlığı Tanzimat*'ın 150. Yıl Dönümü Uluslararası Sempozyumu, Ankara 1991.

Cihan OSMANAĞAOĞLU; *1862 Rum Patrikliği Nizamatı Çerçevesinde Fener-Rum Ortodoks Patrikhanesi*, İstanbul 2010.

Silvyo OVADYA; "Karaylar", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, IV, İstanbul 1994, s. 464-465.

Mim Kemal ÖKE; *Ermeni Sorunu (1914-1923)*, Ankara 1991.

Bülent ÖZDEMİR; "Papaz İşaya Efendi, Tanzimat Yüzünden Hiçbir Peygambere Yaranamadı", *Hürriyet Tarih Dergisi*, 6 Ağustos 2003, s. 19.

Yasin ÖZDEMİR; "Paylaşılamayan Kilise Tekirdağ Aya Yanni / Surp Ovannis Kilisesi", *Rodosto'dan Süleymanpaşa'ya Tekirdağ* (ed: Murat Yıldız), İstanbul 2016, s. 197-214.

Günay Göksu ÖZDOĞAN vd.; *Türkiye'de Ermeniler Cemaat-Birey-Yurttaş*, İstanbul 2009.

Ahmet ÖZEL; "Gayri Müslim", *DİA*, cilt: 13, İstanbul 1996, s. 418-427.

Ahmet ÖZEL; "Müstemen", *DİA*, cilt: 32, İstanbul 2006, s. 140-143.

Ayşe ÖZİL; *Anadolu Rumları Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemlerinde Millet Sistemini Yeniden Düşünmek* (çev: Ali Özdamar), İstanbul 2016.

Yücel ÖZKAYA; *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Toplum Yaşantısı*, Kültür Bak. Yay., Ankara 1985.

İzzet ÖZTOPRAK; *Kurtuluş Savaşı'nda Türk Basını (Mayıs 1919-Temmuz 1921)*, Türkiye İş Bankası Kültür yay., Ankara 1981.

A. Nedim ATİLLA-Nezih ÖZTÜRK; *Adabeyi, Dünden Bugüne Adım Adım Ayvalık*, İzmir 2004.

Kevork PAMUKCİYAN; "İnciciyan'ın Boğaziçi adlı Eseri ve Emirgân Hakkında Yazdıkları", *Tarih ve Toplum*, sayı: 27, İstanbul 1986, s. 60-62.

Kevork PAMUKCİYAN; "Kumkapı Patrikhane Kilisesi Ne Zamandan Beri Ermenilerin Elindedir?", *Tarih ve Toplum*, XIV, sayı: 81, Eylül 1990, s. 39-41.

Kevork PAMUKCİYAN; "Rahmetli Dedem Rif'atlû Hacı Mardiros Efendi Lusararyan" *Tarih ve Toplum*, XV, sayı: 85, Ocak 1991.

İsdepan Boğos PAPAZYAN; *Eşsiz Hayırsever Harutyun Bezciyan'ın Yaşam Öyküsü* (çev: Av. Setrak Davuthan), İstanbul 2014.

Sara PARDO; *Dünden Yarına İzmir Yahudileri*, İzmir 2014.

İsmet PARMAKSIZOĞLU; *Ermeni Komitelerinin İhtilal Hareketleri ve Besledikleri Emeller*, Kültür Bak. Yay., Ankara 1981.

İsmet PARMAKSIZOĞLU; "Patrikhane", *MEB Türk Ansiklopedisi*, XXVI.

Aleksandros PASPATİS; *Balıklı Rum Hastanesi Kayıtlarına Göre İstanbul'un Ortodoks Esnafı* (çev: Mariana Yerasimos), İstanbul 2014.

İlhan PINAR; İzmir Yazıları-2, İzmir 2016.

Stanley Lane POOLE; *Lord Stratford Canning'in Türkiye Hatıraları*, (Özetleyerek çev: Can Yücel), Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Ankara 1959.

Ahmet REFİK; *Eski İstanbul*, İstanbul 1931.

Ahmed REFİK; *Onuncu Asr-ı Hicri'de İstanbul Hayatı*, İstanbul 1988.

Ahmed REFİK; *Onbirinci Asr-ı Hicri'de İstanbul Hayatı*, İstanbul 1988.

Ahmed REFİK; *Onikinci Asr-ı Hicri'de İstanbul Hayatı*, İstanbul 1988.

Ahmed REFİK; *Onüçüncü Asr-ı Hicri'de İstanbul Hayatı*, İstanbul 1988.

Aron RODRİQUE; "Çok Dilli Bir Cemaatin Oluşumu", *Tarih ve Toplum*, VI, sayı: 31, Temmuz 1986, s. 17-21.

Aron RODRİQUE; *Türkiye Yahudilerinin Batılılaşması, Alliance Okulları*, Ayraç yay. Ankara, 1997.

Aron RODRİQUE; "Osmanlı İmparatorluğu'nda Seferadiler", *Türk Sosyal ve Siyasi Hayatında Yahudiler*, (ed: İbrahim Erdal-Yunus Özger), İstanbul 2011, s. 129-159.

Minna ROZEN; *İstanbul Yahudi Cemaati'nin Tarihi*, İstanbul 2010.

Necdet SAKAOĞLU; "Galatasaray Lisesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, III, İstanbul 1994, s. 369-371.

Necdet SAKAOĞLU; *Bu Mülkün Sultanları*, İstanbul 2002.

Murat SANUS; *Tire Yahudileri, Resmi Evlilik Kayıtları, Defin Kayıtları, Okul Kayıtları*, Tire 2015.

Gülten SARIYILDIZ; "Osmanlı Devletinde Protestan Ermeni Milleti ve Kilisesinin Tanınması", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, yıl: 1, sayı: 2, İstanbul 2002, s. 249-267.

Abdullah SAYDAM; "Trabzon Şer'iye Sicillerideki Fermanlara Göre Katolik Ermeniler ve Mezhep Değiştirme Yasağı", *Tarih ve Toplum*, cilt: 34, sayı: 202, s. 4-10.

İrwin Cemil SCHİCK; "Osmanlılar, Azınlıklar ve Yahudiler", *Tarih ve Toplum*, V, sayı: 29, İstanbul 1986, s. 34-42.

Salomon SCHWEİGGER; *Sultanlar Kentine Yolculuk 1578-1581* (çev: Türkis Noyan), İstanbul 2014.

Vağarşag SEROPYAN; "Ermeni Patrikliği", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, III, İstanbul 1994, s. 188.

Canan SEYFELİ; "İstanbul Ermeni Patrikliği'nin Kuruluşu", *Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri*, Ankara 2003, s. 361- 377.

Canan SEYFELİ; *Ermeni Kilise Merkezi Ecmiatzin*, Konya 2015.

Canan SEYFELİ; *İstanbul Ermeni Patrikhanesi*, Ankara 2005.

Stanford SHAW; *Eski ve Yeni Arasında Sultan III. Selim Yönetiminde Osmanlı İmparatorluğu* (çev: Hür Güldü), İstanbul 2008.

Stanford J. SHAW; *Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Yahudiler*, (çev: Meriç Sobutay), İstanbul 2008.

Stanford SHAW; "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yahudi Milleti", *Osmanlı* (ed: Güler Eren), IV, Ankara 1999, s. 307-321.

Stanford SHAW; "Osmanlı Yahudilerinin Altın Çağı" (Çev: Ferma Lekesizalın), *Sanat Dünyamız*, sayı: 48, Yaz 1992, s. 6-20.

Aryeh SHMUELEVİTZ; "Millet Sistemi ve Musevi Cemaati", *Osmanlı* (ed: Güler Eren), IV, Ankara 1999, s. 322-325.

Selahattin SELIŞIK; *Tarih Boyunca Türk-Yunan İlişkileri ve Etnik-i Eterya*, İstanbul 1968.

Moshe Sevilla SHARON; *Türkiye Yahudileri Tarihsel Bakış*, Jerusalem 1982.

Moshe Sevilla SHARON; *Türkiye Yahudileri*, İstanbul 1992.

Standford J. SHAW; *Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Yahudiler* (çev: Meriç Sobutay), İstanbul 2008.

Ulaş Töre SİVRİOĞLU; "Bizans İmparatorluğu'nda Yahudiler (M.S. 330-1453), *History Studies*, VII, sayı: 2, Mart 2015, s. 99-132.

Adnan SOFUOĞLU; "Anadolu Üzerindeki Yunan Hedefleri ve Mütareke Dönemi Fener Rum Patrikhanesi'nin Faaliyetleri", *Atatürk Araştırma Merkezi Der.* X, sayı: 28, Mart 1994.

Selçuk Akşin SOMEL; "Osmanlı Reform Çağında Osmanlılık Düşüncesi (1839-1913)", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, İstanbul 2001, s. 88-116.

TankutSOYKAN; *Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimler: Klasik Dönem Osmanlı Hukukunda Gayrimüslimlerin Hukuki Statüsü*, İstanbul 1999.

İsmail SOYSAL; *Türkiye'nin Siyasal Anlaşmaları*, I, Ankara 1983.

Zeynep SÖZEN; *Fenerli Beyler*, İstanbul 2000.

Hasmik STEPANYAN; *Ermenilerin Osmanlı İmparatorluğu'na Katkısı*, Erivan 2014.

Turgut SUBAŞI; "Bir Osmanlı Ermenisinin İrtitad Olayı ve Avrupa Devletlerinin Tepkisi", *Tarihte Türkler ve Ermeniler* (ed: Metin Hülagü vd.), IV, Ankara 2014. s. 107-125.

Merlin SHWARTZ; "İslâm'ın Doğuşunu İzleyen Yıllarda Arap Toprakları'ndaki Yahûdilerin Durumu", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 3, Sakarya 2001, s. 469-488).

Seyyar SÜLEYMANOV; "Günümüz Dünyasında Karaîlerin Dağılımı", *Uluslararası Karay Çalışmaları Sempozyumu*, Bilecik, 2011, s. 131-142.

Nurdan ŞAFAK; *Osmanlı Arşiv Kaynaklarıyla XIX. Yüzyılda Osmanlı Amerikan İlişkileri: Gelişim Süreci ve Yoğunlaştığı Alanlar*, Marmara Üniversitesi Ortadoğu ve İslam Ülkeleri Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1999.

Gürsoy ŞAHİN; *Osmanlı Devleti'nde Katolik Ermeniler Sivaslı Mihitar ve Mihataristler*, İstanbul 2008.

Süreyya ŞAHİN; "Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi", *DİA*, XII, İstanbul 1995.

Süreyya ŞAHİN; *Fener Patrikhanesi ve Türkiye*, Ötüken yay., İstanbul 1980.

M. ŞAKİROĞLU; "Yunanistan", *MEB Türk Ansiklopedisi*, XXXIII, Ankara 1984.

Karen Gerson ŞARHON; "Judeo-İspanyol Dil ve Kültürü", *Görüş (Türkiye Yahudileri Özel Sayısı)*, sayı: 56, Eylül-Ekim 2003, s. 24-25.

Robert SCHİLD; "Türkiye'deki Yaşamları ve Evren Kültürleriyle Aşkenaz Yahudileri", *Görüş (Türkiye Yahudileri Özel Sayısı)*, sayı: 56, Eylül-Ekim 2003, s. 44-51.

Mehmet ŞEKER; *İbn Batuta'ya Göre Anadolu'nun Sosyal, Kültürel ve İktisadi Hayatı ile Ahîlik*, Kültür Bak Yay., Ankara 1993.

Mehmet ŞEKER; "Türkiye Selçuklularında Bir Arada Yaşama Tecrübesi (Müslüman-Gayr-i Müslim İlişkileri", *II. Din* Şurası *Tebliğ ve Müzakereleri*, cilt: 2, Ankara 2003, s. 202-228.

Nora ŞENİ; *Camondolar: Bir Hanedanın Çöküşü*, İletişim yay. İstanbul 2000.

Nora ŞENİ; "İstanbul Mahallesi ve Venedik Gettosu; Yerinde Bir Karşılaştırma mı? (çev: Işık Demirakın), *Akdeniz Dünyası Düşünce, Tarih, Görünüm*, İstanbul 2006, s. 153-166.

Serkan ŞENTÜRK; "Son Elli Musevi Türk" *Tempo*, 15-21 Haziran 2005, s. 42-45.

Cengiz ŞİŞMAN; *Suskunluğun Yükü, Sabatay Sevi ve Osmanlı-Türk Dönmelerinin Evrimi*, İstanbul 2016.

Vesile TANINMIŞ; "Osmanlı Hakimiyetinde Karai Cemaati", *Uluslararası Karay Çalışmaları Sempozyumu*, Bilecik 2011,s.171-222.

Selahaddin TANSEL; *Osmanlı Kaynaklarına Göre Fatih Sultan Mehmed'in Siyasi ve Askeri Faaliyeti*; Ankara 1953.

Arzu TAŞCAN; "Tarihî Süreç İçerisinde İstanbul-Roma Kiliseleri Arasındaki Çekişmeler ve 1054 Krizi", *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt: I, sayı: 1, Manisa 2003, s. 91-100.

Şehabettin TEKİNDAĞ; "Osmanlı İdaresinde Patrik ve Patrikhane (I)", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, sayı: 2, Kasım 1967.

Jean THEVENOT; *Thevenot Seyahatnamesi* (ed: Stefanos Yerasimos - çev: Ali Berktay), İstanbul 2009.

Ramazan TOSUN; *Türk-Rum Nüfus Mübadelesi ve Kayseri'deki Rumlar*, Tolunay yay. Niğde 1998.

Joseph DE TOURNEFORT; *Tournefort Seyahatnamesi* (çev.: Ali Berktay), İstanbul 2005.

Pars TUĞLACI; "Ermenilerin Türk Matbaacılığına Katkısı", *Tarih ve Toplum*, XV, sayı:86, Şubat 1991.

Pars TUĞLACI; "Osmanlı Mimarisini Batılılaştıran Balyan Ailesi", *Yıllarboyu Tarih*, X, sayı: 2, Şubat 1983, s. 35-42.

Osman TURAN; *Selçuklular ve İslamiyet*, İstanbul 2005.

Osman TURAN; *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkuresi Tarihi*, II, Ankara 1969.

Ahmet TÜRKAN ; "İstanbullu Kardinal Hasun Efendi'nin Osmanlı ve Katolik Dünyasında Bıraktığı Etki", *Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, sayı: 16, Konya 2013, s. 173-198.

Ahmet TÜRKAN; *Osmanlı'da Kripto Hristiyanlar*, İstanbul 2012.

İnci TÜRKOĞLU; "Haliç'in İki Yakasındaki Sinagoglar Üzerine Gözlemler", *Dünü ve Bugünü ile Haliç Sempozyumu* (Derleyen: Süleyman Faruk Göncüoğlu), İstanbul 2004, s. 479-498.

Mümtazer TÜRKÖNE; "Osmanlılarda Islahat ve Teceddüt", *Osmanlı Ansiklopedisi*, VI, İstanbul 1996.

M. A. UBUCİNİ; *Türkiye 1850*, (çev: Cemal Karaağaçlı), I, Tercüman 1001 Temel Eser Dizisi, Tarihsiz.

M. Hidayet VAHAPOĞLU; *Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları*, İstanbul 1992.

M. Hidayet VAHAPOĞLU; "Yönetim ve Azınlıklara Bakış açısından Osmanlı Devleti", *Erdem*, VIII, sayı: 22, Ankara 1996.

Hıfzı VELDET; "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat", *Tanzimat*, I, İstanbul 1940.

Esat URAS; *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul 1987.

İsmail Hakkı UZUNÇARŞILI; *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, Ankara 1984.

Coşkun ÜÇOK; "Osmanlı İmparatorluğu ve Rum-Ortodoks Kilisesi", *III. Askeri Tarih Semineri (Türk-Yunan İlişkileri)*, Ankara 1986.

Haluk ÜLMAN; *1860-61 Suriye Buhranı*, Ankara 1966.

Levent ÜRER; *Azınlıklar ve Lozan Tartışmaları*, Derin Yay., İstanbul 2003.

Milan VASİÇ; "Osmanlı İmparatorluğu'nda Martaloslar" (çev: Kemal Beydilli), *İ. Ü. Tarih Dergisi*, XXXI, İstanbul 1977, s. 47-64.

George WASHBURN; *İstanbul'da Elli Yıl* (çev: Tolgay Kaya), İstanbul 2011.

Arsen YARMAN; *Ermeni Yazılı Kültürü*, İstanbul 2012.

Azize Aktaş YASA; "Anadolu Selçukluları Dönemi Hoşgörü Ortamında Müslim-Gayr-i Müslim İlişkileri", *Erdem*, VIII, sayı: 23, Ankara 1996.

Süheyla YENİDÜNYA; *Balkanlarda Kilise Mücadeleleri (XIX. Yy – XX. Yy.)*, Trakya Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne 1999.

Süheyla YENİDÜNYA; *Mehmet Sait Halet Efendi Hayatı, İdari ve Siyasi Faaliyetleri (1760-1822)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2008

Stefanos YERASİMOS; "XIX. Yüzyılda Trabzon Rum Cemaati" (çev: İsmet Akça-Didem Danış), *Bir Tutkudur Trabzon*, İstanbul 1997, s. 281-303.

Stefanos YERASİMOS, *Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye* (Çev: Babür Kuzucuoğlu), I, İstanbul 1974

Çetin YETKİN; *Türkiye'nin Devlet Yaşamında Yahudiler*, Afa Yayınları, İstanbul 1992.

Maxim K. YEVADYAN; *Sadık Tebaa, Türk Devletleri Hizmetlerindeki Ermeniler*, İstanbul 2011.

Onur YILDIRIM; *Diplomasi ve Göç Türk-Yunan Mübadelesinin Öteki Yüzü*, İstanbul 2006.

Özgür YILMAZ; *Tanzimat Döneminde Trabzon*, Trabzon 2014.

İbrahim YILMAZÇELİK; "XIX. Yüzyılda Anadolu'da Ermenilerin Sosyal ve İktisadi Durumları Hakkında Bazı Belgeler", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Der.*, I, sayı: 1, Elazığ 1987.

Refet YİNANÇ; "Selçuklular ve Osmanlıların İlk Dönemlerinde Ermeniler" , *Dokuz Eylül Ün. Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu*, İzmir 1983.

Rıfat BALİ-Arus YUMUL; "Ermeni ve Yahudi cemaatlerinde Siyasal Düşünceler", *Modern Siyasi Düşünce Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, İstanbul 2001, s. 362-366.

Hüseyin Gazi YURDAYDIN; "İslam Devletlerinde Müslüman Olmayanların Durumu", *Ankara Ün. İlahiyat Fak. Der.*, XXVII.

Abdülkadir YUVALI; "Tarihî Devirlerde Ermenilerin İdarî Statüleri", *Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu*, Ankara 1990.

Orhan Seyfi YÜCETÜRK; "Katolik, Ortodoks ve Protestan Mezhepleri Arasındaki Farklar", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 1, İzmir 1983, s. 411-422.

Joel A. ZACK; *Türkiye'nin Tarihi Sinagogları*, İstanbul 1998.

Mine Tanaç ZEREN; *İzmir'de Seferad Mimarisi ve Sinagogları*, İstanbul 2010.

İNDEKS

K

L

M

V

Y

Z